

"Наукові записки" Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія 8: Мовознавство, № 1; 1998. - 172 с.

Ч.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: *Д.Г. Бучко* — доктор філологічних наук, професор (відповідальний редактор) *Н.В. Гуйванюк* — доктор філологічних наук, професор
О.Р. Валігура— кандидат філологічних наук, доцент (заст. Відповідального редактора)
О. П. Куца — доктор філологічних наук
Л.М.Невідомська — кандидат філологічних наук, доцент
Л.М.Пархонюк—кандидат філологічних наук, доцент

Технічна редакція: *Г.В. Чумак*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В.В. Грещук — доктор філологічних наук, професор Прикарпатського державного університету
М.П. Деоржецька — доктор філологічних наук, професор Київського державного лінгвістичного університету

Комп'ютерний набір *О.М. Боднар* Комп'ютерна верстка *В.Ю. Габрусев*

ISBN 966-7425-07-X

ОПІЛЬСЬКИЙ ДІАЛЕКТ І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ ВАРІАНТ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Опільський діалект, безперечно, територіальне) являє собою центр Галичини. Належить він, як і бойківський, гуцульський, покутський, буковинський, закарпатський, надсянський, лемківський, волинський, подільський говори, до старожитнього південно-західного наріччя. Як відзначають дослідники (І.Матвіяс, О.Горбач, Ю.Шевельов), поширенню ареалів опільських говірок сприяло і те, що в другій пол. XIX - поч. XX ст. вони об'єктивно лягли в основу західноукраїнського (галицького) варіанта української літературної мови. Цей факт пояснюється, в першу чергу, як лінгвальними, так і екстралінгвальними чинниками.

Слід зауважити, що в українському мовознавстві нема єдиного погляду на питання західноукраїнського (галицького) варіанта української літературної мови. Більшість лінгвістів, які торкалися цієї проблеми, зрозуміло, весь час і до сьогодні мусили писати про те, що ніякого галицького варіанта української літературної мови не було, бо такого не може бути. Дана проблема не вписувалася в рамки і постулати радянського мовознавства. Сама ж вона послідовно та систематично обговорювалася, а мовознавці вважалися українськими буржуазними націоналістами.

Традиція варіантності літературної мови, однак, продовжується ще від староукраїнського мовного періоду. "Думка дослідників, що в цей час староукраїнська мова за проникненням у неї живомовних елементів поділялася на київсько-волинсько-білоруський, галицько-подільський і молдавський обласні варіанти (В.М.Русанівський), з нашим припущенням співзвучна" [11, 136].

Ф.Жилко, торкаючись проблеми варіантності української літературної мови, резонно зауважив, що "розрив у традиції літературної мови обумовив виникнення нової української літературної мови спочатку на різних діалектних основах: східноукраїнського варіанта _ на основі середньонаддніпрянських говірок, західноукраїнського (галицького) - на основі наддністрянських;

крім того, були ще спроби суто місцевих говіркових основ літературної мови, як-от: закарпатської, лемківської" [7, 17]. Далі Ф.Жилко розмірковує, що нова українська літературна мова своє становлення базувала на двох потоках - східноукраїнському, який у другій половині XIX ст. стає основним, і галицькому, що в XX ст. впливається в основний і з часом зникає. Сліди становлення нової української літературної мови на основі опільських говірок виявляються в сучасній українській літературній мові, зокрема в лексико-семантичній і фразеологічній системах.

Розвиток національно-визвольних тенденцій на західноукраїнських землях глибше посилює галицький варіант у новій українській літературній мові, яка також формується і на опільській основі. На початку XX ст. посилюється вплив галицького варіанта літературної мови на східноукраїнський. Лексичний склад сучасної української мови має найширшу діалектну основу. Базою його, як відомо, є південно-східні говори. Через галицький варіант літературної мови до нього потрапила певна частина отів із південно-західних діалектів, з опільського говору зокрема [1, 16].

Феномен варіантності літературної мови не заперечує М.Жовтобрюх: "Унаслідок кількавікового політичного відокремлення західноукраїнських земель від Східної України в західноукраїнській літературно-мовній практиці цілком природно склалися деякі специфічні риси, відмінні від усталених літературних норм загальнонаціональної української мови. Такі риси спостерігаються і в фонетиці, і в граматиці, і в лексиці, і у фразеології, і навіть в інтонації" [8, 38]. На користь існування західноукраїнського варіанта літературної мови свідчить ще твердження М.Жовтобрюха про те, що і сьогодні досить відчутно дає про себе знати західноукраїнський наголос. У приватному листі від

01.07.1991р. до автора цих рядків М.Жовтобрюх пише: "... роль наддністрянського говору у формуванні галицького варіанта літературної мови цікава, досі неопрацьована й заслуговує на серйозну увагу. Можливо, замість слова "галицького" поставити "західноукраїнського" варіанта, оскільки цей варіант української літературної мови був поширений не тільки в Галичині, а й на Буковині. Думаю, що ... варто подумати й над тим, що з наддністрянських говорів увійшло й до загальної сучасної української літературної мови через **західноукраїнський варіант** (ггідкресл. наше - З.Б.), а що й безпосередньо".

Не заперечує також галицького варіанта літературної мови Ю-Шевельов. Учений відзначає: "Можна припустити, що на 1900 рік у м. Львові витворювалося галицьке чи галицьке-буковинське койне, в основі якого лежав наддністрянський діалект" [17, 27]. Отже, вчений не сумнівається в тому, що з початку ХХ ст. на основі опільського говору твориться західноукраїнський варіант літературної мови. Автор називає його койне, надаючи цьому термінові широкого поняття, корелятом для якого є поняття "діалект". Не можна не погодитись з думкою Ю.Шевельова про те, що "якщо припущення про формування львівського койне правильне, то дискусія 1891 - 1892 рр., що її почав Б.Грінченко... проти "галицьких поетів", ... виявляла конфлікт між двома процесами творення літературної мови: на східноукраїнських і західноукраїнських землях" [17, 28].

Українська літературна мова, як відомо, у своїй основі має говірки середньонаддніпряньського діалекту, а базою для її творення послужили всі говори українських наріч. Звідси випливає, що не могло бути єдиного процесу творення літературної мови. Два наріччя - південно-східне і південно-західне - дуже мобільні та потужні групи українських діалектів. Саме вони були головними чинниками формування та становлення української літературної мови. [Тому що ці два давні наріччя характеризуються специфічними системами, то, вочевидь, літературна мова мусить розвиватися у двох руслах, у двох варіантах чи різновидах. Не буде логічним міркування, що лише одне наріччя може стати базою вироблення літературної мови. Яким потужним і давнім воно не було б, але тільки на одній його основі жодна літературна мова створитися не може. Тим більше, якщо дане наріччя функціонує поряд з іншими групами діалектів однієї мови. Інша річ, якби воно було єдиним. Тому алогічно залишати осторонь два інших старожитніх наріччя із давніми традиціями, говорячи про витворення єдиної для одного народу літературної мови. До того ж, якщо навіть окремі говори у своїй цілісності поділяються на окремі групи (наприклад, лемківський, опільський діалекти диференціюються на західну і східну частини), то не викликає заперечення такий факт, що єдина літературна мова також може мати кілька варіантів, які виступають як взаємопов'язані елементи єдиного цілого, одного інваріанта.

Як відзначає З.Франко, попри всю відмінність обидва варіанти української літературної мови мали дуже багато спільного [16]. "Правописні правила загалом не вичерпували відмінностей між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови. Різниця між ними визначалася ще багатьма фонетичними, граматичними і великою кількістю лексичних ознак" [12, 7]. Відомо, що західноукраїнський варіант у силу історичних обставин розвивався майже в усіх стилях - художньому, науковому, публіцистичному, белетристичному, діловому. Східноукраїнський різновид здебільшого розвивався лише в художньому і почасти в епістолярному стилях.

Правда, в Галичині на чолі з І.Франком розгортаються тенденції до утворення єдиної літературної мови, до ліквідації тих різких суперечностей і протиріч на всіх рівнях системи між двома різновидами єдиної субстанції. Так, тут спрощується "галицький правопис", відбувається відмова від специфічних граматичних особливостей. Однак у сфері лексики та фразеології щодо своїх здобутків галицькі діячі не поступаються ні на крок. Свої лексико-фразеологічні форми вони вважають, за словами Івана Франка, "не краденим, а своїм добром".

Аксіоматичне розуміє два варіанти літературної мови С-Караванський. Він відзначає: "... правопис 1929 р. ... було укладено з урахуванням двох реально наявних варіантів української мови: східного та західного" [10]. Далі вчений має рацію в тому, що "правопис 1929 р. був ... вироблений з урахуванням реальних варіантів української мови: галицького і наддніпряньського, що саме цей аспект і підносить правопис 1929 р. над усіма наступними українськими правописами" [9, 1501]. Вивчаючи розвиток нашої мови у Канаді та США, Ю.Жлуктенко резюмує, що два різновиди -

канадо-український, американсько-український - слід вважати територіальними різновидами чи регіональними варіантами української літературної мови [5, 15-16].

Поняття західноукраїнського варіанта літературної мови фігурує також у працях О.Торбача [4, 23]. Ідею варіантності української літературної мови підтримує І.Огієнко: "Західні говірки, що вишилися в літературну галицьку мову, я завжди маю на особливій увазі, надто тоді, коли вони не згодні з нормативною літературною мовою" [13, 221].

А.Булаховський теж говорить про "західну норму" XIX ст.: "З погляду формування "західної норми" заслугоує на увагу той факт, що певна спільність граматичного й літературного вжитку самих "заходян" разом із розвитком спільного літературного контакту досить виразно намічалась у них щодо багатьох лексем і граматичних особливостей, їхньої мови, але згодом дедалі більше поступалась перед міцним впливом, що йшов з українського Сходу" [3, 35].

Говорячи про опільську основу в західноукраїнському різновиді літературної мови, зокрема про сферу лексики та фразеології, маємо на увазі варіантнопаралельні утворення діалектного походження як засіб словникового збагачення літературної мови. Варіантні паралельні форми в мовній побудові посідають певне місце й багато важать у її розвитку й збагаченні. На такі форми слід зважати як на факти, які поряд з іншими характеризують сутність лінгвального життя. При цьому вони не розхитують, а скріплюють і стабілізують всю мовну систему та її структурні зв'язки і відношення. Одним із важливих джерел, з яких літературна мова вбирає в себе запаси варіантнопаралельного типу, слід вважати живе народне мовлення, особливо його діалектні особливості. Значення такого джерела настільки велике, що навіть дуже часто без спеціального аналізу, тільки на інтуїтивному рівні пізнання мовної побудови можна вказати на факти переміщення певних лінгвальних форм із діалектних покладів до нормативнолітературних, а також витворювання в такий спосіб варіантнопаралельних резервів.

"Олітературювання" таких діалектних елементів найбільш виразно виявляє себе двома шляхами. З одного боку, ці слова фіксують своєрідні поняття, чим і називають нові для літературної мови реалії. З другого боку, вони синонімізують мовлення, номінують нові ознаки і акцентують їх, дають витончені семантичні й виразові засоби нашого мовлення. Метафоризація та стилістичне осмислення мовцями діалектних лексичних одиниць переносить останні на новий ґрунт літературного функціонування. Не буде помилковим твердження, що літературна мова сьогодні є досить конкретною. Весь час вона розмежовує кожне лексичне значення, а також метафору. Діалектне мовлення, навпаки, метафору уподібнює з реальною дійсністю. Відзначений процес виразно маніфестується лексико-семантичними фактами опільського говору, які внесли вагомий вклад в організацію варіантнопаралельних одиниць західноукраїнського варіанта літературної мови. Сюди ввійшли з опільських говірок як синоніми, чи як "розмовні" або "обласні" форми такі лексичні одиниці: *баз'ник* - 'бузок', *знути бай'дики* - 'оповідати небилиці', *бси'була* — 'недотепа', *банувати* - 'тужити', *барки* - 'груді', *бахур* - 'хлопчисько', *ба'юра* - 'калабаня', *бен'карт* - 'байстрюк', *бесіда* - 'говоріння', *бзи'на* - 'бузина', *блават* - 'волошка', *бодне* - 'велика бочка', *позички* - 'порічки', *борзо* - 'швидко', *брама* - 'ворота з дощок', *боханец* - 'буханка', *бра'танок* - 'племінник', *братчики* - 'братки', *бреха* - 'брехун(-ка)', *бре'хати* - 'гавкати', *брус* - 'товста дошка', *бубен* - 'барабан', *бузьок* - 'лелека', *булан* - 'кінь жовто-червоної масті', *бульба* - 'картопля', *булька* - 'бульбашка', *бутлі* - 'скляний посуд', *бу'хикати* - 'кашляти', *вар'ят* - 'несповна розуму', *вань'кир* - 'маленька кімната', *вар'ювати* - 'дурити', *вар'някати* - 'базікати', *вар'цаби* - 'дошки віконної скриньки', *ватра* - 'вогнище', *езд'іти* - 'побачити', *вз'іти* - 'вдарити', *еві'вірка* - 'білка', *еи'дельці* - 'виделки', *видолянок* - 'мокра сіножать', *вилиці* - 'підборіддя', *вими'тати* - 'трясти сажу', *ве'рета(-о)* - 'покривало', *віт'рак* - 'балка, яка з'єднує крокви даху', *віукати* - 'тукати', *еі'дай* - 'мабуть', *умитися* - 'бути недостойним когось', *ву'жіука* - 'мотузка', *вуйко* - 'дядько', *гадра* - 'недобра жінка', *гаятися* - 'баритися', *гайнувати* - 'дармувати', *галька* - 'спідниця', *гейби* - 'ніби', *гіб'іти* - 'тинути', *гичка* - 'листя буряків', *гло'та* - 'тиснява', *гнати* - 'швидко йти', *го'ра* - 'горище', *гос'тец* - 'ревматизм', *грань* - 'жар', *трис* - 'висівки', *гріб* - 'могила', *тазда* - 'господар', *теер* - 'рушниця', *грим'тисся* - 'журитися', *длси'ган* - 'кирка', *дз'яву'літи* - 'скавучати', *д'имка* - 'спідниця', *д'ихавиці* - 'астма', *дичка* - 'нешцеплена груша', *до'лина* - 'сіножать', *досвіта* - 'на зорі', *дра'пак* - 'віник', *драпа'ки* - 'ожина', *дриг'лі* - 'холодець', *дро'читися* - 'дразнитися', *дудлити*

'жадібно пити', 'дурно - 'даремно', дозгі'рати - 'доглядати', 'доста - 'досить', духо'та - 'спека', за'вала - 'хмара, за яку сідає сонце', заве'руха - 'заметіль', зага'рити - 'заховати', загу'мінок - 'поле за садами', за'духа - 'астма', 'замок - 'суглоб', 'запарі - 'зашпори', 'запаска - 'фартух', за'порати - 'нагодувати худобу', 'запорток - 'зіпсуте яйце', за'ра - 'заграда', 'зарік - 'наступного року', за'робок - 'заробіток', засні'вати - 'назвати високу ціну', 'затірка - 'страва', 'затраска - 'запонка', за'цеисти - 'покритися цвіллю', збиткуватися - 'знущатися', звіз'да - 'зоря', 'зизий - 'косий', 'зага - 'печія', зій'ти на пси - 'зубожіти', зумі'тися - 'здивуватися', 'кабзиль - 'заклепка', 'каука - 'ворона', 'казані - 'проповідь', камі'зелька - 'жилет', кан'тар - 'недоуздок', ка'парити - 'бідувати', кар'ник - 'приміщення для свиней', 'кати́р - 'нежить', 'каштан ~ 'кінь темно - червоної масті', 'кватитися - 'поспішати', ква'сок - 'щавель', 'кляйстер - 'клей', ко'гут - 'півень', 'колія - 'залізниця', 'коняр - 'стовбур', 'корец - 'міра ваги', коц - 'одіяло', 'коцур - 'кіт', 'крайка - 'кольоровий тканний пояс', 'красний - 'гарний', кри'шити - 'дрібно нарізати', 'крокіс - 'нагідки', 'кулитися - 'шулитися', ку'лявий - 'кульгавий', ку'лястра - 'молозиво', ку'нірувати - 'знущатися', 'килавий - 'хворий на грижу', 'кімати - 'дріматися', кле'вец - 'молоток', 'кутас - 'китиця', 'ладний - 'гарний', ла'мага - 'неповороткий', 'лапати - 'ловити', 'лилик - 'кажан', ли'міш - 'лезо шпуга', лі'чити - 'лікувати', ло'газа - 'ячмінна каша', ло'точити - 'псувати нерви', лукавий - 'скупий', лііар - 'брус, до якого прибивають дошки підлоги', май - 'травень', ма'натки - 'речі', мар'котно - 'прикро', маркіру'вати - 'байдикувати', ма'рунька - 'хризантема', 'марец - 'березень', мас'ничка - 'посудина для збивання масла', мас'лек - 'жовто - червоний кінь', 'мацьок - 'шлунок', 'мачінка - 'підлива з олії', ме'тати - 'кидати', 'мешти - 'туфлі', 'ммдниця - 'велика миска', 'мийка - 'ганчірка', мі'зерія - 'страва', мі'зерний - 'худючий', мла - 'мряка', моло'чей - 'кульбаба', мо'тика - 'сапа', 'мрака - 'туман', нага'виці - 'штани', на'дуться - 'образитися', 'напасть - 'проблема', на'помітки ~ 'в темноті', на'пудитися - 'налякатися', на'тура - 'характер', 'наузнак - 'горілиць', най - 'нехай', 'начиня - 'посуд', не'бавці - 'незабаром', 'нендза - 'нужда', 'нипати - 'роздивлятися', 'нерихт - 'незадоволення', нех'люя - 'неохайний', о'барінок - 'бублик', 'байда - 'велика скибка хліба', паку'вати - 'жадібно їсти', па'литися - 'мати велику охоту', 'польок - 'великий палець рукавиці', папе'ріука - 'сорт яблук', пан'тарка — 'цесарка', 'паска - 'великодній хліб', пас'кудний - 'негарний', па'тельні - 'сковорода', 'пацькати - 'бруднити', па'цюк - 'кабан', пац'кувати - 'зухвало відповідати', 'первістка - 'корова, яка отелилася вперше', тин'цук - 'ячмінна крупа', тир'катий - 'кирпатий', підсу'фітка - 'дошка на стелю', пі'хур - 'пухир', пішва - 'наволочка', 'пловеа - 'верхня балка даху', 'пльотка - 'пштівка', по'вала — 'стеля', по'долок - 'припіл спідниці', по'луденок - 'обід', по'лудрабок - 'бокова жердка драбини', 'пончик - 'пампушка', по'репатися - 'потріскатися', 'порплі - 'лупа', посоло'віти - 'посумніти', 'правити - 'просити', 'празник - 'храмове свято', пригні'титися - 'зарум'янитися (про хліб)', 'прикрій - 'зануда', при'стати - 'піти в зяті, невістки', пу'лярес - 'гаманець', 'пурец - 'зарозумілий', 'пучка - 'дрібка', 'райда - 'балакуча жінка', 'райдати - 'багато говорити', ра'нета - 'сорт яблук', 'рохкати - 'квакати', 'ринка - 'посуд', 'рититиці - 'бруд на тілі', 'рисік - 'стержень олівця', рис'каль - 'заступ', рихт - 'слухність', рихту'вати - 'ремонтувати', рихту'ватися - 'готуватися', 'родичі - 'батьки', роз'дойма - 'роззява', роз'істися - 'розсердитися', рос'хідник - 'очиток', 'рушита - 'решітка в печі', сверб'лечка - 'короста, забаганка', 'ружа - 'троянда', склен' - 'крамниця', скобо'тати - 'лоскотати', 'сливе - 'майже', 'стити - 'дурощі', стрен'чити - 'намовляти', 'суголовок - 'польова стежка', 'таній - 'дешевий', тар'так - 'лісопишнья', ти'лепати - 'трясти, базікати', теар - 'облицця', тлуц - 'жир', тракт - 'шосе', трут - 'порохно для обкурювання бджіл', 'темити - 'пам'ятати', фаль'банки - 'мереживо на спідниці', 'фана - 'прапор', 'фіра - 'підвода', фукс - 'кінь червоної масті', хар'пак - 'обламанний куц', хо'сен - 'користь', цаба'нити - 'нарікати', чей - 'адже', 'шайка - 'банда', шаліука - 'вузька дошка на стелю', 'шарм — 'вітер з дощем і снігом', ша'ріука - 'сорт яблук', шаф'лик - 'таз', 'шваіер - 'сестрин чоловік', 'шина — 'рейка', 'шіпа - 'дровітня', 'шкраби - 'старе взуття', шлий'ки - 'підтяжки', шляку'вати - 'проклинати', шмір - 'мазут', шпану'вати - 'натягати', шпару'вати - 'заощаджувати', 'шутер - 'щебінь', шу'вар - 'очерет', яр - 'весна'.

Наведені лексико-фразеологічні елементи опільських говірок активно функціонували в ХІХ — поч.ХХ ст. в мовленні західноукраїнського населення. Більшість із них побутує сьогодні в досліджуваному говорі. Усі вони відомі в мові творів М.Л.Пашкевича, Л.Мартовича, С. Ковалева,

І.Вагилевича, К.Устияновича, І. Франка. Західноукраїнська преса того часу широко послуговувалась ними. Слід відзначити, що деяка частина слів в опільському діалекті запозичена з польської, німецької, румунської та інших європейських мов.

Уперше застосовуються оігільські говірки в інтермедіях ЯГаватовича. Виявляються їх риси у творах І.Вишенського та пізніших письменників. У XIX ст. на основі опільського говору був написаний літературний збірник "Русалка Дністровая". Із виходом його у світ 1837 р. можна говорити про наявність східноукраїнського і західноукраїнського варіантів літературної мови. За посередництвом письменників із західних областей України введено у словники типові оігільські фраземи [6, 63-64]: "Я не хотів тебе прогнівити, лиш *пустити віц*" (В.Стефанік), "... я боюся, щоби нас той проклятий Юда зовсім з *торбами не пустив*" (І.Франко), "Зашуміли темні лози Козакові при дорозі. По дорозі *блудом ходить...*" (Ю.Федькович). Сьогодні важко говорити однозначно про природу лексичних діалектизмів у мові художньої літератури письменників Західної України, які творили в XIX - поч. XX ст. Вони, на нашу думку, писали західноукраїнським варіантом. Через те лексичні діалектизми входили в мову їх творів як закономірні засоби та елементи. Кваліфікувати їх власне діалектизмами можна лише з погляду діахронії [2, 199].

В українській діловій мові другої половини XIX ст. фіксується багато слів і виразів з опільського говору: *занудити, оманити, дідич, дідизна, перездріти, шупасом відставати, бути на протоколі*. Разом з тим в українській юридичній лексиці того часу, вживаній у Галичині, де були більш сприятливі умови для розвитку офіційно-ділового мовлення, виявляємо значну частину опільських говіркових слів, що згодом набули загальнонаціональної норми [14, 74]: *закон, порука, ручити за кого, підсудний, наочний свідок, зневажати, скарга, винний, підлягати карі, угода, умова, слідство*. Відзначимо, що численні опільські лексеми мають ізоглоси в інших говорах південно-західного наріччя.

Таким чином, можна зробити висновок, що опільський діалект був базою для формування лексико-семантичної системи західноукраїнського варіанта літературної мови. Безперечно, в цьому процесі не стояли осторонь інші говори південно-західного наріччя. Сьогодні західноукраїнський варіант, по суті, служить літературною мовою для української діаспори.

На Наддніпрянській Україні існувала тенденція не допускати до словника літературної мови зкодного галицького слова. Тому єдина соборна літературна мова могла творитись тільки на основі східноукраїнського варіанта, що було їй лише на шкоду.

Отож, як зазначає З.Франко, варіантність української мови, зумовлена історією народу і низкою чинників як ідеологічного, так і соціального характеру не є безпрецедентною. У світовій практиці таких аналогів багато [16].

Лише за умови поєднання обох варіантів можна говорити про єдину українську літературну мову. Адже незаперечним є те, що одна цілісність може активно розвиватися тільки за умови вільного розвитку її компонентів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бичко З. Опільський діалект — основа галицького (західноукраїнського) варіанта української літературної мови // Другий міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення. Мовознавство. — Львів, 1993.
2. Будагов Р.А. Понятіе о нормѣ литературного языка во Франціи в XVI-XVII вв. // Филологія й культура. — М., 1980.
3. Булаховський А.А. Походження сучасної української літературної мови // Вибрані праці: В 5-ти т. — Т.2.
4. Горбач О. Північно-наддніпрянська говірка й діалектний словник С.Романів Львівської області // Наукові записки УТП в Мюнхені. — VII(X). — Мюнхен, 1965.
5. Данилюк Ніна. До проблеми єдиної української літературної мови і її варіантів // Другий міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення. Мовознавство. — Львів, 1993.
6. Демський М. Збагачення української літературної мови народною фразеологією // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів.—К., 1972.
7. Жилко Ф.Т. Діалектні основи сучасної української літературної мови // Доповіді та повідомлення. Серія філологічна.—№3.—Ужгород, 1958.
8. Жовтобрюх М.А. Єдина літературна // Українська мова і література в школі. — №10. — 1966.
9. Караванський Св. Правопис - клопіт усіх // "Визвольний шлях". — Кн. 12. — 1991.

10. Караванський Святослав. Шляхи українського правопису // "Слово". Серпень. — 1991.
11. Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. — К., 1990.
12. Матвіяс Іван. Варіанти літературних мов // *Культура слова*. — Вил. 45. — К., 1994.
13. Огієнко І.І. Складня української мови. — Част. II. — Жовква, 1938.
14. Сербенська О.А. Взаємодія української літературної мови і діалектів у галузі юридичної лексики // *Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів*. — К., 1972.
15. Франко З. Варіантність української літературної мови // "Слово". — Серпень. — №15. — 1991.
16. Франко Зіновія. Варіантність української літературної мови // "Слово". — Серпень. — №16. — 1991.
17. Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900 -1941). Стан і статус. — Нью-Йорк, 1987.

Лілія Невідомська

МОВОЗНАВЧІ ПИТАННЯ В ПРАЦІ МАРКІЯНА ШАПШКЕВИЧА "АЗБУКА І АБЕСАДЛО"

Мовно-національне відродження Галичини в першій половині ХІХ ст. найпомітніше виявило себе в діяльності "Руської трійці" — укладачів відомої "Русалки Дністрової" (1937р.). Серед них М.Шашкевич виділявся не тільки творчим обдаруванням, але й вірністю проголошеним патріотичним прагненням. Його порівняно невелика спадщина, крім художніх творів, фольклорних записів, шкільних посібників, містить також мовознавчі праці. Хоча лінгвістичний доробок М.Шашкевича привертав увагу дослідників, зокрема М.Возняка, М.Тершаковця та ін., які розглядали його роботи, проте деякі фрагменти з них, як зауважує О.Летраш, ще залишається в рукописах [1, 56], інші ж публікації вивчені недостатньо.

Стаття "Азбука і abecadio" побачила світ у 1836 р. Цьому сприяв Я.Головацький. Три тисячі її примірників було надруковано в Перемишлі. Ставлячи за мету розглянути мовознавчу проблематику, висвітлену у зазначеній праці, використовуємо її канадське перевидання [3], здійснене в 1996р. на основі унікального (з авторським автографом) першодруку. Вказане перевидання, крім згаданої роботи М.Шашкевича, містить розвідки М.Тершаковця та М.Г.Марунчака, у яких високо поцінуються філологічні студії автора "Азбука і abecadia". Так, простежуючи її вплив на суспільне пробудження свідомого ставлення українців до рідної мови, її долі, М.Г.Марунчак зазначає: "Трактат "Азбука і abecadio", як доказав пізніше Богдан Дідицький в "Літературному Сборнику", "розбурхав так сильно пристрасти русинів, що вони пробудилися і до свого сознания приходили". Це була велика національна заслуга молодого Шашкевича" [3, ХІ-ХІІІ].

Досліджувана праця, як засвідчує її повна назва [3, І], — це зауваги, висловлені з приводу відомої публікації М.Лозинського "О wprowadzeniu Abecadta polskiego do pis'mien'nictwa reskiego" (1834), у якій той висунув ідею запровадження польського алфавіту для письменства галицьких українців, що, на його думку, забезпечило б поступальний розвій руської (української) літератури, мови. Правда, згодом як член комісії, створеної австрійським урядом у справі введення для "потреб українського населення в Галичині латинки, з чеською основою" [3, ХІ], він визнав, що тепер "не відваживсь би поступити в обороні урядового проекту. Однак М.Шашкевич довідався про це вже на тому світі, бо засідання комісії відбулися вже 16 літ після його смерті" [3, ХІ].

А в 30-х роках минулого століття погляди цих двох діячів на запровадження латинки для використання її українцями були діаметрально протилежними. Для М.Шашкевича позиція прихильників латинського алфавіту була неприйнятною. Він виступив пристрасним оборонцем кирилиці. Саме ця пристрасність оборонця святих для нього традицій слов'янського письма зумовила полемічну спрямованість його зауваг, їх публіцистичність. Важливо зазначити, що вони написані польською мовою, хоч приблизно в той самий час їх автор та його однодумці в подібних публікаціях послуговувались українською мовою [2, 130-135]. Такий вибір зумовлювався насамперед просвітницькою настановою твору, призначеного для тих кіл галицьких українців, які тоді широко вживали польську мову. Водночас це відбивало нерівноправність соціального статусу української і польської мов, занедбаність і нерозвинутість українського слова в тодішній Галичині. І в цій ситуації, коли польська мова нерідко якраз і виступала знаряддям винародовлення українців, приниження їх національних почуттів, історично виправданим і психологічно вмотивованим було застосування М.Шашкевичем саме її у дискусії, в якій він прагнув оборонити культурні здобутки й традиції

українського письменства. Проте публіцистичність досліджуваного твору — не єдина його характерна прикмета. Він демонструє також виразні стильові риси наукової полеміки, яка спирається на філологічну, зокрема лінгвістичну, ерудованість автора, його фахові знання.

"Азбука і abecadto" — праця, розгляд якої заслуговує на увагу в кількох аспектах. По-перше, цікаво глибше простежити ті моменти дискусії, що стосуються власне проблем графіки, зіставлення кирилиці з латинським алфавітом, обґрунтування її переваг як буквенної системи, що відповідає специфіці звукової будови слов'янських мов.

По-друге, ознайомлення з нею викликає необхідність детального й всебічного з'ясування суспільних обставин, які спонукали частину тодішньої української інтелігенції підтримувати ідею запровадження латинського алфавіту замість кириличного. Адже, крім згубного впливу асиміляторської політики ополячення українського населення, помітним є також діяння інших чинників й мотивів.

По-третє, у згаданій праці М.Шашкевич торкається не тільки графіки, а й деяких власне мовознавчих питань. Саме останні стали основним предметом нашого висвітлення. Зацікавлення насамперед цим третім аспектом зумовлене тим, що такий розгляд "Азбуки і abecadto" дозволяє простежити формування наукових поглядів найпослідовнішого з учасників "Руської трійці", який, спираючись на набуті ним знання у галузі філології, спрямував свою активну діяльність на відродження й утвердження української (руської) мови та літератури в Галичині.

Уже на початку зауваг М.Шашкевич виявляє обізнаність із тими тенденціями, які характеризували розвиток славістики перших десятиліть минулого століття. Він, зокрема, вказує на становлення у слов'ян народної літератури, появу фольклорних збірників, а також початки порівняльного вивчення слов'янських мов, яке давало змогу розкривати їх взаємостосунки, особливості як щодо "внутрішнього духу", так і "зовнішніх знаків" [3, 2]. При нагоді зауважимо, що, висуваючи власні аргументи у полеміці з И.Лозинським, автор посилається на авторитетні наукові праці [3, 13]. На основі скорочених заголовків чи поданих у тексті прізвищ дослідник М.Тершаковець подає повний бібліографічний опис використаних М.Шашкевичем видань [3, IV-V]. Серед них роботи І.Берліча, М.Добровського, В.Копітара, И.Шафарика та інші.

Заперечуючи тезу И.Лозинського про те, що кириличне письмо перешкоджає прилученню слов'янської літератури до загальної маси літератури європейської, М.Шашкевич привертає увагу до національної своєрідності письменства кожного народу, бо література є "образом його життя, його способу мислення, його душі" [3, 7]. Ця своєрідність нерозривно пов'язана зі словесною формою — "тілом душі". Якщо ж прилучати слов'янську літературу до європейської означає запроваджувати "чужі звороти і чужий спосіб вираження" [3, 8], то тоді будемо вкладати, зауважує автор "Азбуки і abecadto", в тіло, що має душу, іншу, чужу, душу, яка не пригорнеться до народу [3, 9].

М.Шашкевич розмірковує про наслідки можливого запровадження для руської (української) писемності, замість кириличної азбуки, латинського алфавіту (в будь-якому його варіанті) у площині взаємодіянь між різними народами, зокрема слов'янським. При цьому він висловлює слушні сумніви щодо ідеї створення нової графічної системи, якою змогли б користуватися всі слов'яни чи навіть ціла Європа. Хоч цей шлях виглядає досить привабливим, та втілити його в життя важко, бо ж скільки часу й праці потрібно, щоб придумане письмо узгоджувалося "з духом і властивостями всіх слов'янських наріч [...]" [3, 12].

У досліджуваній праці висвітлюються також окремі питання історії української мови і літератури. И.Лозинський, обстоюючи вживання латинки, спирається на те, що мова давніх пам'яток відчутно відрізняється від сучасної. Виходячи з того, що стара книжна мова є мішаниною старослов'янських, польських, руських (українських) елементів, він робить категоричний висновок: "мова руська, якою сьогодні 8 або більше мільйонів людей розмовляють, не мала жодної власної літератури і до цього часу не була писемною мовою" [3, 17]. М.Шашкевич обґрунтовно заперечує це твердження. У його викладі спостерігаємо підхід, близький до поширеної в сучасній діяхронічній лінгвістиці тези про розмежування двох типів мови давніх пам'яток: староукраїнської та церковнослов'янської. Він зазначає, що зіставлення мови різних пам'яток від найдавніших часів до кінця 16 ст. ("Слова о полку Ігоревім", "Правди руської", "Литовського статуту" та ін.) з народною руською (українською) та власне церковнослов'янською мовами засвідчує: стара мова цих пам'яток

більшою чи меншою мірою своїм духом і синтаксисом ближча до першої, ніж до другої [3, 18]. Водночас для М.Пашкевича 17-18 ст. , багаті на письмові пам'ятки (особливо хроніки), були часом "псування мови руської під впливом зіпсованої польської" [3, 18]. Як впливає з наведеної тверджені, їх автор не тільки виявляє безпосередній зв'язок української народної мови з давньою літературною, але й простежує певні тенденції, особливості розвитку останньої.

Не можна не погодитись також із роздумами М.Пашкевича про значення граматичних досліджень, посібників. Він усвідомлює їх важливість у мовотворчому процесі, називає відомі граматики О.Давловського, Й.Левицького, М.Лучкая, сподівається на видання інших подібних робіт, серед них, наприклад, праці І.Могилюницького. Однак автор не схильний перебільшувати це значення, бо розуміє, що граматика не обов'язково мусить передувати письменству. Адже не з граматики треба вчитися свої мови, а відповідно до мови визначити всі її особливості, види відмінювання, закони. Інакше кажучи, граматика не є "законодавцем мови", а лише її "найправильнішим образом". "Такої граматики очікуємо з нетерпінням", — зазначає М. Пашкевич [3, 19]. Як своєрідне продовження наведеної тези про первинність самої мови і вторинність відбиття її будови, закономірностей у лінгвістичних описах чи графічних системах свідчить інше його висловлювання: "[...] форми відповідно до мови, а не письма встановлюватися повинні, останнє [...] служить першому, а не навпаки" [3, 30].

У статті Й.Лозинського було висунуто ряд застережень стосовно звукового значення певних кирилических літер. Досить детальний розгляд окремих із цих застережень у праці "Азбука і abecadio" супроводжується поясненням, в яких її автор торкається питання звукового складу української мови. Так, він окреслює специфіку українського звука [й], що традиційно позначається кирилическим Й. В устах русина згаданий голосний звучить, — зазначає М.Пашкевич, — по-особливому: як середній між "гострим (і) і глухим польським (у), російським (і)" [2, 24]. Він указує, наприклад, і на те, що приголосного [г] руська (українська) мова ніколи не знала, за винятком звукової форми запозичених слів [3, 26], а звук [дж] поширений у мовленні на різних територіях України поряд із приголосним [ж]. Щодо буквосполучення дж, то М.Пашкевич визнає його недостатньо відповідним для позначення окремого звука, що відрізняється від [д] і [ж], вказуючи при цьому на наявність спеціальної літери для відтворення на письмі названої африкати у сербській азбуці [3, 28]. Варто нагадати, що саме цю сербську літеру використано при друкуванні "Русалки Дністрової", у якій її укладачі демонструють переваги фонетичного правопису. Його основне правило сформулював М.Пашкевич у передмові до альманаху: пиши, як чуєш, а читай, як видиш [2, V]. Критичне ставлення до правописних засад, що спираються на етимологію, простежується і в досліджуваній праці, автор якої зауважує: етимологія є предметом небагатьох філологів, а тому через їх погляди накидання мільйонам населення труднощів виглядає неприйнятним [3, 29].

Наведені твердження, а також і деякі інші подібні висловлювання, зауваження автора "Азбуки і abecadio" засвідчують реформаторську спрямованість його лінгвістичних поглядів. Він послідовний захисник традиційного кирилического письма. Але для М.Пашкевича святість традиції аж ніяк не означає її недоторканості, незмінності. У цьому переконує мовно-графічна практика "Руської трійці". Як відомо, не тільки зорієнтованість на народну мову, але й застосування принципів фонетичного правопису і т. зв. "тражданки" (модифікованої кирилиці) зробили у свій час видання "Русалки Дністрової" помітним явищем у культурному житті Галичини. Незважаючи на те, що ці прогресивні тенденції не одразу знайшли визнання (значною мірою через заборону альманаху), згодом у другій половині ХІХ ст. вони поступово стають провідними й визначальними у розвитку української літературної мови й правопису в західноукраїнських землях.

Отже, підхід до розв'язання складних лінгвальних проблем, започаткований М.Пашкевичем, його однодумцями, виявився правильним і життєздатним. Це зумовлювалось тим, що організатор і активний діяч "Руської трійці" глибоко вірив у щасливішу долю й творчу силу рідного слова, наполегливо працював, здійснюючи свої задуми, спрямовані на те, щоб українська культура, література творились не тільки як надбання певного вузького прошарку українського суспільства, а й змогли стати доступними для всього народу, виявити його душу, одвічні сподівання. Проте не лише національні почування та демократичні прагнення сприяли правильності вибраного шляху. При цьому М.Пашкевич спирався також на набуті ним філологічні знання, зокрема мовознавчі. Про це

свідчить і його праця "Азбука і abecadto", у якій автор фахово розглядає проблеми графіки, торкається окремих лінгвістичних питань. Їх трактування дозволяє простежити його науковий світогляд, ту мовознавчу основу, на якій ґрунтувалась діяльність цього видатного представника українського національного відродження першої половини XIX століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Петраш Ості. Подвижники української ідеї: М.Шашкевич та його побратими. — Тернопіль, 1996.
2. Русалка Дністрова (Фотокопія з видання 1837 р.). — К., 1972.
3. Шашкевич Маркіян. Азбука і абецадло. Передрук з унікального оригіналу з 1836 р. Слово до публікації — коментар. — Вінніпег, 1969.

Стефанія Лісняк

ПОГЛЯДИ СТЕПАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО НА МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СЕРЕД ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Проблема походження і розвитку української мови, її взаємозв'язків з іншими слов'янськими мовами була і є центром студій багатьох українських і зарубіжних вчених.

Предметом нашого розгляду є історико-лінгвістичні праці Степана Смаль-Стоцького — відомого українського мовознавця, професора Чернівецького університету (1884-1918 рр.) та Українського вільного університету в Празі (з 1921 р.), дійсного члена Наукового товариства ім. Тараса Шевченка (з 1899 р.), академіка ВУАН (з 1918 р.). Слов'янського інституту в Празі (з 1928 р.), громадсько-політичного і культурного діяча. Разом із Василем Сімовичем, Іваном Огієнком та Романом Смаль-Стоцьким він був гідним представником українського мовознавства на європейському рівні, беручи участь у роботі славистичних з'їздів у Празі, Варшаві, міжнародного лінгвістичного з'їзду в Женеві.

Діапазон наукових зацікавлень вченого був досить широкий: суспільно-політичні та культурно-освітні проблеми, літературознавство, мовознавство, славистика, та найважливішою справою життя, як вказує у посмертній згадці про нього Василь Сімович, було визначення "становища української мови в сім'ї слов'янських мов [7, 16]. Цьому питанню віддав С.Смаль-Стоцький свої знання і творчу енергію, присвятив багато наукових праць. Стимулом до розробки послужило бажання зробити свій внесок у справу відродження української національної самосвідомості.

Протягом тривалого часу через ідеологічні упередження праці вченого були штучно вилучені з наукового обігу, ім'я його згадувалось з тавром буржуазного націоналіста і фальсифікатора, що "відривав українську мову від братніх східнослов'янських мов" [5, 163]. Тим часом, актуальністю піднятих проблем, характером їх розв'язання вони заслуговують на детальний розгляд і ґрунтовне вивчення.

Основна ідея концепції С. Смаль-Стоцького полягає у визнанні самостійності, окремішності української мови в сім'ї слов'янських мов, її розвитку безпосередньо з діалекту праслов'янської мови [8, 31]. Ця ідея вперше була висловлена дослідником у "Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprachen", написаній у співавторстві з Теодором Гартнером (1913). Останній розділ книги, де автори заперечують існування спільнослов'янської мови і доводять, що українська мова за своїми основними рисами ближча до сербської, ніж до російської, викликав цілий ряд критичних відгуків.

Проте критика відомих наукових авторитетів не змогла переконати проф. Смаль-Стоцького у хибності його ідей, які він послідовно і твердо відстоював у пізніших своїх працях "Східні слов'яни" (1924-1925), "Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських народів і їх взаємне споріднення" (1925, 1927), "Українська мова, її початки, розвиток і характеристичні її прикмети" (1933), "Питання про східнослов'янську прамову" (1937) та інших.

Саме в них автор обґрунтував свої принципи, які зводились до відкидання генетичного поділу слов'янських мов на групи, розвитку цих мов з говорів праслов'янської мови, категоричного заперечення спільнослов'янської (праруської, давньоруської) мови як проміжної ланки між праслов'янською і українською мовами, виділення в першу чергу відмінних рис української мови як свідчення її окремішності, виразності порівняно з російською і білоруською.

Праця "Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських народів і їх взаємне споріднення" містить глибокий за змістом детальний аналіз поглядів тогочасних вчених на слов'янські мови, їх спорідненість та класифікацію, починаючи від И.Добровського і закінчуючи Т.Лер-Сплавінським і М.Трубецьким. Така всебічна характеристика засвідчує високу обізнаність автора з даного питання, вміння зіставляти різні теорії, наполегливість у висловленні власного ставлення до проблеми.

Характеризуючи погляди визначних славістів на становище слов'янських мов, С.Смаль-Стоцький підкреслює, що тільки В.Копітар, Ф.Міклошич і ИШмідт дотримувались думки про окремішність цих мов, їх незалежність одна від одної, ад інші мовознавці були прихильниками поділу праслов'янської мови на групи [9, 87].

Дослідник гостро виступає проти такого поділу в генетичному плані, вважаючи його штучним, схематичним, оскільки він спирається на недостатню кількість ознак, тоді як "дійсне пізнання ступеня спорідненості мусить ґрунтуватись не на одній або декількох прикметах, а на сумі всіх прикмет" [9, 85]. Тому, як зауважує вчений, поділ слов'янських мов на групи можливий тільки за географічним принципом.

Формулюючи методологічні засади встановлення спорідненості мов, С.Смаль-Стоцький спирається на думку свого вчителя Ф.Міклошича про те, що в основі класифікації мов повинні бути лінгвальні дані (звукові, словотвірні, лексичні, граматичні), а не етнографічні чи політичні. Допоміжною засадою виступає при цьому географічне положення мови, оскільки у розвитку мов значну роль відіграють міжмовні (міждіалектні) контакти [9, 71].

У зв'язку з тим, що для поділу на групи географічне сусідніх мов лінгвальних фактів недостатньо, крім того, одні з цих явищ об'єднують східнослов'янські мови із західнослов'янськими, а інші — з південнослов'янськими, вчений приходить до висновку: "Не можна властиво про поділ слов'янських мов щось іншого сказати, як тільки, що кожна мова становить одиницю, індивідуальність для себе" [9, 71].

Положення про лінгвальні факти як засаду встановлення спорідненості мов є, безсумнівно, дуже важливим і принциповим, та, на превеликий жаль, воно не завжди послідовно реалізується в дослідженнях самого автора. Висловлюючи думку про більшу подібність української мови до сербської, ніж до російської, проф. Смаль-Стоцький наводить докази, в інтерпретації яких бракувало інколи системного підходу, а також історико-політичні дані [9, 105]. Саме обстоювання найближчої спорідненості української і сербської мов було недостатньо обґрунтованим і викликало неприйнятність його теорії.

Одним із найвагоміших здобутків лінгвістичних досліджень вченого, що не втратив свого значення і сьогодні, є заперечення існування спільнослов'янської (праруської) мови як основи української, російської і білоруської мов: "Ніякої праруської мови ніколи не було, а всі живі слов'янські мови, між ними російська, українська, білоруська розвинулись прямо й безпосередньо з діалектів праслов'янської мови" [8, 31].

Критикуючи теорію праруської мови, дослідник використовує такі аргументи:

1. Зіставлення української і російської мов вказує на ряд істотних відмінностей між ними, що не могли скластись за декілька століть і передбачають довгий період окремого життя і самостійного розвитку цих мов з праслов'янської доби.

2. До явищ праруського періоду різні лінгвісти відносять їх неоднакову кількість: В.Ягич нараховував 14 ознак праруської мови, О.Шахматов — 10, Т.Лер-Сплавінський — 5, М.Трубецькой — 4, О.Ляпунов — 3 [8, 17].

3. Риси, що вважаються праруськими, простежуються і в інших слов'янських мовах - південнослов'янських чи західнослов'янських. Оскільки дані явища не є доказом якоїсь особливої близькості української і російської мов з південнослов'янськими чи західнослов'янськими, то вони не можуть також підтверджувати існування спільноруської мови. І якщо спільні риси південнослов'янських і західнослов'янських мов пояснювались у славистиці їх колишнім сусідством, то, зрозуміло, спільні риси східнослов'янських мов повинні пояснюватись тим же самим, а не їхнім спільним походженням.

4. Об'єднання східних слов'ян було виключно державним, політичним, а не етнічним чи мовним.

Учений прагнув не тільки логічно аргументувати свої міркування, але й пояснити причину появи теорії спільнослов'янської прамови: "Теорія праруської мови і праруської єдності потрібна була, щоб виправдати "єдиную й неделимую" політичну єдність в найновіших часах" [13,21].

Як противник теорії родовідного дерева А.Шлейхера, С.Смаль-Стоцький скептично ставився до прамов, праформ, празвуків, не відкидаючи при цьому поняття праслов'янської мови, але наголошуючи на його умовності. З цього погляду заслуговують на увагу думки вченого про значну діалектну диференціацію праслов'янської мови наприкінці її існування. Особливо позитивним моментом було те, що він вбачав у мовному розвитку не тільки процеси розпаду більших мовних одиниць на менші, але й процеси інтеграції, накладання діалектів, міжмовні (міждіалектні) контакти.

Заперечуючи принцип розвитку української мови з праруської, С.Смаль-Стоцький зводить ознаки, наведені в працях прихильників теорії спільноруської мови, до загальнослов'янських діалектних змін, що мали свій початок ще в праслов'янський період, а завершення їх відбувається в час індивідуального історичного життя кожної слов'янської мови [9, 109]. До таких явищ мовознавець відносить навіть зміну Б і Ъ, оскільки напрям і тенденції розвитку редукованих були однаковими в слов'янських мовах.

Кожна слов'янська мова, на думку автора, проходить у своєму розвитку два етапи: 1) як діалект живої праслов'янської мови, що розвивається згідно з її напрямками і тенденціями розвитку; 2) як окремих діалект, що переростає в самостійну мову з її власними напрямками і тенденціями розвитку мовних явищ, не зв'язаними з іншими слов'янськими мовами [9, 111].

З урахуванням цього принципу вчений знаходить пояснення одних мовних явищ в причинному чи генетичному зв'язку з такими ж явищами інших слов'янських мов, а інших — в самостійному розвитку мови, зокрема української.

Проф. Смаль-Стоцький підтримує думку А.Мейє про пізніший порівняно з розселенням слов'янських племен розпад слов'янської мовної єдності і про існування ще в DC столітті мовної спільності між слов'янами: "Хоч розійшлися слов'янські племена вже в VI столітті, та їхні мови опановували ще довго напрям і тенденції мовного розвитку, винесені ще з слов'янської прабатьківщини; в них довершуються - на свій лад - зміни, започаті в говорах праслов'янської мови в праслов'янській добі" [9, 112].

У праці "Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні її прикмети" автор порушує питання про час формування української мови. Він стверджує, що українська мова як окрема діалектна одиниця існувала вже в VI-VET століттях, хоча становлення її як окремої мовної системи, відмінної від системи російської мови, вбачає на початку історичного життя — в XI столітті [8, 32]. Характерними особливостями цієї діалектної одиниці названі тверда вимова приголосних перед *e, *i, тенденція заміни носових голосних на чисті; л — епентетичний, о<je на початку слова, *h<*g, повноголосся, зміну *tj, *dj в ч, дж', спрощення *d, *dl>*l, виникнення *o1<*e1 та інші (15 ознак) [13,23].

Ми не бачимо серйозних підстав вважати ці риси суто українськими, оскільки у більшості випадків вони виявляються не тільки в російській, але і в інших слов'янських мовах. У цьому випадку на увагу заслуговує тільки неоднаковий розвиток приголосних перед голосними переднього ряду *e та *i.

Виходячи з первинної твердості праслов'янських консонантів перед *e, *i, вчений відносить процес їх пом'якшення в російській, білоруській, польській і серболужицьких мовах до пізнього етапу праслов'янської мови. Діалекти, що лягли в основу російської і білоруської мов, розвивалися на його думку, шляхом, спільним із західнослов'янськими діалектами, а діалекти, що лягли в основу української і південнослов'янських мов, зберегли первісні тверді приголосні: "Дорога від праслов'янського *tebe, *piti з твердими шелестівками веде прямо до українського тебе, пити" [11,154].

Це положення знайшло підтримку ще в лінгвістичних дослідженнях М.Дурново, С.Кульбакіна. М.Дурново на підставі аналізу "Архангельського євангелія" констатує твердість приголосних перед *e у тодішній вимові писаря пам'ятки, однак, дотримуючись концепції давньоруської мови, не пов'язує дане явище із самостійністю українського вокалізму, а пояснює його впливом південнослов'янської орфоєпії [15, 3].

Підтвердження неоднакової якості консонантів перед праслов'янськими рефlekсами *e, *i дають сучасні діалектологічні дослідження слов'янських мов, дані Загальнослов'янського лінгвістичного атласу. На думку ЛКалнинь, в праукраїнській мові пом'якшення приголосних

відбувалось тільки перед напруженими голосними, тому перед *е, *і м'якості не було ніколи, бо ці голосні напруженими не були [1, 83].

Системний аналіз цих та інших фонетичних особливостей українських діалектів, здійснений в наш час, виразно переконує в тому, що "праукраїнська фонетика ще до занепаду редукованих мала свої особливості як в організації складу, так і фонетичного слова. Пояснити появу цих особливостей, беручи до уваги ідею давньоруської єдності, неможливо" [1, 85].

Праці С.Смаль-Стоцького цінні ще й тим, що містять чимало відомостей історичного характеру, зокрема про прабатьківщину слов'ян, про розселення слов'янських племен в середині першого тисячоліття, про племінні назви слов'ян. Нетрадиційним є трактування мовознавцем назви *анти*, під якими він розуміє сербів і хорватів [9, 60], з чим погодитись важко.

Категорично виступає проф. Смаль-Стоцький проти впливу політики на науку, хоч сам, безсумнівно, такого впливу зазнає [16, 55]. Так, наприклад, він критикує В.Ягича за непослідовність щодо визначення статусу української мови (в австрійських виданнях вона розглядається як окрема самостійна мова, а в російських тільки як наріччя російської мови). Але одночасно, з цим сам С.Смаль-Стоцький, що "ревно боронив самостійність української мови", живучи в Чехії не визнавав за самостійну словацьку мову [4, 65] і вважав, що вона має "стільки спільного з чеською, що відділити її зовсім від чеської годі" [9, 57], що "хорватів не можна відділювати від сербів, а словаків від чехів" [9, 51]. Навіть наявність окремої словацької літературної мови не могла його переконати у протилежному.

Багато оригінальних суджень є у С.Смаль-Стоцького щодо історії української літературної мови, її основи, складових елементів, нового періоду її розвитку, які заслуговують на увагу і детальний розгляд.

Незважаючи на те що деякі положення автора недостатньо обґрунтовані, а окремі висновки викликають застереження через політичну упередженість, славістичні праці вченого містять багато цінних думок, припущень, які не втратили свого значення на сьогоднішній день; деякі з них підтверджуються, як уже було зазначено, сучасними дослідженнями слов'янських мов.

Велика заслуга С.Смаль-Стоцького перед українським мовознавством полягає у виявленні напрямків розвитку слов'янських мов, в тому числі української, і запереченні теорії спільносхіднослов'янської єдності і спільносхіднослов'янської мови. Ю.Шевельов потрактував такий підхід як *спробу перевороту* (виділення наше — С.Л.) в історичній славістиці (україністиці) [16, 55].

ЛІТЕРАТУРА

1. Калпнінь Л. О структурных особенностях праукраинской фонетики в период до падения редуцированных. // Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. — Львів. — 1993.
2. Лекції О.О.Шахматова з історії східнослов'янських мов // Мовознавство — 1989. — №3. — с.65-74.
3. Листування українських славістів з Францем Міклошичем. — К. — 1993.- с.5-58, 348-358.
4. Огієнко І. Історія української літературної мови. — К., 1995.
5. Павлюк М.В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. — К., 1978;
6. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. — К. — 1993. — с.8-16.
7. Сімович В. Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог. — Л. — 1939. i
8. Смаль-Стоцький С. Питання про східнослов'янську правому // Записки НТШ, т. 155. — Львів. — 1937. i
9. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських народів, їх взаємне споріднення // Історія української мови. Хрестоматія. — К. - 1996. — с.49-115.
10. Смаль-Стоцький С. Східні слов'яни. — Прага, 1924-1925. '
11. Смаль-Стоцький С. Україна. — Львів. — 1928. j
12. Смаль-Стоцький С. Українська літературна мова. — Прага. — 1928.
13. Смаль-Стоцький С. Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні її прикмети // Дзвони, ч.б. — Львів. — 1933. i
14. Тимченко Є. Слов'янська єдність і становище української мови в слов'янській родині. // Історія української мови. Хрестоматія. — К. — 1996. — с.38-47.
15. Чехович К. До проблеми східнослов'янської правому // Слово — Львів, 1939. — с. 1-7. Іб.Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вѣборуська мова? (з проблем східнослов'янської глотогонії) // Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. — Львів. — 1993. — с.54-65.

МЕТОДИ ТЛУМАЧЕННЯ РЕЄСТРОВИХ СЛІВ У ДІАЛЕКТНИХ СЛОВНИКАХ І. ВЕРХРАТСЬКОГО

Сучасні досягнення практичної і теоретичної лексикографії є результатом її довговікового поступового розвитку. В історії українського словникарства великий інтерес викликає період другої половини XIX — початку XX ст., коли закладалися основи функціонально-типологічного розподілу словників і активно розвивалася та шліфувалася методика лексикографічної справи.

Розвиток лексикографії у другій половині XIX ст. стимулювався завданнями національно-культурного і мовного будівництва. Словники повинні були документально засвідчити існування української мови як самостійної, відмінної від інших мовної системи. Наявність словника української мови сприймалась як переконливий аргумент високого рівня мовного розвитку і міцний фундамент узаконення літературно-наукового потенціалу.

В історії української лексикографії вагоме місце займає діяльність І.Верхратського. Велике значення для розвитку словникарства мала його безпосередня робота з укладання словників і опублікування теоретичних заміток про розвиток української лексикографії.

Історія укладання словників — це в той же час й історія поступового вироблення різних типів тлумачень. Зважаючи на це, доцільно проаналізувати способи визначення семантики слів у словниках діалектного мовлення І.Верхратського. Специфічною особливістю їх є тлумачення українських слів двома мовами — німецькою й українською. Українське словникарство XIX століття розвивалося в основному як перекладне, і тільки в єдиному, крім праць Г.Верхратського, випадку відзначено використання у правій частині словникової статті німецької та української мов — у зібранні слів Г.Магури [9]. Вірогідно, І.Верхратський свій словник призначав в основному інтелігенції, для якої німецька мова не була перешкодою. Саме тому в рецензіях сучасників на перший за часом укладання діалектний словник І.Верхратського - Знадоби до словаря южнорусского (далі — ЗСЮ), ця риса не трактувалась як вада словника, хоча сучасні дослідники явище двомовного тлумачення, зокрема у працях І.Верхратського, визнають принципом, несумісним із вимогами структурної чіткості [10, 76].

Одним з основних у лексикографії другої половини XIX ст. був метод еквівалентного визначення, що зумовлено значною мірою її перекладним характером. Принцип відбору українського відповідника до російського лежить в основі лексикографічних матеріалів, поміщених в "Основи" [12], словника М.Левченка [8]. Активно використовувався метод і в словниках І.Желехівського [7], Уманця і Спілки [18], Б.Трінченка [15].

У ЗСЮ спосіб пояснення значення слів за допомогою іншого однозначного слова займає близько 50%. Пояснювальним тут є німецьке або українське слово.

Здебільшого еквіваленти підібрані з німецької мови, наприклад: Кацабурка (коло Д.) Кацабірка (Шеп.) Коцобирка (Княж-Двір к. Кол.) Eichhohene; Жовтогрудка (Ланчин коло Коломий) Goldmmer. Рідше І.Верхратський використовував як тлумачні слова українські: Каландек (стр.) полукіпок; Кліть (Кол.) комора; Запшванці (Кол.) постолі; Жесний (к.Ж) страшний. Українськими відповідниками у ЗСЮ виступали в основному слова з більш широкою сферою вживання. Часто це лексеми, які увійшли до складу сучасної української мови, наприклад: Видрустіти ся (Самб.) виспати ся. Проте частіше тлумачними виступають галицькі слова, що, хоч і були у зіставленні з реєстровими більш поширеними, мають інший відповідник у сучасній літературній мовній системі: Диндиліндати (Б.) телепати ся (забруднитися); Гентовашний, Гентоватішний (Л.) оногдашний (тодішний). При цьому треба врахувати, що екстралінгвальні фактори були перешкодою розвитку єдиних мовних норм в Україні. Крім того, І.Верхратський визнавав основоположну роль східноукраїнської мовної практики у літературному мовленні, але відсутність потрібних знань і можливості їх здобуття приковували І.Верхратського до західноукраїнської мовної території. Можливо, саме тому автор ЗСЮ віддає перевагу тлумаченням німецькою мовою.

Часто до українського реєстрового слова підібрано паралельно і українську, і німецьку лексеми: Мяткій (Л.) Меткій (Др.) мягкій, weich.

Під синонімічним визначенням розуміємо тлумачення за допомогою двох або більше близьких за значенням слів, що дає змогу передати специфічні відтінки того чи іншого реєстрового слова, повно розкрити його значення. Метод підбору синонімів є одним з найпоширеніших методів смислової характеристики в сучасній лексикографічній практиці складає, за свідченням Д.Арбатського, в одномовних тлумачних словниках не менше 1/4, в діалектних та історичних - близько половини, а в двомовних, перекладних - більшість всіх визначень [2, 45].

Добір синонімів до того чи іншого слова широко використовувався у лексикографії ХК ст. Синонімічний метод є характерним для словника ОЛартицького [13], превалює синонімічне пояснення і в словнику П.Білецького-Носенка [3]. Практикували добір синонімів до певного слова Є.Желехівський [7], Б.Грінченко [15].

Синоніми у словниках І.Верхратського підібрані переважно з німецької мови, наприклад: Жура, Журка, Журиця (Самб.) Kummer, Sorge; Коропа (Угр.) Короставка (Мик.) Карапане (Д.) Krote, Bufo.

Майже у вісім разів рідше значення українських лексем передано за допомогою українських синонімів: Змастити ся (Самб.) спорзнити ся, оскоромити ся. Як правило, синонімічні ряди обмежуються двома компонентами, рідше — трьома, наприклад: Запурайкати (Самб.) задіти, загубити, пропутати. В обмеженій кількості виявлені поширені синонімічні ряди, що складаються з українських та німецьких лексем: Загибок (Чорт.) запропашене, загиб. Tod, Untergang.

У сучасній лексикографії в описовому способі семантичного розшифрування виділяють чотири підвиди: 1) власне описовий; 2) перелічувальний; 3) логічний; 4) заперечний [2, 100]. І.Верхратський у ЗСЮ в основному користувався логічним описовим визначенням, яке розкриває значення слова шляхом вказівки ширшого класу і відмінних ознак реалії: Гусленка (Ж.) варене молоко скисле. На відміну від попередніх способів семантизації, в описовому тлумаченні перевага надавалася розкриттю значення слова українською мовою, хоч наявні і випадки, коли автор використовував для пояснення українського слова німецьку мову або паралельно і українську, і німецьку, наприклад: Винюка (Кр.) винне яблуко; Букорія (Кол.) ремінний пасок жіночий, на кінцях гудзиками набиваний; Затички (Кол.) Zierblumen, die gewöhnlich von Madchen ins Fladr geb lochten werden. (Декоративні квіти, які переважно дівчата вплітали в коси (Н.П.)). Головиця (Ж.) Діра в камені, звідки вода б'є. Die oeffnung im Gestein, woraus das wasser guillt.

Трапляються в ЗСЮ і власне описові тлумачення, в яких ідентифікатор — повнозначне слово - часто опущено: Вертиголов (Угр.) що вертить головою; Загінчай (Л.) Погонич, той, що при зірці коло волів ходить; Конюхарити (Самб.) конюхом бути.

Описові тлумачення різняться кількістю називаних диференційних ознак. Інколи це тільки вказівка на певну родову приналежність: Гитала (Др.) рід гречаних круп; Горгачь (Д.) eine Art essbarer Schwamme (вид їстівних губок — Н. П.); Зрадник (Д.) Eine Pflanzenart (рослина — Н. П.). Хоч у словниках І.Верхратського такі випадки не часті, однак до них можна застосувати оцінку КЛШейковським аналогічного явища у словнику Є.Желехівського: "Составитель словаря держится рутинного метода в объяснении слов: метод зтот давно должен бить изгнан. Подобные объяснения, как род танца, род кушанья, род гаивки... ровно ничего не объясняют" [20, 3].

Часто для означення лексеми автор вважав за доцільне виділити лише одну ознаку: Катафійка (угроруск.) Кантар, Кантарка (С.) ремінна узда; Кваснина (Л.) Дзера (Л.) квасна жентиця. Характерними для описових тлумачень в ЗСЮ є виділення декількох диференційних ознак: Ватуйка (Кол.) Коза найбистріша, що в череді перед веде.

При укладанні діалектних словників особливо важливим є врахування місцево-територіального компоненту значення слова, що зумовлює детальнішу, порівняно з тлумачними чи перекладними словниками літературної мови, характеристику лексеми. Виділення декількох диференційних ознак поняття, позначуваного номеном, служить для повідомлення читачам максимально повної інформації про означувану частину буття. Особливо важливо це в таких випадках, коли слово позначає реалію, властиву тільки певному народові чи його частині, І.Верхратський, глибоко усвідомлюючи цю особливість, намагається описувати культурні коннотації і краєзнавчі реалії якомога повніше. Цьому сприяло і його зацікавлення етнографією і фольклористикою. Прикладом розгорнутого тлумачення з використанням етнографічних екскурсів й елементів енциклопедизму можуть служити пояснення слів Вимітка (Самб.) після повіря єсть то мара, що каже ей на плечах з села до села переносити; Жигало

(Ж.) протичка залізна, котру розпалюють й відтак прожигают нею "чубук"; Зазуванці (Др.) так роблені чоботи, що дають ся хоч на ліву хоч на праву ногу зазувати.

У лінгвістиці усталілося чітке розрізнення між філологічним тлумаченням й енциклопедичним поясненням, яке випливає з визнання того, що поняття і значення слів здебільшого не збігаються. Питання про розмежування "семантичних" і "предметних" описів у словниках, тобто філологічного і енциклопедичного тлумачень, найчіткіше сформульоване Я.Щербою і колективом укладачів "Топкового словаря русского языка" за редакцією Д.М.Ушакова: "Тлумачний словник - не енциклопедичний словник, завдання одного і другого не збігаються: перший є словником мови і тлумачить слова, другий пояснює предмети, поняття. В окремих випадках і в певних відношеннях буває важко провести чітку межу між поясненням предмету і поясненням слова, що його називає, але ця межа є і повинна бути. Від словника мови вимагається дати все те, що достатнє для розуміння слова, а не для ознайомлення з самим предметом; тому від нього не можна вимагати не тільки вичерпних, але й повних відомостей про предмет" [17, 75]. Разом із тим неодноразово зазначається, що в історичних та діалектних словниках енциклопедичні пояснення необхідні. Словник діалектний, називаючи різні сторони буття, мусить відтворити картину навколишньої дійсності, характерну для певного кола людей. Визначення семантики слів, таким чином, "мусить стати визначенням самих предметів і явищ. Тлумачення в цьому випадку неминуче переходить від опису значень до розкриття, опису ідей, понять, предметів і явищ реального світу" [4, 3].

Описові пояснення у ЗСЮ часто переростають у вичерпні енциклопедичні характеристики: Зимарька (Кол.) зимівка, хата на зиму. Більш закінчений гуцул має окрім хати в селі ще кілька "зимарок" на сіножатях, де йому вигідно ще за літа спрягати сіно. В зимі переносить ся з зимарки до зимарки, іменно сидить в одній зимарці так довго, як довго худобі вистане там зібраний запас сіна;

Бисива (У.) прилад кушнірський до виправлювання шкір; іменно єсть то кадка з продовженими середніми дугами, в котрих в горішнім кінці є продовби, через котрі пересилена жердь, а на ту вішають вимочену шкіру; Брай (Ж.) рід толока з смереки: "Браями" бьють бринзу. У путину дають будзи а відтак соли тай бьють "браями".

Необхідність етнографічних відомостей у діалектному словнику підкреслював І.Срезневський: "Слова, що мають особливе значення в житті малоруського народу, — писав він у рецензії на словник Афанас'єва-Чужбинського, - пояснені докладно не тільки як слова, але і як поняття, дії" [16,2].

Зважаючи на те, що енциклопедизм є однією з важливих рис діалектного словника, не виділяємо окремо енциклопедичного способу тлумачення, розглядаючи його формою описового тлумачення.

Характерною, невласливою жодному іншому словнику того часу рисою праць І.Верхратського є використання прямої мови як засобу тлумачення значення слова. Подавання без змін почутого в інформатора пояснення, вірогідно, сприймалося І.Верхратським не тільки як елемент смислової характеристики, що допомагає задовільно описати певну реалію або й дати вичерпну її характеристику, але і як додаткова нагода ознайомити читача зі системою аналізованого діалектного мовлення. Пояснення за допомогою прямої мови є, власне, описовим тлумаченням говірковими мовними засобами: Кваша (к. Льв.) "Берут гречаної муки і пшеничної (часом і ячмінної) трішки горячев водов запаруют, щоб кваша була винна, додают дубової тріски"; Дійкарька (Ж.) "кошера, де доят вівці, кози і корови"; Бовгарька (Ж.) "кошера на воли".

Пряма мова може виступати частиною описового тлумачення або одним із компонентів комбінованого тлумачення, наприклад: Капак (Стр. місто Копак?) Ein PQuig "плуг", що борозду ломит, котрим се паренує, під зиму підкладає"; Клепач (Л.) молоток до клепання коси" аби косу правити".

Своєрідним засобом семантизації у працях І.Верхратського виступала ілюстрація. Наприклад, пояснення значення слова Гонити ся обмежується тільки реченням-прикладом — "пр. вода ся гонит в місці, як рухати, в калабани, у ставі, коли вітер дме й пр.". Частіше приклади-тлумачення подаються і українською, і німецькою мовами, в цьому випадку у німецькому реченні чи словосполученні наявний відповідник до української лексики. Так, у словниковій статті Взаводи (Ж.) кінь біжить на-в-за-води las pferd galoppirt німецьке galoppirt (галопом) передає українське діалектне "навзаводи".

Приклад як основний, єдиний засіб смислової характеристики слів використовувався рідко. Здебільшого ілюстративний матеріал виступає у допоміжній функції, розкриваючи лінгвальну

дистрибуцію. Так, у словникових статтях Завід пр. акі на завод (Л.) ані трохи. Нема й заводу (Укр.) = нічого нема; Вижен (к. Солотниви) пр. пішов на вижен = пішов жати. І.Верхратський, подаючи після заголовного слова приклад, пояснював саме приклад, тобто значення слова у певному лінгвальному контексті.

В інших словникових статтях приклад служив для уточнення значення, конкретизації його: Занісно (Л.) пр. в млині дуже занісно = завізно (Укр.) поназносили (поназвозили) багато збіжжя; Звіз пр. звіз го бедарем по плечах (Кол.) = стягнув, ударив.

Ілюстрація є невід'ємною частиною діалектних словників І.Верхратського. Майже 20 відсотків реєстрового матеріалу супроводжується типовими словосполученнями з народного мовлення. Це свідчить про розуміння І.Верхратським важливості ілюстративного матеріалу, насамперед його значення для конкретизації й уточнення живих семантико-стилістичних зв'язків, граматичних, орфографічних, виражальних та інших особливостей тих лексичних одиниць, які подаються в реєстрі словника в ізольованому вигляді,

Ілюстрації є і в інших словниках того часу — М.Левченка [8], Ф.Ліскунова [14], однак там вони¹ носили випадковий, непослідовний характер. У словниках О.Лартицького [13], Є.Желехівського [7] приклади відсутні взагалі. Порівняно великою кількістю прикладів відзначається словник П.Білецького-Носенка [3], який, проте, не був у свій час опублікований. Про закономірний характер екземпліфікації можна говорити стосовно словників М.Уманця і Спілки [18] та Б.Грінченка [15]. Таким чином, у ракурсі загального розвитку української лексикографії ілюстративна характеристика слів у працях І.Верхратського була кроком вперед у процесі вдосконалення форм і методів лексикографічного опрацювання, хоч при цьому залишається в силі зауваження А.Москаленка про те, що тільки приклади — речення можуть виконувати свою лексикографічну функцію вичерпно [10, 75].

Поряд із композиційними характеристиками лексикографічних праць мовознавці минулого великого значення надавали смислового розшифруванню слова. "Достоїнство словаря, — писав А.Гатцук, — как сборника слов какого-нибудь языка, конечно, заключается не только в большем или меньшем количестве набраных слов, не только в правильной передаче их, в правильном обозначении всех важнейших форм каждого слова и изменений его по наречиям, — словом, не только в правильной и полной передаче уматериальной, звуковой части языка, но и в такой же передаче духовной стороны его — в правильном и отчетливом переводе и объединении значения и употребления слов" [5, 74]. Питання про семантичну повноту і точність описуваного слова І.Верхратський розглядав як одне з основних у лексикографічній діяльності. Про це свідчать його численні зауваження до праці О.Лартицького, в яких він пред'являв певні претензії майже до 200 слів. З погляду якості тлумачення значень слів праця І.Верхратського по-різному оцінювалась його колегами. Так, якщо К.Шейковський підкреслював як характерну ознаку ЗСЮ "точность объяснений", хоч і зауважував, що вона в основному притаманна поясненням німецькою мовою, а не українською [19, ЗСЮ], то Б.Грінченко хибою робіт перш за все назвав "некоторую неясность объяснений" [6, 8, IX]. Використовуючи у своєму словнику частину матеріалів І.Верхратського, Б.Грінченко часто змінював пояснення свого попередника, наприклад: Антипо, Антище після повіря дідько, котрому раз затріснувши дверима обірвано п'яти, тому він тепер ходить без п'ят і кулявіє (ЗСЮ) — Антипо Чорт, котрому дверью отбило п'ятки, отчего он хромает (Б.Грінченко); Бавка корито давне ріки (ЗСЮ) — Бавка Русло висохшей реки (Б.Грінченко); Багор звін колеса (ЗСЮ) — Багор Косяк, часть составного обода колеса (Б.Грінченко); Вижен пр. пішов на вижен = пішов жати (ЗСЮ) — Вижен Жатва (Б.Грінченко).

Безперечно, різна оцінка праць І.Верхратського зумовлена насамперед різним часом написання рецензій. Зауваження Б.Грінченка написані через тридцять років після виходу в світ ЗСЮ, коли вже були опубліковані словники Є. Желехівського, М.Уманця і Спілки та ін. Отже, не заперечуючи деяких недоліків І.Верхратського у практиці визначення семантики слів, можна стверджувати, що праці його в цілому відзначалися продуманою перспективною методикою словесного тлумачення.

Діалектні словники І.Верхратського використовувалися в основному як фактичний матеріал, дослідження теоретичних аспектів діяльності І.Верхратського допоможе узагальнити досвід лексикографічної практики минулого та спроектувати її розвиток на майбутнє.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верхратський І. Знадоба до словаря южнорусского. — Львів, 1877.
2. Арбатский Д. Семантические определения / Основные проблемы толкования значений слов. Дис. д-ра... филол. наук. — Ижевск, 1981.
3. Білецький-Носенко Т. Словник української мови. — К., 1966.
4. Виноградов В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М., 1977.

5. Гатцук А. Ошгт Южнорусского словаря К. Шейковского (рец.) // Основа, 1962.
6. Грінченко Б. Огляд української лексикографії // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. — 1905. — Т.66. — Кн.ІІ.
7. Желехівський С. Малоруско-німецький словар. — Львів, 1985.
8. Левченко М. Заметки о малорусинской терминологии // Основа. — 1961. — Кн. VII.
9. Магура Й. Сборничок слов й выражений чисто народных [[Галичанин. -1963.
10. Москаленко А. Нарис історії української лексикографії. — К., 1961.
11. Никитин Н. О русской анатомической терминологии // Московские Университетские Известия. — 1967. — №6.
12. Обяснения неудобопонятных южнорусских слов // Основа. — 1961. — Кн. VІn.
13. Партицкий О. Словарь немецко-русский. Том 1. — Львів, 1966.
14. Піскунов Ф. Словниці української /або Югово-Руської/ мови. — Одеса, 1973.
15. Словарь української мови.../ Упорядкував Б.Грінченко. — Львів. 1907. — ТІ.
16. Срезневский Й. Мысли об истории русского языка. — СПб., 1949.
17. Толковий словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. — М., 1958. — ТІ.
18. Уманець М. Співка. Словарь російсько-український. Том перший. А—К. — Львів, 1893.
19. Шейковский К. Знадобы до словаря южнорусского. Написав Иван Верхратський (рец.) // Русский филологический вестник. — 1880. — Т. III.
20. Шейковский К. Малоруско-німецький словар (рец.). — Краків, 1885.

Олена Гузар

СПРОБИ ВПРОВАДЖЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ ЛАТИНСЬКОЇ АБЕТКИ

Розглядаючи історію становлення українського правопису на західноукраїнських землях, необхідно згадати й про спроби впровадження до орфографічної системи Наддністрянщини латинської абетки. І хоча "правопис у всіх народів річ практична, річ звички, і зміна його не повинна б викликувати ніяких трагедій, ніяких заверюх" [1], питання це неодноразово набирало особливої гостроти у галицькому суспільстві.

30-ті рр. XIX ст. відзначились боротьбою за утвердження української мови серед інших слов'янських мов, розгорнулася так звана "азбучна війна". Відродження української національної культури, виступи проти церковнослов'янізмів у літературній мові, відстоювання її народної основи особливо загострили питання про реформу алфавіту. Одна частина освіченої громадськості вважала, що найкраще розв'язати азбучну проблему шляхом збереження традиційності у написанні, інша була схильна до застосування латинської азбуки. За таких умов у 1834 р. з'явилася стаття Й.Лозинського "Про впровадження польського алфавіту в руське писемництво" [2].

У ній автор теоретично обґрунтував питання впровадження "латинки" й польського правопису до української мови, аргументуючи свою позицію тим, що:

— вживана в українській мові Галичини кирилиця має багато зайвих літер (однакові звуки позначаються двома літерами, наприклад, "s" і "z", "o" і "w" та інші);

— прийняття "польського абецадла" сприятиме поширенню української мови серед інших слов'янських націй, зробить її доступнішою для оволодіння;

— латинськими літерами швидше й легше вчити дітей читати, ніж кириличними;

— використання латинської азбуки в українській мові полегшило б галичанам вивчення так необхідної для них польської мови.

Й.Лозинський як прихильник народної мови й літератури був переконаний, що реформа письма - покладе край поверненню до старих літературних тенденцій, "зв'яже" літературу з народною

19

традицією. Дійсно, українська мова не вкладалася у старий церковний правопис, однак пропозиції Й.Лозинського про затвердження латинського алфавіту не розв'язувала проблему нового українського письменства. Вживання латинської азбуки віддалило б галицьких русинів від решти українців, які й так були розмежовані політичними кордонами. Тому виступ Й.Лозинського викликав полеміку, яка сприяла поживленню культурно-національного руху серед галицьких українців, і тому ж таки 1834 р. Й.Левицький виступив проти впровадження "польського абецадла" до української мови статтею "Odpowiedz na zdanie o zaprowadzeniu abecadia polskiego do pis'miennictwa ruskiego", яка була надрукована в додатку до річника "Rozmaitosci". Захищаючи кирилицю і вважаючи порівняння її з латинкою надто упередженим, автор висловлював думку, що русини "повинні й далі писати так, як писали наші прадіди".

Згодом з'явилась друком брошура М.Шашкевича "Азбука і abecadio" накладом три тисячі

примірників, у якій автор висвітлив позицію "руської трійці" в питаннях українського алфавіту І.Лозинський, на думку М.Пашкевича, глибоко помилявся у своїх твердженнях, бо не врахував основного:

— кирилиця простіша і краща для вжитку, має більше знаків для передачі різноманітних звукових явищ, ніж польське "абецадо";

— запровадження до української літератури чужого способу письма, що не відповідає особливостям її мови, означатиме, "в одушевлене тіло впахати іншу, чужу душу, яка не прийметься до народу";

— прийняття польського "абецада" приведе українську літературу до зближення з польською, але не зробить її доступнішою для інших європейських народів, у тому числі слов'янських. Тоді, писав М.Пашкевич, "станемо не зрозумілими та чужими собі самим і слов'янам узагалі".

Брошура М.Пашкевича засвідчила, що її автор був у курсі всіх питань тодішньої славістики, і його з'ясування цієї проблеми досить переконливе. Він покликався на думки таких авторитетних славістів, як Копітар, Шафарик, які вважали, що кирилиця більше надавалась для слов'янських мов, аніж латиниця. Тому в одній із своїх рецензій М.Пашкевич запитує: "Чи годиться безчестити святиню? Чи годиться потручати ногою старенького старця, що ся нами від молодості нашої, опікував, заступав від бурі, хоронив перед жагучим огнем, придержував душу в тліннім тілі?" [3].

Однак І.Лозинський не зрікався своїх думок про впровадження польського алфавіту в українську мову. Він і далі продовжував наполягати на своїх аргументах, доводячи їх слушність опонентам. Одним із головних аргументів, які він висунув на захист свого проекту, було бажання через алфавіт наблизити українську літературу до літератур європейських. На його думку, зміну алфавіту легко здійснити, оскільки українська мова ще не стала літературного: не узагальнені її закономірності, не вироблений правопис, немає справжньої літератури цією мовою, бо "один або два такі твори ще не становлять літератури" [4]. І.Лозинський доводив, що кирилиця не може задовольнити потреб живої мови, передати її багатство до найтонших відтінків. Цю роль може виконати лише латинсько-польський алфавіт або "гражданка", "бо се письмо поправніше і живе", Котра з цих азбук перемаже, покаже майбутнє, а тим часом "можна обидві вживати з більшою користю для мови, ніж кирилицю".

У 1876 р., уже на схилі літ, згадуючи "азбучну війну", І.Лозинський відзначав, що його стаття "в найлучшом наморенні написана", що вона, крім болісних, викликала і добрі наслідки, зазначаючи, "что по той статье русини як би із сна обудилися і до своего самосознанія приходиши" [5].

У другій половині 50-х рр. ХХ ст. серед галицько-руської інтелігенції йшли суперечки щодо мови та правопису, котрі стосувалися з'ясування двох питань: кирилиця чи гражданка, галицько-руська мова чи "російський язык"? Про латинку серйозних виступів серед русинів не було.

З новою силою боротьба за введення латиниці до української мови розгорнулася у 1859р. Приводом до цього послужила поява у Відні на початку травня 1859 р. брошури "Ueber den Vordibag das Ruthenische mit lateinische Schriftzeichen zu schreiben", автором якої був Й.Іречек. Допис носив урядовий характер, оскільки тодішній губернатор Галичини намісник граф А.Голуховський був особисто зацікавлений у впровадженні латиниці. Зміст брошури намагався дати відповідь на два питання: 1) чому треба ввести латиницю; 2) чи були вже спроби її впровадження.

Передувала цьому поява збірок віршів поляка Л.Венгліньського у 1858 р. У передмові до однієї зі збірок автор доводить необхідність вживання латинських букв у "руському письмі". Поезії Л.Венгліньського, видрукувані латинкою 1858 р., не пройшли безслідно у тодішній літературі. На них звернув увагу Б.Дідицький, присвятивши їм досить простору критичну розвідку під заголовком "Новіє поэзии малорусские в чистом языке червоно-русинов" [6]. Аналізуючи ці поезії, Б.Дідицький зазначав: "Взагалі з цілого складу правопису д.Венгліньського видно, що він сяк так заховує польський правопис, але зі словами, що звучать значно відмінно від польського, він мав немалу біду". І далі: "... д.Венгліньський не має ясного поняття про правопис, що його самовільний спосіб писання не відповідає вимогам і природі нашого языка".

Рецензією на поезії Л.Венгліньського, надрукованою на початку 1859 р., Б.Дідицький розпочав свою розвідку про непридатність латинської азбуки для руського письменства [7].

Ця розвідка складається з короткої передмови та трьох частин, з яких перша доводить "преимущества кирилицы", друга — "неудобность азбуки латинской", а третя — "голосі противніє кирилице". У передмові автор коротко розповідає про спробу "деяких із наших братів перед 1848р. писати руське слово латинськими буквами", додаючи, що вони від того року повернулися до слов'янської азбуки. У появі "руської" книжки, друкованої латинськими буквами, він бачить непризнання або заперечення того, що прийнято та узаконено всесторонньо і всенародне, що від давніших часів творить літературне та громадське життя.

Аналізуючи ряд правописів Європи, які мають латинську графіку, Б.Дідицький доводив нездатність латинської азбуки передавати букви "й", "ы" та ін., зауважуючи, що "латинська азбука приложена до руського письменства в яким-будь західноєвропейським правописі, доведе не тільки до великого замішання, але також до незгоди та роздвоєння одноплемених братів".

Підсумовуючи, автор зазначав, що намагання завести, замість "слов'яно-руської", латинську азбуку протинародне, бо розриває життя народу з минулим, майже 1000-літнім, викликає неминуче роздвоєння та занедбання давнього письменства, яке лише на підставі руської азбуки є спільним та одностайним для усіх русинів.

Б.Дідицький наголошував, що якби русини покинули свою абетку і прийняли латинку, то це неминуче призвело б до "загального заколоту і безконечної сварки за азбуку". Як наслідок у кордонах самої лише Австро-Угорщини письменство розпалося би на дві половини: русько-галицьке з польським правописом і русько-угорське з мадярським. Окрім того, зауважував автор, введення латинської азбуки могло б спричинити глибокий розрив між теперішнім письменством і письменством минулого, що нараховує більше як дев'ять століть, а "розрив духового життя цілого народу - се найтяжче горе, яке було коли на світі".

Б.Дідицький довів, що латинка на українському ґрунті неспроможна відповідати основному правилу доброго правопису — відображати звуки та їхнє походження.

Аналізуючи тогочасне листування Б.Дідицького, Я.Головацького, І.Головацького та інших, з'ясуємо, що віденські русини навіть і не підозрювали про зміни у руському письмі, які готував уряд. Цікаво, що Б.Дідицький познайомився і навіть заприятелював із І.Іречком, давав йому усні відомості про руську мову та літературу. Усе з'ясувалося лише в перших днях травня 1859 р. з появою підписаної Й.Іречком брошури про реформи руського правопису.

У травні І.Головацький писав до свого брата Якова: "На наш народ приготовлено важкий удар. У міністерстві просвіти се діло, здається, вже порішено... Чехи відбирають у нас кирилицю, а накидають нам свій правопис. Винен у сьому секретар Іречек..., з кінцем сього, або в початку будучого місяця Іречек іде до Львова, де під його проводом збереться комісія для сього питання і діло скінчиться тим, що в жовтні наші руські діти почнуть учитися вже з чеських букварів..." [8].

До складу комісії з питань правопису входили С.Литвинович, М.Куземський, М.Малиновський, Г.Шашкевич, Т.Полянський, Карло Мош, Е.Зеліх. Вів наради намісник Галичини А.Голуховський. На першому засіданні І.Іречек заявив, що його наміри сприятимуть поборюванню впливів на українську мову. Всі українські члени комісії заперечували проти підозр та висловили бажання залишити у користуванні кирилицю і правопис, ухвалений Собором руських учених. Унаслідок дискусій було прийнято проект правопису, в основу якого покладено кирилицю, хоча поряд з цим було внесено зміни;

- заведено букву "г";
- вживано "в" після голосного (вовк, писав);
- для йотації та палаталізації використовувано "ь";
- вживано "о", "а" після "ч", "ж", "ш", "ід" (шовк, час);
- залишено "о" на позначення "і", "ь" рівне з "е";
- усунено букви "ї", "дж", "е";
- ліквідовано "ѣ" у кінці слів, але залишено перед йотованими.

Цей правопис було затверджено постановою Міністерства віроісповідань та освіти від 25 липня 1859 р. Однак її не було повсюдно прийнято до дії, проти неї виступив і тодішній митрополит Гр.Яхимович. 23 вересня 1860 р. він подав прохання до цісаря, висловлюючи такі бажання русинів:

- усунути накинутий правопис;
- завести в Галичині руську мову викладання у міських головних школах, коли руських учнів більшість, а не тоді, коли їх 2/3;
- щоб у гімназіях Галичини руська мова була відповідним предметом науки, як це було раніше;
- щоб русини могли вільно писати по-руськи свої подання до уряду та суду;
- щоб при проведенні конкурсів на посади урядників у Галичині вимагати від кандидатів знання руської мови і письма.

У березні 1861 р. державний міністр відповів митрополитові, що в справі руського правопису ліквідується розпорядження Міністерства освіти від 25 липня 1859р. і що тепер руському народові дозволено буде самостійно дбати про розвиток своєї мови.

Так скінчилась друга спроба латинізувати правопис, спрямована на усунення традиційного кириличного, до якого громадянство було прив'язане, як до святощів тисячолітньої культури.

Через 12 років після "абеткової війни" з подібним проектом виступив СІПехович, який, відстоюючи латинку, подав у травні 1871 р. до Шкільної ради меморіал з проектом зміни абетки слов'яно-руської на алфавет латинський, обіцяючи видавати часопис "Господар" цим правописом (такі спроби він уже робив у 1853 р. та 1859р.—ОГ.).

Згодом до питання заведення латиниці повернувся у своїх працях М.Драгоманов. Учений відстоював латинський правопис із теоретичних міркувань і вживав у деяких своїх виданнях із практичною метою. На думку М.Драгоманова, за введення латинської азбуки промовляють досить вагомими аргументи: "цими літерами... пишуть найсвітліші народи: італійці, французи, англіки, німці й інші;

між стіав'янськими людьми... латинськими літерами пишуть не самі поляки, а й чехи, словаки, хорвати й інші..., латинська азбука зблизила би нас з більше цивілізованим світом" [9].

М.Драгоманов зазначав, що "переміщення азбуки — справа нелегка", знав, що "найбільше про це піклуються ті з поляків, котрі хочуть затерти руський народ або привернути його під панування польських ксьондзів". Учений розумів, чому "наші народовці всіх сортів ворогують з латинською азбукою, називаючи її "польським абецадлом"". Тому стверджував, що з орфографії не можна "робити святощів, як це роблять українці з т. зв. кириловською азбукою, з неї не можна робити фетіша й переносити того фетішизму і в народ" [9]. Загалом, він допускав, що було б краще, якби уд люди вживали однакових літер, як однакових одиниць міри, ваги, грошей.

Подаючи теоретично свій голос за латинську азбуку, М.Драгоманов вважав, що вона повинна би бути "общеевропейська, тільки ж зреформована". Учений вказував, що польські подвійні знаки "ch", "sz", "zz", "cz" не слід вживати на письмі, тут краще користуватись кирилицею, натомість пропонував до латинських літер додати букви "ж", "х", "ч", "ш" та скрізь ставити однаково над літерою значок, що позначав би її м'якість (наприклад, пeп'а, п'ап'ка). Таке письмо, на думку М.Драгоманова, підходило б як для русинів, так і для поляків. Але наголошуємо, що ці пропозиції носили суто теоретичний характер. Якщо й видав учений деякі свої праці латиницею, то вона не була постійно однаковою: раз — польська, іншим разом — на чеській основі з домішкою елементів польської. Характерно, що М.Драгоманов вживав латинські літери лише з певною метою, зокрема тоді, коли, на його думку, вимагали того обставини (наприклад, поширення певних політичних поглядів українською мовою у польській пресі поміж робітництвом, котре не знало кирилиці).

О.Огоновський, аналізуючи причини неодноразових "абеткових заверюх", зазначав, що "негде 'правди' дети, ти заверюхи азбучни та переменьї правописни з'явилися именно из-за того, що Русь-Україна, втрапивши самостійність політичну, не могла сама решати про свою долю..." [10].

Закономірно, що ці неодноразові намагання запровадити латинську абетку до української графіки були приречені на поразку, адже природно ця система не могла відобразити всіх особливостей та специфіки української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сімович В. Літери і політика // Наші дні. — 1943. — 4.9. — С.5.
2. Лозинський Й. Про впровадження польського алфавіту в руське писемництво // Rozmaitosci. — 1834. — №29.
3. Русалка Дністровая. — У Будимі, 1837. — С. 132.
4. Маковей І). Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький, Йосиф Лозинський). — Львів, 1903. — С.83.
5. Літературный сборник, издаваемый галицко-рускою Матицею. — Львов, 1885. — С.1 17.
6. Додаток до "Вестника". — Вєдєнь, 1895. — Ч. 3 — 8.
7. Дідицький Б. О неудобности латинской азбуки в письменности русской. — Відєнь, 1859.
8. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1982. — Т.47. — С. 45.
9. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. — К., 1913, — С.280.
10. Огоновський О. История литературы русской. Львовь, 1889. — Ч.П. — С.140.

Лілія Лушпинська

ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В МОВОЗНАВЧИХ ПРАЦЯХ ХІХ - ХХ ст.

Становлення нової української літературної мови здійснювалося в таких суспільно-політичних умовах, які вимагали постійного і послідовного утвердження національної самобутності етнічної мови українців, що закономірно привертало увагу до проблеми її походження, стосунків з іншими близькоспорідненими мовами, зокрема російською та польською. Ці питання впродовж тривалого часу були предметом зацікавленого обговорення, наслідки якого викладались у спеціальних публікаціях, подекуди дискусійного, полемічного характеру.

Розв'язання окресленої проблематики спиралося на тогочасний рівень мовознавчої науки, ті лінгвістичні ідеї, які були поширеними в Україні та поза її межами. Йдеться насамперед про загальнотеоретичні положення, а також погляди (інколи хибні й неточні) на генезу східнослов'янських мов.

Як відомо, панівною тривалий час була родовідна теорія постання всіх мов АЛПляхера, яка передбачала генеалогічне виведення однієї мови з іншої, існування спільних мов-основ, тобто прамов. Для усіх слов'янських мов такою мовою визнавалася праслов'янська, а для української, російської, білоруської встановлювався ще один проміжний етап — так званий "спільноруський", чи давньоруський, який прихильники цієї точки зору датували по-різному. О.Тараненко у статті "Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем" з цього приводу зауважував: "У наукових дискусіях навколо питання про походження сучасних східнослов'янських мов основна контроверза, що розводить дослідників по різні боки барикади (якщо не брати до уваги тих концепцій, що на даний момент сприймаються серйозними вченими як явно застарілі або цілком дилетантські), — це обстоювання, з одного боку, існування проміжної мовної ланки між праслов'янською і окремими східнослов'янськими мовами у вигляді спільної для них мови-основи — "спільнослов'янської" ("спільноруської") і "давньоруської" мов (одні дослідники розуміють під цими двома поняттями відношення хронологічно ранішого і пізнішого етапів розвитку однієї мови, інші їх ототожнюють), а з другого боку, — безпосереднього їх розвитку з відповідних діалектів праслов'янської мови" [7, 35]. Прихильників цих платформ можуть розділяти не тільки суто наукові, а політико-ідеологічні позиції. Автор згаданої статті зауважує, що перший із цих поглядів має значно "більше прихильників, ніж другий [7, 35].

Положення про так звану "давньоруську прамову", яке набуло певного поширення в XIX ст. і утвердилось згодом у радянському мовознавстві як єдино можлива інтерпретація генези східнослов'янських мов, не було новим. Воно часто спиралось на визнання етнічної спільності. Так, ще в 1765 році український історик, правник і державний діяч, один із найосвіченіших людей того часу Петро Симоновський стверджував, що "відмінність між Великоросіянами і Малоросіянами виникла тоді, коли вони (тобто Малоросіяни) опинилися під владою Литовською і Польською" [цит. за: 3, 5].

У 1823 році філолог Н.Грамадин теж вказував на існування єдиної мови до нашествия татар. Цієї думки дотримувався спочатку й П.Лавровський. "Таким чином, — писав він, — поклавши руку на серце, неупереджено, без захоплення, ми сміливо можемо повторити [...], що давня Російська мова, в межах сьогоднішньої Російської держави до XIV ст., не виявляє чіткого поділу на два наріччя, Великоросійське і Малоросійське, на яке натрапляємо ми пізніше і в теперішній час [...]" [цит. за: 3, II]. Говорячи про існування єдиної праруської мови, вчений у той же час виокремлює новгородське наріччя, надаючи йому статус самостійного ще до XIV ст. Таким чином, він сам руйнує свою теорію про єдину загальноруську мову до татар, а в пізніших своїх працях, наприклад, "Обзорі особенностей малорусского нарѣчія" П.Лавровський зовсім відходить від попереднього твердження про єдину мову східних слов'ян до XIV ст.

Гіпотетичну теорію праруської мови відстоював і О.Пахматов [8; 9; 10]. Однак її існування учений обмежував дописемним періодом, оскільки вже перші східнослов'янські писемні пам'ятки свідчили про значну відмінність у мові різних східнослов'янських регіонів.

Разом із тим деякі відомі вчені дотримувались іншої думки (наприклад, В.Копітар, І.Свенціцький, С.Смаль-Стоцький, А.Кримський, М.Возняк, К.Студинський, Є.Тимченко, (Журило та інші). Ці дослідники заперечували існування праруської мови і на науковій основі виводили українську мову безпосередньо із праслов'янської. При цьому простежується посилання на теорію хвиль Йогана Шмідта (запропоновану ним у 1872-1875 рр.), за якою всі мови розвиваються рівнорядно.

"Українська мова уявляє собою тільки добуток дальшого розвитку праслов'янської, раніше колись дійсно говореної мови, уявляє собою тільки переобрання, перетворення праслов'янської мови на спеціальний український лад, так як усі інші слов'янські мови уявляють собою перетворення праслов'янської мови на їх питомий лад", — стверджував С.Смаль-Стоцький у статті "Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення" [6, 40]. Учений виділяє самостійну українську мову з VI століття і говорить про дві фази розвитку кожної слов'янської мови. Перша — розвиток окремої слов'янської мови як говору у складі праслов'янської мовної спільності, який взаємодіє з іншими говорами цієї спільності. Друга — становлення окремого говору як самостійної мови зі створенням власних мовних рис, не властивих іншим мовам. Уже потім кожна мова живе власним життям із власними говорами. Відповідно тепер можна знаходити причинні й генетичні зв'язки з такими явищами інших слов'янських мов у праслов'янській добі, інші ж — у самостійному розвитку мови її заперечують досліджені мовні факти [6, 59].

Подібні думки щодо розвитку слов'янських мов висловлював також І.Свенціцький. Він визнавав, що з праслов'янської мови, яка виділилась із балто-слов'янської прамови, "ровинулись, очевидно, інші слов'янські мови з усім їх внутрішнім багатством наріч і говірок" [5, 20].

На основі лінгвістичних даних (типологічного дослідження звукової системи слов'янських мов, їхнього словотвору та словозміни) учений робить висновок, що всі слов'янські мови можна згрупувати на східну, західну і південну галузі. Водночас дослідник додає: "З кожної галузі слов'янських мов єсть, однак, перехідна огнива як в звучанні, так і в словозміні і в словництві, що з'єднує поодинокі мови між собою" [5, 22]. Досліджуючи мову пам'яток XI-XIII ст., І.Свенціцький робить висновок про культурний вплив Києва на Новгород, Курськ, Володимир, Ростов, і в той же час про відсутність єдності, тотожності мови північних і південних слов'ян.

Такі ж міркування знаходимо й у працях І.Огієнка: "Огляд українського язикознавства" (Львів, 1907), "Чистота й правильність української мови" (Львів, 1925), "Слов'янське письмо перед Костянтином" (К., 1928), "Історія української літературної мови" (Київ, 1995) та інші. Тут учений говорить не лише про розмовний, а й про писемний варіанти українців. Основна думка цих праць базується на дослідженні історії українського письма та українського алфавіту — "ніколи не було якоїсь однієї спільної руської мови на Сході слов'янства" [4, 62].

Співзвучним до попередніх тверджень у наші дні є погляд Ю.Шевельова, викладений у його статті "Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова?" (Київ, 1994): " [...] справжня "жива" українська мова ніколи не була "давньоруська", ніколи не була "спільно-руська" [...], не була предком або нащадком або відгалуженням російської мови. Вона повставала й повстала з праслов'янської, формуючись від 6 до 16 ст." [11, 16].

У своєму підході до генезису української мови як самостійної гілки в слов'янському світі українські вчені були не самотніми. Так, польський учений Г.Бандтке ще в 1815 році у статті "Зам'ячання о языках Богемскомъ, Польскомъ й нынѣшнемъ Россійскомъ" твердив: " [...] малоросійське наріччя є давнішим за інші: оскільки Київ процвітав уже в той час, коли Москва не існувала" [1, 124]. А польський і російський філолог М.Красуський вважав, що: "[...] і малоруська і великоруська (переважно народна) мови розвивалися самостійно без допомоги старослов'янської ще в доісторичний час" [2, 3].

Отже, українські та зарубіжні вчені неодноразово вказували на відсутність єдиної мови у східних слов'ян і аргументовано доводили це положення. Проте воно не могло зайняти належного місця в мовознавчій науці, зокрема українському радянському мовознавстві, де панівною була ідеологічно забарвлена теорія спільної східнослов'янської мови, а духовний і культурний розвій українців відбувався у вкрай несприятливих політичних, ідеологічних обставинах, які не тільки не сприяли утвердженню об'єктивних лінгвістичних положень, але й постійно примушували українських учених, громадських діячів доводити самостійність української мови, її функціональну повноцінність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бавдтке Г. Зам'ячання о языкахъ Богемскомъ, Польскомъ й нынѣшнемъ Россійскомъ. — 1815. — С.124-127.
2. Красуський М. Древность малоросійского языка. — Одесса, 1880.0,
3. Максимович М. Нове письма М.Погодину // День. — М., 1863. — №8-16. — С.5-70.
4. Огієнко І. Історія української літературної мови. — Київ, 1995.
5. Свенціцький І. Основи науки про мову українську. — Київ, 1917.
6. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. — Львів, 1925.
7. Тараненко О. Мова Київської Русі: вузол історично-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Мовознавство. — 1993. — №2, — С.35-38.
8. Шахматов О. К вопросу об образовании русских наречий. — Варшава, 1894;
9. Шахматов О. Очерки древнейшего периода истории русского языка. — Петроград, 1915.,
10. Шахматов О. Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Петроград, 1916. П.Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. Дві статті про повстання української мови. — К., 1994. — С.3-30.

Стефаша Панцьо

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ ТВІРНИМИ ІМЕННИКАМИ І ПОХІДНИМИ ПРИКМЕТНИКАМИ З СУФІКСОМ -Н. У ЛЕМКІВСЬКИХ ГОВІРКАХ

Діалектний словотвір в українському мовознавстві належить до малодосліджених проблем. Діалектному словотвору південно-західного наріччя присвячені окремі розвідки, монографічні праці відомих лінгвістів, зокрема Г.Шила, І.Коваліка, В.Нмчука, Я.Закревської [5, 162]. Але вивчення словотвірних особливостей народнорозмовної мови залишається актуальним. Останнім часом у діалектологічній науці чимала увага приділяється словотвору гуцульського та бойківського говорів. Багата словотвірна структура лемківських говірок ще недостатньо опрацьована і не знайшла ґрунтовного висвітлення. Зафіксований у словниках та інших різних джерелах, зібраний матеріал дозволяє з'ясувати продуктивність окремих словотвірних типів у цих говірках, простежити активність словотворчих засобів, виявити специфіку словотвірної структури дериватів, визначити семантико-словотвірні відношення між похідними і твірними словами. Відомо, що в новоутвореному суфіксальним способом слові є такі структурні і семантичні властивості, які споріднюють його з твірним. Проте у процесі мовної номінації нерідкі випадки, коли семантична мотивація послаблена

або зовсім втрачається [1, 74]. І, як справедливо зауважує О.С.Кубрякова, "одне і те ж похідне слово могло в процесі номінативної діяльності людини мотивуватися по-різному і проходити різний шлях формування"?, 261}. Розгляд семантичних взаємозв'язків твірних і похідних слів дає можливість виявити ступінь семантичного навантаження, з'ясувати логіко-причинні взаємозв'язки між твірним і похідним на різних рівнях [2, 129]. У цій статті ми простежимо семантико-словотвірні відношення між твірними іменниками і похідними прикметниками з суфіксом -н- у лемківських говірках.

Прикметники з формантом -н(ий) становлять досить численну за словотвірною будовою і лексичним значенням групу слів у словниковому складі сучасної української мови [6, 137]. Серед прикметникових формантів суфікс -н- відзначається найширшими словотвірними можливостями і є найактивнішим засобом суфіксальної деривації прикметників [6, 137]. Похідні ад'єктиви на -н(ий) найчастіше творяться від іменників. Відіменникові суфіксальні прикметники на -н- мають здатність утворюватися від іменників із розгалуженим значенням [3, 121]. Це явище властиве і народорозмовній мові. Однак похідні прикметники названого типу у лемківських говірках малопродуктивні. Характер семантико-словотвірних зв'язків між похідними і твірними словами цієї моделі досить своєрідний.

Прикметники належать до слів, що дуже часто є полісемічними, а також мають здатність уживатися у переносному значенні. Не менш полісемічними виступають іменники [8, 62]. Семантична структура полісемічних прикметників по-різному мотивується семантичною структурою твірних іменників: одним значенням, двома і, зрідка, трьома значеннями. Окремі деривати, для яких твірне слово є семантичне мотивуючим, у межах похідних прикметників з суфіксом -н- є моносемічними, проте іноді прикметникові утворення у порівнянні з базовими іменниками розвивають свої значення.

Мотивуючі іменники можуть бути назвами істот і неістот. Нижче розглянено структурно-семантичні зв'язки між дериватами і деривантами у межах цих груп іменників.

Назви істот. Прикметники відіменникового словотвірного типу з суфіксом -н- на означення відношення до істот творяться від іменників декількох семантичних груп — назв осіб за зовнішніми і внутрішніми властивостями, за діяльністю чи професією, соціальним станом, віком тощо. Словотвірне значення таких похідних прикметників визначається: "який стосується зовнішності і характеру осіб, їх діяльності, професії, соціального стану, має відношення до тварин, названих твірним словом." У дериватах досліджуваних говірок представлені всі значення. Повнота представлення окремих значень виявилася непродуктивною.

Словотвірне значення прикметників "який стосується характеру осіб, названого мотивуючим субстантивом" проявляється лише у декількох похідних. Прикметники на -н(ий), що містять у своїй структурі зрідка суфікс -ан- можуть мотивуватися однозначними іменниками. Лексичне значення похідних прикметників теж буде однозначним, однак такі прикметники мають уже якісні значення, які сформувалися на базі переносів. Семантика цих прикметників може співвідноситися із семантикою твірних іменників, може бути дещо послабленою. Нерідко мотивуючим для прикметників є не основне, а переносне значення. Лексичне значення прикметників і мотивуючих іменників співвідноситься у випадках, коли твірним словом похідних є атрибутивна назва особи, наприклад: філософний — "розумний, хитрий", "який діє розумно, хитро", утворений від іменника філософ: чударний — "дивний, чудернацький", "дивна людина" утворено від іменника чудар — "дивак" [Гр. IV, 475].

У говірці наявні також інші прикметникові деривати на -н-, що вказують на внутрішні властивості осіб, однак у прикметнику в порівнянні з твірним іменником розвинулося своє значення. Так, наприклад, прикметник хамний — "гордий, зарозумілий" [Гр.Г/, 3 85], утворений від багатозначного іменника хам, основне значення якого "грубіян, неотеса". Слово хамний виражає риси характеру особи - гордість і зарозумілість, а у д значення твірного іменника вказують також на особливості поведінки (підлабузник, грубіян).

У лексико-семантичному плані взаємозалежність семантичних структур похідного і твірного слів виявилася в тому, що твірне слово у процесі словотворення дещо змінило свій обсяг, оскільки для створення наявного лексичного значення похідного прикметника хамний потрібне було не одне із кількох значень твірного, а лише якийсь компонент з усіх значень. Отже, семантика деривата хамний зазнала деяких семантичних змін на лексичному рівні, втрачаючи первинний зв'язок із значенням деривата.

Семантична структура похідного прикметника з суфіксом *-н-* співвідноситься з семантичною структурою твірного іменника на означення назви тварини лише у переносному значенні. Семантика прикметника у таких випадках формувалася на базі однієї з характерних ознак тварини. Наприклад:

прикметник кокошний - "пихатий, спесивий" [Гр. II, 267] характеризує людину гордовиту. Він утворений від іменника кокош — "півень". Отже, лексико-семантична структура говіркової лексеми кокошний не співвідноситься у прямому значенні з лексико-семантичною структурою мотивуючого іменника, однак цілком відповідає переносному значенню його (півень - пихатий птах).

Таким чином, виявлені своєрідні похідні ад'єктиви виражають якісні ознаки — інтелектуальні та ознаки, що відбивають риси характеру особи і особливості поведінки. Прикметники з одним значенням мотивуються в основному лексемами також з одним значенням, хоч трапляються випадки, коли прикметникове значення не співвідноситься з жодним із значень полісемантичного твірного іменника або семантичне навантаження прикметника базується на переносах.

Назви неістот. Прикметники на *-н(ий)*, мотивовані іменниками — назвами неістот, у лемківських говірках виявилися досить активними. Для дериватів з формантом *-н(ий)* твірними виступають в основному слова з абстрактним значенням. Похідні ж прикметники вказують на зовнішні і внутрішні ознаки об'єкта. Якісні семи закладені у семантиці твірних іменників. Однак коли прикметник утворюється від абстрактного іменника, то додає до характеристики, вираженої значенням абстрактного іменника, додаткові семантичні елементи іншого плану. Утворений прикметник доповнює відповідну семантику твірного ще й емоційним, інтелектуальним або оцінним компонентом [9, 12].

Зафіксовані прикметники з суфіксом *-н-* мають одне або два значення. У двозначних прикметниках обидва значення мотивуються одним значенням твірного іменника. Пор., напр., полісемантичний прикметник красітний (2)\1. "Красивий", 2. "Добрий" структурно мотивується словом красота — "краса". Семантична наповненість прикметника розширилася. Прикметник святний (2)\1."Поганий" (про обставини) 2."У важкому становищі" структурно і семантичне співвідноситься з лексемою свята "важке становище" [Гр. IV, 234].

Полісемантичний іменник може мотивувати полісемантичний прикметник всіма значеннями або лише одним.

Полісемантичний прикметник худобний має два значення: 1."Заможній, мастний", 2."Бідний, убогий" [Гр.IV, 418]. Мотивуючий іменник худоба має три значення: 1."Бідність, злидні", 2."Худина", 3."Лихо". Лексико-семантична структура прикметника худобний тотожна з лексико-семантичною структурою твірного худоба і з першим значенням, оскільки слово худобний у досліджуваних говірках функціонує лише у значенні "бідний, убогий" (пор., напр.: "Глядай собі милій, у чистім золоті, а мені дай спокій худобній сироті." — Н. тв.)

Моносемантичні прикметники мотивуються іменниками як з одним, так і з більшою кількістю значень. При однозначній мотивації похідний прикметник семантичне і структурно співвідноситься з мотивуючим, напр. слово рухний утворено від абстрактного іменника рух і має значення "рухливий, спритний" (Гр.IV, 91). Прикметники з одним значенням можуть мотивуватися іменниками з двома значеннями. У таких випадках семантика прикметника співвідноситься з одним із значень твірного. Напр., похідне слово шпетний - "поганий, нікудишний", мотивується іменником шпета (2) \ 1."Як слід, красиво, до речі", 2."Не до речі" (Гр. IV, 509). На семантичну структуру прикметника, як бачимо, впливає лише друге значення іменника (пор.: шпетна дорога — "погана дорога"). Прикметник бетежний (бетіжний) - "хворий" структурно співвідноситься з іменником бетега, який у говірці виступає у двох значеннях: 1. "Хвороба", 2. "Ні до чого не здатна людина" [Гр. I, 53]. Семантика прикметника сформувалася на першому значенні мотивуючого іменника.

Отже, похідні прикметники на *-н(ий)*, мотивовані назвами неістот, теж виражають якісні ознаки об'єкта. Прикметники можуть бути як однозначні, так і багатозначні. Моносемантичні прикметники можуть виражати тотожні семантико-словотвірні відношення з однозначними твірними іменниками або співвідноситись структурно і семантичне лише з одним із кількох значень полісемантичних іменників.

Таким чином, у лемківських говірках домінують деривати, для яких твірне слово є семантичне мотивуючим, іноді однозначний іменник виступає твірним і для двозначних прикметників. Семантична структура похідних прикметників, базуючись на семантичній структурі твірних

іменників, є більш виразною, образною. Представлені похідні прикметники — це яскравий і своєрідний витвір носіїв говірки, яким послуговувалося українське населення Східних Карпат.

ЛІТЕРАТУРА

1. Возний Т.М. Семантичні зв'язки між твірними іменниками і вигуківими основами та похідними дієсловами на -ати, -кати у східнослов'янських мовах //Словотвірна семантика східнослов'янських мов. — К., 1983. — С. 84-86.
2. Возний Т.М. Семантичний взаємозв'язок між твірними іменниками і похідними дієсловами на -йти // Мовознавство, — 1977. — № 3. — С. 29-34.
3. Грищенко А.П. Морфемна структура прикметників української мови //Морфологічна будова сучасної української мови.—К.1975.—С. 96-140.
4. Грінченко Б. Д. •Словарь української мови—К., 1908.—ТІ-IV.
5. Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. —К.—1976. — С. 162
6. Кунець І.І. Семантико-словотвірні відношення між твірними словами і похідними прикметниками з суфіксом -н- в українській мові // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. — К. — 1983. — С. 136-142.
7. Кубрякова Е.С. Теория номинации й словообразование // Языковая номинация. Виды наименований. — М. 1977.
8. Ощипко І.Й. Семантико-словотвірний зв'язок між твірними прикметниками і похідними прислівниками на -о в сучасній українській мові // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. - К. — 1983. - С. 60-74.
9. Штонь О.П. Полісемія відносних прикметників / на матеріалі сучасної української прози 50-60-х років ХХ століття // Автореферат дис. ... канд. філолог, наук. - Тернопіль, 1997. - 16 с.

Галина Ступінська

КОМПАРАТИВНІ ФРАЗЕМИ ЗІ СПОЛУЧНИКОМ *ЯК* В ЛЕМКІВСЬКІЙ ГОВІРЦІ

У складі всіх розвинених мов є значна кількість стійких словосполучень—фразеологізмів, які найвиразніше передають дух мови, витворений народом протягом віків. Гносеологічні корені фразеологізмів — у безпосередньому мовному спілкуванні. Кожне слово у живій мові є перехід від чуттєвого образу до його уявлення. Явища буття, залежно від життєвого досвіду людей, від характеру світосприйняття можуть бути окреслені висловами, в основі яких лежать найрізноманітніші внутрішні образи. О.Потебня зазначав: "Ми не можемо собі уявити первісного речення інакше, як у вигляді виразного для того, хто говорить, порівняння двох чуттєвих образів, які самостійно склалися" [4, 25]. Вислови, порівняльні звороти, багато разів повторюючись в мовній практиці, стають фразеологічними. Саме порівняльні звороти містять такі ознаки фразеологізму, як експресивність, емоційну оцінку, яскраво виражену метафоричність. Наприклад: **баба** — (повна жінка) — як пец, як околот; (блїда жінка) — як плань, як рянда; (гостра на язик) — як коса; (неповоротка) — як задня телїга; (вперта) — як завориста корова...;

газдиня — (нікудишня господиня) — як мпинарска кура, як з рака посвістач

вчепилася — (міцно) — як уш (воша) до кожуха; (бездумно щось робить) — як слепе гача до копача;

прожити — (непомітно) — як в куті за кобичком;

сїдити — (тихо) — як в куті за кобичком.

Фраземи такого типу Н.Бабич називає фразеологічними порівняннями [2, 47-48]. ЛСкрипник відносить їх до фразеологічних одиниць (ФО) з одним повнозначним словом, але виділяє серед цих ФО групу, порівняльних (або компаративних) сталих зворотів [5, 98-101]. М.Демський стверджує, що більшість українських фразем утворена на базі вільних синтаксичних конструкцій, тобто таких утворень, що виникають у мовленні залежно від потреб спілкування. Найчастіше творяться фраземи на базі конструкцій зі сполучником *як* (*мов, немов*) і повнозначного слова, яке часто має при собі пояснювальне слово [3, 34-36]. М.Алефіренко називає цю групу фразем компаративними. Він зазначає: "...й до цього часу не досягнуто єдності в поглядах на компонентний склад компаративних фразем. По-різному кваліфікується, зокрема, приналежність до складу предикативних фразеологічних одиниць основи порівняння. Слово, яке репрезентує основу порівняння, розглядають і як антецедент,

і як факультативний компонент, і як постійне лексичне оточення (слово-супровідник). Тому одна й та ж фразема різними словниками репрезентується неодинаково" [1, 105].

Компаративні фраземи можна поділити за семантичною ознакою на галька груп. Значна кількість компаративних фразем позначає людину, її характер, вдачу, а також називає дії й процеси, джерелом яких є людина. Проілюструємо деякі з фразем лемківської говірки, дериваційною базою яких служить повнозначне слово і зворот, що приєднується до нього за допомогою порівняльного сполучника **як**. Цим повнозначним словом-компонентом може виступати: 1) Іменник + зворот, що має ад'єктивне значення:

дівка (вродлива) — як ружа; (спритна) — як вивірка; (повненька) — як катулька;

дівчина (повна, здорова) — як кльоц, як клецоц; (плаксива) — як квасна капуста;

хлоп (міцний, здоровий) — як дуб; (стрункий) — як свічка;

очи (великі) — як тридцат дутків;

коса (тоненька) — як миший хвостик; (товста) — як друк;

ноги (худі) — як патики; (товсті) — як слупи;

голова (видовжена) — як гача, як в обіручнім сгільци;

бесіда (тривала, непотрібна) — як циганське "Вірую";

2) Прикметник + зворот, що експресивно уточнює його лексичне значення:

злий — як анцяцц, як анцихріст;

чорний — як циган, як мурин;

докучливий — як пійюс;

хпертий — як віре дерево (про особу чоловічої статі);

хперта — як заворйста корова (про особу жіночої статі);

неповоротливий — як олов'яний пташок, як вальок;

мудрий — як Соломон;

лінивий — як купа гною;

3) Дієслово + іменниковий порівняльний зворот зі сполучником **як** у вигляді такої структури:

а) граматичної форми Н. відмінка іменника, наприклад: **гарує** — як мул; **меле** — як млин; **тягне** (йде)

— як смола;

б) у прийменниково-відмінковій формі іменника: **плете** — як на муках, як без пам'яті; **сідит** — як на огні; **вичитати** — як з книжки;

в) двослівне іменникове словосполучення + непрямий відмінок (з прийменником чи без нього):

пийцят — як каня на дощ; **пійол/в/** — як рак до дріжджи; **позбйрался** — як дьябол на Русаля, як чорт на дифіляду; **наїлся** — як сирота бобу; **стват** — як кура на біду; **плете** — як небіжка ногами.

Отже, на основі вказаних дериваційних баз творяться фраземи такого значення: а) ад'єктивні: **як пец** — дуже повна, дебела (про жінку); **як віре дерево** — впертий, затятий (про особу чоловічої статі); **як заворйста корова** — вперта (про жінку); **як задня теліга** — неповоротка, незграбна (про жінку); **як голуб** — сивий (про чоловіка); б) адвербіальні: **як каня на дощ пийцати** — жалісливо, розпачливо; **як кура на біду співати** — погано; **як дьябол на Русаля позбиратися** — смішно, будь — як, недоречно; **як чорт на дифіляду позбиратися** — гарно, зі смаком, франтовито; в) вербальні (дієслівні): **як з книжки** — сказати абсолютно все; **як смола** — йти дуже повільно; **як на муках** — говорити нісенітниці.

Як бачимо, матеріалом для творення компаративних фразем є людське буття, асоціації, навіяні простими життєвими обставинами і реаліями. Цікавою є поява фраземи **голова як верба обрубана**. Традиційною зачіскою для заміжньої лемкині була кондя — закручене у вузол на потилиці волосся. Після переселення багатьох жінок запозичило звичну українську зачіску у формі двох заплетених гас, завитих навколо голови. Серед противників цієї новації у жіночій моді і виникло порівняння **голова як верба обрубана** (коси навколо голови асоціюються з обрубаним гіллям верби), яке пізніше трансформувалося у фразему. Допускається й інше тлумачення виникнення фраземи. Вона могла бути породжена й несприйняттям факту плетіння коси заміжніми жінками. Коси розплітали дівчині, коли вона йшла під вінець. Обвінчана жінка уже не мала права заплітати косу, а завивала волосся на потилиці у вузол (лемк. кондя). Жінка із заплетеними косами видавалася смішною, незугарною, такою, як обрубана верба.

В основі фраземи *хпертий як віре дерево* є найменування психічної ознаки людини. Вірим азивали покручене дерево, що росло біля води і на протязі. Під впливом природніх явищ (вітру, зди, сонця) стовбур дерева деформується. Така деревина є надзвичайно твердою і їй важко озрубати. Вперту людину, яку неможливо переконати, порівнювали з вірим деревом.

Фразема *п'ют як цигляне на висівски вівці* утворилася на базі анекдоту, який побутував у .Висова Горлицького повіту. Декілька п'яних жителів с.Цигла (тепер село на території Словаччини) аборгували висівському корчмареві. Борг обіцяли повернути вівцями, які ніби-то належали їм і аслися недалеко на луці. Та коли вони разом з корчмарем прийшли, щоб загнати овець у кошару, виявилось, що то були не вівці, а бузьки... Злякавшись людей, птахи знялися в небо, а цигляни мушені були віддати борг. Висов'яни кепкували з людей, які любили випити й ладні були за горілку біцяти будь-що: Тому про таких говорили: "*П'ют як цигляне на висівски вівці*".

Своєрідною є фразама *як бичом втяти*. Вона окреслює відчуття, емоційний, фізіологічний тан людини похилого віку, для якої прожиті роки видаються миттю. Різкий удар батоном ісоціюється з виміром життя: *роки пройшли як би бичом втл.*

Як підтверджують наведені приклади, компаративні фраземи містять у собі діалектичне ізаємозв'язані елементи наочно-почуттєвої й абстрактно-логічної розумової діяльності людини. В іьому і їхнє значення і своєрідність, бо заново відтворюють мовну картину світу шляхом іереосмислення вже існуючих у мові знаків.

ПІТЕРАТУРА:

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. — Харків, 1987.
2. Бабич Н. Д. Фразеологія української мови. В 2-х ч. — Ч. П. Чернівці, 1971.
3. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. — Львів, 1994.
4. Потебня О. О. Думка й мова // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. — Львів, 1996.
5. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. — К., 1973.

Богдан Сотл

ДИСКУСІЇ ПРО ШЛЯХИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

(90 ТІ РОКИ ХІХ СТ.)

Важливою для розвитку української літературної мови була дискусія між українськими вченими — вихідцями з різних регіонів України.

Обґрунтовуючи свої твердження філологічними аргументами, одні з них — мовознавці Східної України — досить категорично відстоювали пріоритетність цієї території в розвитку української мови. Культурні діячі Галичини були більш толерантними у своїх висловлюваннях. Вони були переконані, що й галицькі вчені залишили помітний слід у розвитку української мови.

Розпочалася дискусія статтею Б. Грінченка "Галицькі вірші", що була надрукована в газеті "Правда" 1891 року. Вчений, аналізуючи мову творів галицьких письменників, прийшов до висновку, що вона є недостатньо придатною стосовно лексики, граматичних форм, наголосу [1, 107]. Лексичний склад української мови зазнавав у Галичині впливу різних мов, зокрема польської, російської. Чимало було запозичень з церковнослов'янської, німецької, чеської та словацької мов. Окрім цього, на думку Б. Грінченка, українська мова тут попсована запозиченнями з народної мови, з якої "... хапали всякі галицькі та буковинські провінціали — і з Гуцульщини, і з Лемківщини, і з усяди" [1, 107].

Зазнали впливу інших мов також і граматичні форми. Зупинимось лише на деяких із них, які наводить у своїй статті Б. Грінченко. Так, мовознавець акцентував свою увагу на вживанні поряд з літературними дієслівними формами *жити, живу, живеш* діалектних *жшо, жшеш*; чисто галицькими є займенникові форми *ме, мня, ему, му, ї, ю* тощо. Невластиві літературній українській мові дієприкметникові форми на *-ш(ий)* на зразок: *улетівший, вмерший* [2, 150-152].

Щодо наголосу, то, за переконанням Б. Грінченка, галичани вживали його не там, де вимагає мова, а там, де це потрібно авторові.

Учений радив галичанам повернутися до справжніх українських форм у мові, тобто очистити її від усіяких полонізмів, москалізмів та рутенізмів і в лексиці, і в граматичних формах, усі такі слова замінити українськими [2, 150-152]. Такий підхід до цього важливого питання сприятиме більшій єдності Галичини зі Східною Україною. Б.Грінченко розумів, що про єдність усіх земель українських повинні дбати не лише галичани, але й жителі Східної України, що й вони мусять чимось поступитися галичанам. А коли б українцям Росії заборонили писати так, як вони пишуть, то, резюмував він, "ми — і хвилини не вагаючись — почали б писати такою мовою, якою тепер пишуть автори галицьких віршів, знаючи, що хоча вона й не зовсім відповідає нашим смакам, ... але все ж вона нам своє, рідне" [3, 476].

Отож, Б.Грінченко висловив думки, що спонукали мовознавців до дискусії про українську літературну мову. Однак ця полеміка вже мала зовсім інший напрямок. На відміну від мовознавців російського спрямування, Б.Грінченко не заперечував самостійності української мови, а лише висловлював свої погляди на шляхи та перспективи її розвитку.

Висловлені ним думки були неоднозначне сприйняті вченими поділеної Збручем України, що й знайшло своє відображення у пресі.

На критичні зауваження Чайченка (псевдонім Б.Грінченка) зразу ж відгукнувся І.Франко, надрукувавши у львівському журналі "Зоря" (1891р.) статтю "Говоримо про вовка — скажімо і за вовка", її поява була зумовлена не бажанням захистити галицькі вірші, оскільки автор добре знав їх якість, а намаганням сприяти порозумінню між галичанами та східними українцями щодо мовних питань, що наблизило б до "будущої єдності і одноцільності нашої літературної мови" [4, 171]. Проаналізувавши погляди Б.Грінченка, І.Франко зробив висновок, що немає жодної необхідності усувати з української мови слова тільки тому, що вони вживаються в польській, російській та інших слов'янських мовах. І.Франко вважав, що "головною хвилюючою" Б.Грінченка є не подробиці, про які він пише, а "загальний погляд на розвій нашої мови" [4, 174]. Послугуючись словником Є.Желехівського, творами Г.Квітки-Основ'яненка, І.Котляревського, Т.Шевченка, галичанин, на відміну від східного українця, був переконаний, що такі слова, як *неєста*, *еєстальки*, *звук*, *коруна*, *стрільба*, *поговор* тощо мають право на існування в українській мові [4, 171-172].

Своє розуміння цієї проблеми висловив відомий галицький мовознавець І.Верхратський, надрукувавши на сторінках галицької газети "Зоря" статті під назвою "В справі язиковій і декотрі замітки про книжки для українського люду" та "Замітки язикові". І.Верхратський був упевнений, що Б.Грінченком керувало не бажання шкодити розвиткові мови, а "велика ревність і занадто велика певність у доброті свого вчинку" [5, 2]. І.Верхратський, як і Б.Грінченко, розумів, що мова народу не є єдиним добром, однак, разом із тим, визнавав мову за найважливішу ознаку народу. Її втрата призводить до руйнування національної самобутності, асиміляції одного народу іншим. "У мові майже весь виявляється чоловік, тому, хто ображає мову народню, той ображає святощі народні, ображає весь народ" [2, 154].

Обставини, серед яких розвивалася українська літературна мова, були вкрай несприятливі, адже не було ні меценатів, ні заможної інтелігенції, зрештою, не було й українських інституцій. Тому й не дивно, що вона була занедбана, вищі верстви нею не послугувались. Збереглася українська мова лише серед простого народу, тому й зовсім не випадково радив І.Верхратський переймати мову від нього. Мовознавець розумів, що при виробленні української літературної мови, як і будь-якої іншої, потрібно взяти за основу якесь одне наріччя. Погодившись з думкою Б.Грінченка, що таким наріччям може бути "українське наріччя", оскільки його "... форми суть легко всім нам доступні", а багато з них "уживаються і у люду галицького", вчений все-таки наполягав на охопленні лексичного запасу тих територій, де вживалася українська мова: "... всі слова над Пслем, Сулою, Дністром, Бугом, Серетом, Сяном, Попрадом, всі слова збираєм і вибираєм з них тоє, що найпринагідніше до языка літературного" [5, 3]. На думку І.Верхратського, жодне європейське наріччя, живучи в устах народу, не ставало літературною мовою без критики.

І.Верхратський розумів, що не лише народна мова повинна лягти в основу мови літературної. Велику роль повинна була відіграти творчість українських письменників, серед яких він називав І.Котляревського, Г.Квітку-Основ'яненка, Т.Шевченка, Марка Вовчка, у творах яких мова і життя

українського народу "відбиваються, як у чистому дзеркалі", чого не можна говорити про твори новіших українських письменників, що вимагають "під зглядом язиковим зоркого критичного ума" [5, 3].

Не кожне народне слово повинно увійти до літературної мови. Як чужі для української фонетики І.Верхратський відкидав слова *дзісь, дзісяки*, замість яких пропонував уживати *нині, сьогодні, днесь* [5, 3]. Разом з тим він, заперечуючи Б.Грінченкові, вважав слова *звук, звучний, звучати* цілком придатними для літературної мови, а такі лексеми, як *стрільба, не ручу, благати, кришталь, невіста* тощо — українськими. Зокрема І.Верхратський переконував свого опонента, що слово *невіста* не є польським, а вживалося воно навіть у творах Марка Вовчка. Більше того, у Галичині побутують утворені від нього слова *невістця, невістуля, невістка*. Та й, зрештою, трактування цього слова галицьким свідчить про його "малоруське" походження [5, 3].

І.Верхратський погоджувався з поглядами багатьох учених, зокрема М.Ліколиченка, на українську літературу як на єдину, неподільну, оскільки в творах Котляревського, піснях Т.Шевченка є цілі речення, "котрі живуть в устах нашого люду над Дністром". Визначаючи пріоритетність Великої України у витворенні літературної мови, мовознавець намагався, відстоюючи наукову істину, не применшувати ролі західноукраїнських діячів культури, освіти в цьому важливому питанні.

І.Верхратський акцентував свою увагу на намаганні галичан виробляти єдину українську літературну мову. Вони прагнули послуговуватися лексичним надбанням усіх наріч України, тому в Галичині нагромадився цінний мовний матеріал, що може не лише збагатити український словниковий запас, але й стати набутокм інших слов'янських мов. Східноукраїнські вчені, навпаки, визнавали лише свої наріччя, заперечуючи роль Галичини у творенні літературної мови.

Як наслідок клопіткої праці галичан на ниві мовотворення у них, за переконанням І.Верхратського, наукова термінологія розвинута краще. У Галичині випущені підручники для шкіл "... людських, виділових, гімназійних". На університетських кафедрах, хоч і нечисленних, вироблялася юридична, мово- та літературознавча термінологія [5, 2].

Свої роздуми про українську літературну мову І.Верхратський продовжив у статті "Замітки язикові", що була надрукована цього ж року в часописі "Зоря". Він, як і Чайченко, переконаний, що у виробленні єдиної літературної мови необхідно спиратися на всі наріччя. Треба наполегливіше збирати між народом мовний матеріал у різних сторонах, адже при багатшій синоніміці легше віднайти необхідний термін.

І.Верхратський також погоджувався з Чайченком стосовно того, що на Великій Україні література в народнім напрямі могла розвиватися швидше, а культурні обставини Великої України відмінні від культурних обставин Галичини. Однак і в самій Росії ті не є однорідними, наприклад, в Київщині і на Поділлісся. Ще різкіше виступають ті різниці Австрії в Галичині, на Буковині та Угорській Русі, тому не можна тими самими критеріями оцінювати просвітні змагання в різних сторонах України [6, 2].

Свідченням впливу Великої України на мову Галичини, за І.Верхратським, є те, що тут не вживаються у літературі місцеві форми на зразок *тиенице, ек, свір, щос, щобис, водов, ногов* тощо [6, 2]. Однак, на його думку, процес вироблення єдиних мовних форм відбувається односторонньо: якщо галичани поважають і шанують письменників східноукраїнських, то на Великій Україні через "кілька незначних нарічевих одмін" твори письменників з Галичини не сприймають.

Учений переконаний, що відмінності у мові трапляються навіть і на невеликій території. Як приклад він порівнював наріччя лемківське з бойківським чи гуцульським. Однак вони не є такими значними, щоб при бажанні не могли засвоїтися носіями мови. Навпаки, така розмаїтість говорів української мови, за Верхратським, сприятиме її розвиткові, підніме її на чільне місце серед інших європейських мов.

Проте не лише представникам Великої України є незрозумілими певні лексеми галичан. У творах наддніпрянських письменників є чимало слів, що вживаються у Галичині з іншим значенням. І.Верхратський цитував рядок з твору Т.Шевченка: "А з коріння тихо, любо, зелені паростки ростуть", де, на його думку, слово *тихо* необхідно замінити на *поволі*. Такі ж лексеми є і в "Енеїді" І.Котляревського, повісті "Пархімове снідання" Г.Квітки-Основ'яненка.

Отож, підсумовував мовознавець, годі задля кількох слів, котрі можуть бути перешкодою в наших обставинах, губити головну мету — творення єдиної літературної мови [6, 3].

ЛІТЕРАТУРА

1. Чайченко. Галицькі вірпгі // "Правда". Серпень — 1891.
2. Чайченко. Галицькі вірші // "Правда". Вересень — 1891.
3. Чайченко. Додаток до замітки. Галицькі вірші // "Зоря" — 1891.
4. Франко І. Говоримо про вовка — скажимо і за вовка // Твори. Т. 8. — К.
5. Верхратський І. В справі язиковій і декотрі замітки про книжки для українського народу // "Зоря". Квітень — 1892.
6. Верхратський І. Замітки язикові // "Зоря". 4.22. — 1892.

Галина Груць ПИТАННЯ РІДНОЇ МОВИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ С.

РУСОВОЇ

*Велике слово — школа! Це скарб найкращий
кожного народу, це ключ золотий, що розмикає
пути невідомості, це шлях до волі, до добробуту.
У вселюдській житті тільки той народ і бере
перемогу, який має найкращу школу (Русова С.
Нова школа. - К., 1917. - С. 3).*

Софія Федорівна Русова — видатний педагог, просвітитель, громадський діяч. Усе своє життя вона присвятила творенню національної системи виховання і освіти, бо була переконана, що "першим кроком демократизації народної освіти повинна бути її націоналізація (вироблення національної освіти), оскільки, лише націоналізуючи народну освіту, можна ввести її у свідомість народів..." [1, 242].

Праці С. Русової пронизує думка: народна освіта покликана сприяти розвитку народу, зміцненню у ньому добрих, світлих начал. Демократичні, просвітительські ідеї С. Русової своєрідно втілювались у її вченні про національну освіту. Але перш ніж збагнути, якою бачилась Русовій національна школа, необхідно познайомитись з тим, який зміст вкладала вона в поняття "національність".

Національність, на думку мислительки, — це своєрідність кожного народу, його особливі риси, які сформувались в результаті історичного розвитку, соціальних умов його життя, довкілля. Найбільш яскравим виявом національності кожного народу є його мова.

Народ повинен цінувати, шанувати, боротись за свою мову, бо вона є "...творчим знаряддям, за допомогою якого виховується думка, серце, слово правди й краси" [2, 84]. Мова — невичерпне джерело народної мудрості. Ось чому праця окремих діячів благодійна тоді, коли вони черпають натхнення, сили з цього джерела, оскільки "...кожна мова є орган думки народу, що говорить нею, думає нею... І педагогічні, і психологічні, і життєві вимоги сходяться в певному основному положенні: наука може бути засвоєна тільки рідною мовою (підкреслено — Г.Г.), лише рідна мова може пробудити свідомість народних мас і викликати у них цікавість, віру в свої розумові сили" [1, 243].

Тому, мабуть, важко переоцінити роль, яку відіграє в навчанні дітей, у формуванні особистості рідна мова. Невипадково тому С. Русова вважала, що "рідна мова у вихованні й освіті — то є найкращий інтимний провідник думок, почувань, вражень" [3, 294], і що саме навчання рідної мови є головним предметом у школі, який входить у всі інші предмети і вбирає в себе їхні результати.

У мові народу втілене усе найкраще, чим він збагатився протягом багатовікової історії, що здобуто, засвоєно багатьма поколіннями. Тому рідна мова, на думку педагога, є найкращим виразником культури кожного народу, його моральних, естетичних, релігійних ідеалів, його думок і почувань, бажань і надій. Рідна мова залучає дітей до рідної природи, історії, збагачує мудрістю, відкриває світ народної поезії, народних традицій. Дитина засвоює не тільки слова, але разом з ними і безмежну розмаїтість понять, поглядів на предмети, художні образи, а це, в свою чергу, формує і усвідомлення себе як представника української нації. Не викликає заперечень і думка про те, що рідна мова повинна бути фундаментом інтелекту народу, основою патріотизму. Саме тому формування українського мовлення дітей, за концепцією С. Русової, необхідно здійснювати в комплексі з національним вихованням.

У роботі "Націоналізація школи" педагог писала, що "психологічна вимога для людини і для нації одна, проста і органічна, щоб усе виховання, усе навчання ґрунтувалося на пошані особи — як і особи індивідуальної, так і особи національної" [3, 294]. Тому першою свідомою вимогою задля

справедливого психологічного задоволення нації є вимога національної школи. І здійснюватись вона повинна перш за все засобами рідної мови, використовуючи при цьому народну, словесну, мистецьку і музичну творчість. Педагог переконана, що підвалинами національної школи є: 1) націоналізація педагогічних засобів виховання і навчання; 2) об'єднання проблем школи і громадськості.

С. Русова була свідома того, скільки шкоди завдала Україні політика русифікації освіти. Двомовна школа вела націю до морального занепаду, оскільки зневажала "душу народу". Вихованці таких шкіл залишаються назавжди чужими рідним ідеалам, вони ніколи не внесуть в органічне життя народу найменшої часточки, ніколи не зрозуміють його і не будуть зрозумілі йому, яку б маску патріотизму не одягали згодом.

Чільний педагог свого часу переконана, що "двомовна школа — це педагогічний нонсенс і — додаймо — життєвий злочин, з яким жартувати не слід: він знижує престиж школи і значно припиняє нормальний розвиток дітей і юнацтва..., приносить лише шкоду і учням, і державі" [4, 16].

Слід мати на увазі, що С. Русова зовсім не заперечувала необхідності вивчення дітьми іноземних мов. Вона писала: "Культурно, педагогічне поставлена національна школа ніколи не приводить ані до обмеженого безпросвітнього шовінізму, ані до людодержерства. Вона викликає свідоме відношення і до своєї людяності, і до чужих, вона пробуджує зацікавлення в учнях, і це зацікавлення тягне їх знайти щодалі ширші обрії, ставати свідомими діячами у всесвітньому культурному житті всіх народів — братів" [3, 297]. Вище наведені міркування свідчать, що тільки через рідну мову, рідну культуру можна прилучитися до світової культури.

Педагог вважала, що навчання мови повинно здійснюватись у двох напрямках: навчання читання і навчання письма. Для розвитку мови дуже важливо стежити за доброю вимовою, давати змогу дітям вільно розмовляти на теми, які їх цікавлять, розповідати їм найкращі художні твори, які захоплювали б їх своїм змістом і художньою формою, мовою і т. ін. Це, безумовно, спонукатиме дітей до активної творчої праці, викликати у їхніх душах чимало самостійних думок, спостережень і порівнянь. Саме за таких умов ці засоби стануть справді корисним і могутнім фактором виховання і навчання, викликаючи у дітей пошану до рідної мови, до її найкращих мистецьких зразків.

Вагому роль у реалізації завдань націоналізації освіти і навчання рідної мови відводила С. Русова учителеві, його педагогічній майстерності. Досконале володіння рідною мовою безпосередньо впливає на розвиток інтелектуальних і естетичних інтересів дітей, на їх моральні почуття. Саме вмілий вчитель виховує у дітей прагнення до чіткого, образного мислення, до раціонально-вербального оформлення думки. І нині є переконливими слова С. Русової: "Бути гарним педагогом — це бути справжнім реформатором майбутнього життя України, бути апостолом Правди і Науки. Тільки великим зусиллям таких апостолів Україна матиме чесних діячів-патріотів, вмілих практичних робітників і соціальне об'єднану, інтелектуально розвинену народну масу" [6, 64].

Таким чином, підсумовуючи погляди С. Русової, слід констатувати, що, спираючись на наукову спадщину О. Потебні, рідну мову вона розглядає як джерело неповторного, національного світобачення, як систему, у якій фіксуються особливості сприймання і відображення дійсності, зокрема специфіка її художньо-образного мислення. Тож, очевидно, що тільки мова здатна зберегти народ, націю, як неповторний, Божественний витвір.

Не викликає заперечень і думка про те, що розроблене С. Русовою вчення про національну школу, рідну мову спрямоване у наше сьогодення. Необхідно усвідомити, що майбутнє української нації значною мірою вирішуватиметься у сфері освіти. Але розвиток освіти неможливий без розвитку національного самоусвідомлення. Тому зусилля системи освіти, виховання мають бути спрямовані на поглиблення здорового національно-культурного усвідомлення, на вироблення потреби в національній культурі як засадничому елементі, фундаменті духовного здоров'я і суспільства, і особистості. У цьому і полягає смисл заповітів С. Русової.

ЛІТЕРАТУРА

1. Русова С. Национализация внешкольного образования разнѣк народностей России. — С. 242-243. (Доповідь, виголошена на Всеросійському з'їзді освітян).
2. Русова С. Дошкільне виховання. — Катеринослав. — 1918. — С. 84.
3. Русова С. Националізація школи у кн. "Вибрані педагогічні твори". — Київ, 1996. — С. 293-297.
4. Русова С. Дещо з сучасної педагогіки. //Шлях виховання й навчання. — 1936, С. 11-16.
5. Русова С. Мої спомини. — Київ, 1996. — 209 с.
6. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. — Прага: Сіяч, 1927. — 125 с.

ЗАСАДИ УКЛАДАННЯ ОНОМАСТИЧНОГО АТЛАСУ УКРАЇНИ

Укладання національних ономастичних атласів — одне з найважливіших завдань сучасної ономастики, і його реалізація у будь-якій країні повністю залежить від рівня ономастичних досліджень. Проте значні успіхи в дослідженні онімної лексики в Польщі, Чехії та Болгарії, на жаль, досі не увінчалися створенням ономастичних атласів у цих країнах. Між тим сьогодні ведеться активна робота над укладанням загальнослов'янського ономастичного атласу. Про необхідність створення останнього вперше конкретно говорилося на IV Міжнародному з'їзді славистів (Москва, 1958 р.). У 1959 р. на I Міжнародній славистичній ономастичній конференції в Кракові була створена підкомісія для укладання Слов'янського ономастичного атласу (далі СОА), головою якої став чеський ономаст В.Шмілауер, а після смерті його — з 1973 р. її очолив чеський ономаст Р.Прадек. Проблеми СОА обговорювалися на багатьох ономастичних конференціях у Берліні, Ляйпцігу, гйтрі, Вроцлаві, Скоп'є, Пряшеві та ін. Нам невідомо, чи увійшли тоді в цю комісію представники східнослов'янських країн, але вся підготовча робота по створенню СОА (розробка критеріїв та принципів його побудови, укладання питальника до нього) велася без їх участі.

Авторами питальника СОА стали поляк Г.Борек, німець Е.Ейхлер, словак М.Майтан і чех Р.Прадек. Парадоксальний факт — ономасти 2/3 частин Славії практично не брали участі в підготовці такої архіважливої праці, яким є "Слов'янський ономастичний атлас" [24], і як результат — матеріали з цієї частини Славії далеко не в повному обсязі використано при укладанні питальника СОА, а це, в свою чергу, спричинилося до збіднення репрезентації структурних моделей у слов'янській ономастиці.

Завдяки старанням голови топонімної підкомісії Комітету славистів Р.Прадека, до авторського колективу цього атласу в 1988 р. були залучені східнослов'янські ономасти Д.Г.Бучко (Україна), Н.В.Подольська (Росія) і З.В.Рубцова (Білорусія). На засіданні робочої групи СОА, яке відбулося в 1989 р. у Лодзі (Польща), детально обговорювалася структура питальника СОА, відмінність цього атласу від "Загальнослов'янського лінгвістичного атласу", необхідність саме такого підходу до вивчення слов'янської топонімії, а також зразки відповідей на перші 80 пунктів питальника. Найбільш вичерпну відповідь на усі пункти питальника дали ті автори СОА, в розпорядженні яких були достатньо повні картотеки сучасної та історичної топонімії.

Що стосується Ономастичного атласу України (далі ОАУ), то Українська ономастична комісія при Інституті української мови НАН України, безперечно, повинна зайняти більш активну позицію як щодо залучення провідних ономастів України до цієї праці, так і безпосередньої участі в укладанні ОАУ. На жаль, в жодному з ономастичних центрів України досі не укладено картотеки сучасної та історичної топонімії нашої держави. Лише в Тернопільському державному педагогічному університеті ім. В.Гнатюка створено комп'ютерний варіант картотеки ойконімів України, укладений як у прямому, так і інверсійному алфавітному порядку.

У роботі над ОАУ, вважаю, мусять бути враховані такі основні засади: а) чітке означення територіальних меж атласу; б) визначення об'єкта картографування; в) створення джерельної бази атласу; г) вироблення теоретично чіткого розуміння ОАУ. Нижче спробуємо показати, яким чином ці засади можуть і повинні бути реалізовані при укладанні ОАУ.

А. При визначенні меж національних ономастичних атласів мусять бути враховані та використані різні критерії: 1) сучасна та історична територія проживання певної нації; 2) ареали поширення окремих топонімних моделей; 3) державні кордони країни тощо.

Кожен із цих критеріїв міг би бути застосований при укладанні національних ономастичних атласів, проте кожен з них має ті чи інші недоліки. Коли йдеться про перший критерій, то він не може бути повністю використаний при створенні ОАУ, тому що українці більш чи менш компактними групами проживають, крім України, ще в багатьох регіонах Росії, в інших сусідніх та віддалених державах Азії та Європи, а також на інших континентах: в Америці й Австралії. Виходячи з цього, критерій визначення територіальних меж ОАУ лише за місцем проживання певного народу вважаю непридатним.

Оскільки суть ономастичного атласу так чи інакше зводиться до картографування певних топонімних моделей, то його територіальні границі можна, здавалося б, визначати за ареалами відповідних топонімних моделей. Однак більшість ойконімних моделей, наявних в українській топонімії, не вкладається в сучасні державні і навіть національні границі України. Болгарський ономаст І.Дуріданов справедливо відзначив, що "майже неможливо знайти специфічні ономастичні типи або моделі для певної території, на основі яких вона відрізнялася б від інших" [20, 172]. Проте для топонімії України такими є ойконіми на **-івці**, **-инці** (напр.: *Братківці*, *Немиринці*), основний ареал поширення яких знаходиться саме на території сучасної України, а поза державними кордонами нашої республіки вони локалізуються в місцях давнього компактного оселення українців. Так, в Білорусії ойконіми на **-івці**, **-инці** локалізуються головним чином на теренах колишніх Берестейської та Дорогичинської земель, що колись входили до Галицько-Волинського князівства [5, '98]; локалізуються ці назви поселень й на західному пограниччі українського ареалу, тобто у східних регіонах сучасної Польщі, в колишній Сяноцькій, Перемишльській і Волзькій землях та на Білосточчині, де споконвіку компактно проживало українське населення, більшість якого із Лемнівщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя у 1945-1947 рр. було насильно переселено на територію сучасної України або ж розпорошено по західних і північних окраїнах Польщі, що фатально вплинуло на подальшу долю тутешнього українського етносу, передусім лемківську етнографічну спільноту.

Потужний ареал топонімів на **-ovce**, **-ince**, що є континуантами українських назв на **-івці**, **-инці**, знаходиться у східних районах Словаччини, передусім на Пряшівщині. Тут з давніх давен компактно проживають українці. Подібну картину бачимо і в Південній Буковині, що тепер входить до складу Румунії. Тут теж знаходиться потужний пласт топонімів на **-aufi**, **-in[^]i**, які є відповідниками українських утворень з суфіксами **-івці**, **-инці**. На їх українське походження у свій час вказували відомі румунські ономасти МПтефанеску [28, 218-228] і И.Иордан [25, 421-424]. Топоніми на **-івці**, **-инці** поширені також у північно-східних регіонах Молдавії [23, 26-32] і ін.

Характерними для топонімії України є також ойконіми на **-увага**, **-увате**, **-уватка** (пор. *Дерезувате*, *Лозоватка*, *Ясенувата*), але ядро їх ареалу локалізується лише в кількох південно-східних областях України і складають вони менше 0,4% від загальної кількості ойконімів України.

Означення територіальних меж національних ономастичних атласів ускладнюється ще й тим, що поняття народності, нації, національної належності в слов'ян історично змінювалося й виникло порівняно пізно [20, 174], а типи, характер і структура показників окремих ономастичних ізоглос і навіть ареалів були значно стійкішими та стосувалися періоду більш давнього, ніж час формування понять національних. Слушною вважаю думку М.І.Толстого, що внаслідок накладання на топонімну карту сучасної Славії пізньої національної канви, ми переносимо більш ранні відношення на відношення, що будувалися за іншими параметрами [20, 174]. Слід мати на увазі й те, що окремі онімні, в тому числі й топонімні, типи та моделі виникали й формувалися їх ізоглоси уже в раньонаціональний період, пор. ойконіми на **-івка**, **-щина** (*Іваніена*, *Галаганієвщина*), топоніми, мотивовані різного роду промыслами, характерними для періоду середньовіччя та зародження капіталістичних відносин (*Буда*, *Гута*, *Майдан*, *Рудня*, *Шура* та ін.).

Отже, територіальні межі ОАУ повинні визначатися, на мою думку, за даними лінгво-географічних (діалектологічних) та етнографічних досліджень у межах сучасних державних кордонів України з урахуванням поширення ареалів тих структурних типів, які найбільш виразно репрезентуються в Україні, а також на суміжних з нею територіях в регіонах постійного компактного проживання українського населення.

Б. Важливим критерієм побудови ОАУ є також об'єкт картографування. Між ономастичним і лінгвістичним атласами існує ряд як спільних, так і відмінних ознак. Відмінність між ними

насамперед у характері картографованого матеріалу. В обох цих атласах картографуються лексеми, але в першому маємо справу з пропріальною лексикою, в другому — з апеліативною. Якщо в лінгвістичному атласі картографуються насамперед фонетичні, граматичні та лексичні явища, то в ономастичному - домінуюче положення займають передусім словотвірні моделі топонімів, а лексичні, фонетичні та морфологічні явища посідають тут маргінальну позицію.

Топоніми, на відміну від загальних назв, дуже стійкі до дії різних суспільно-економічних чинників. Вони здатні зберігатися протягом багатьох віків і навіть тоді, коли зникає народ, який створив ці назви. Топоніми на зразок археологічних пам'яток можуть нашаровуватися пластами. Тільки ґрунтовні історико-лінгвістичні дослідження здатні виявляти ці хронологічні рівні: індоєвропейський, праслов'янський, давньоукраїнський і т.д.

Першочергове значення при укладанні ОАУ має докладний структурний аналіз топонімів, які підлягають картографуванню. Словотвірна типізація картографованих топонімів виявляє й усталює конкретні моделі, які є результатом різних словотвірних процесів. Без виділення структурних моделей ойконімів неможливе їх картографування. С.Роспанд правильно відзначив, що слід рішуче відкинути безпідставний нелінгвістичний погляд О-Брюкнера на відсутність суттєвої різниці між семантикою ойконімів типу пол. *Wilki, Wilko'w, Wilkawice* [26, 13]. У коренях названих ойконімів, дійсно, чітко виділяється польський апеліатив *wilk* "вовк", але жоден із цих топонімів не був безпосередньо утворений від нього. Уд ці топоніми мотивовані особовими назвами і належать до різних словотвірних типів: перший

— до утворень на базі родових назв (у дотеперішній ономастичній літературі це т.зв. родові назви), другий

— до посесивних дериватів, третій — до відпатронімних дериватів.

Топонімія України по праву може бути віднесена до найархаїчніших і найбагатших на території Славії. Тут широко репрезентуються архетипи на *-*jb*, *-ичі*, *-ани*, *-ськ*, які, на думку ряду дослідників, своїм корінням сягають ще праслов'янської доби [18, 33-35], при цьому значний відсоток таких назв утворено від давньослов'янських композитних та відкомполітичних імен. У сучасній українській топонімії активно вживається більшість топонімних моделей, що широко фіксуються в пам'ятках Київської Русі [7; 18, 9-89]. Про багатство української ойконімії свідчить хоча б той факт, що в ній вживаються практично всі словотвірні моделі слов'янських топонімів, виділені у питальнику СОА, а крім того функціонують ще й такі моделі, які не передбачені в цьому питальнику.

Таким чином, об'єктом картографування в ОАУ повинні бути як макротипи, якими є утворення на *-*jb*, *-ичі*, *-ани*, *-ів/ < -ов/*, *-ин*, *-івці*, *-инці*, *-иця*, *-івка* та ін., так і мікротипи, що репрезентуються незначною кількістю прикладів.

Важливою засадою для укладання ОАУ є також його джерельна база. Її складають словники географічних назв республіки, ономастичні картотеки, карти та под. В ономастичних словниках повинні бути широко подані дані з історичних джерел різних епох. На жаль, такого загальноукраїнського топонімного словника в українському мовознавстві досі немає, і його створення належить до першочергових завдань української ономастики. Слід зазначити, що ідея створення його зародилася в Україні ще у 80-х роках ХУІІІ ст. і належить співробітникам Чернігівського намісництва О.Шафонському та Д.Пашенку [13, 100-101], а також працівникові Львівської бібліотеки Ф.Сярчинському [6, 13-15; 13, 101]. Робота по збору топонімного матеріалу активно велася також в Україні у ХІочатку ХХ ст. Її здійснювали О.Лазаревський, В.Площанський, А.Летрушевич, багатий топонімний матеріал містять ще праці О.Андріяшева, Л.Похиловича, А.Шнайдера, М.Теодоровича, І.Спрогіса, Є.Сіцінського, П.Маштакова, Я.Головацького та ін.

У працях В.Гнатюка, М.Кордуби [2, 37-45], О.Курило, а також Комісії для укладання історико-географічного словника української землі ВУАН [13, 104-105] на поч. ХХ ст. теж розроблялася методика збору й вивчення топонімії та укладання топонімних словників.

З кінця 50-х років нашого століття підготовку регіональних словників і словникових матеріалів вели колективи ряду вузів України та окремі особи. Координацію тодішніх ономастичних робіт почав здійснювати Інститут мовознавства АН УРСР, а з 1960 р. — безпосередньо Українська ономастична комісія. Друком вийшли регіональні словники та словникові матеріали Ю.-Карпенка [8; 9; 10], О.Стрижака, О.Купчинського [12; 13], В.Лободи [15], Я.Лури [17], Д.Бучка [3], М.Худаша

— Бібліографічний огляд праць названих авторів див. у роботах Я.Дашкевича (6), О.Купчинського (13).;

М.Демчук [21; 22] та ін. Видання загальноукраїнського топонімного словника у найближчі роки може бути реалізоване тільки через створення регіональних словників, у яких максимально були б використані історичні матеріали. У свій час Болгарською Академією наук під керівництвом акад. В.Георгієва було видано кільканадцять томів регіональних монографій, в яких досліджено топонімію практично усіх округів Болгарії.

Хоч як це не прикро, але мушу відзначити, що топонімія більшої частини території України на сьогоднішній день не тільки не вивчена, але й не зібрана на синхронному і діахронному рівнях. Недослідженою все ще залишається вельми архаїчна та багата топонімія Волині, Полісся, Поділля. З гіркотою доводиться констатувати, що навіть ойконімія центральних областей України, Київської та Черкаської, не стала досі об'єктом спеціальних монографічних досліджень. Варто нагадати, що багаті друковані та рукописні топонімні матеріали знаходяться в архівах і наукових бібліотеках Києва, Львова, Харкова, Одеси, Чернівців, а також Москви, Санкт-Петербурга, Вільнюса, Перемишля, Кракова, Варшави та ін.

Г. Необхідною засадою укладання ОАУ є чітке встановлення його сутності та специфіки. На час створення підкомісії для укладання СОА окремі ономасти вважали, що робота над таким атласом буде аналогічною до роботи над загальнослов'янським лінгвістичним атласом і відрізнятиметься від останнього лише картографічним матеріалом та специфікою ономастичної проблематики. Дуже скоро однак хибність такого розуміння суті ономастичного атласу стала очевидною. Ми повністю погоджуємося з думкою Р.Шрамека, що ономастичний атлас відрізняється від лінгвістичного як своєю концепцією, своїми теоретико-методологічними засадами, так і своїм матеріалом, способами його демонстрування та інтерпретування [27, 14].

Якщо основне завдання лінгвістичного атласу української мови показати лише синхронну ареальну проекцію просторових виявів української мови у системно-структурних зв'язках її елементів з урахуванням діахронічної лінії їхнього розвитку [1, 8], то Ономастичний атлас України, крім цих завдань, включає ще топонімну стратиграфію, зокрема відображення локалізації та розподілу різних типів топонімів на території України в різні історичні епохи. Характерною ознакою ономастичного атласу є також використання в ньому статистичних даних, врахування різної частоти та продуктивності моделей у залежності від території та часу їх вживання [25, 14]. Статистичні дані в атласі не тільки доповнюють ареальну проекцію просторових виявів різних типів топонімів, але й інформують про закономірності розвитку назв на різних історичних етапах, виявляють топонімну систему тієї чи іншої епохи, відтворюють їх форми та динаміку в рамках загальномовної системи [19, 119-120]. Встановлення хронологічних меж вживання топонімів певних моделей у поєднанні з даними про їх кількість на означеній території надзвичайно важливе для відтворення давньої історії краю та народу, який проживає на його просторах.

Українськими і слов'янськими ономастами зроблені вже перші спроби стратиграфічного вивчення давніх топонімних типів на території України. Підготовлені до друку і частково опубліковані діахронічні дослідження ойконімів на **-*jb** та **-ичі** О.Купчинським [11, 217-236; 12, 101, 129; 13, 100-123], на **-івігі**, **-инці** В.Никоновим [16, 19-27] і Д.Бучком [4, 103-112; 5, 90-100]. Там же опубліковані окремі карти поширення цих моделей топонімів у різні історичні періоди.

Таким чином, ОАУ допоможе репрезентувати топонімію України як цілісну систему, яка визначає закономірності розташування топонімних явищ, розкриє динаміку розвитку цих явищ у часі, сприятиме встановленню зв'язків топонімних явищ з різними соціальними та природними явищами.

Визначені ареали ойконімних типів дадуть можливість скласти правильне уявлення про топонімний фонд України, про границі того чи іншого мовного явища на її території. Вони також служитимуть важливим джерелом для дослідження історичної географії, яка вивчає маршрути розселення народів. Встановлені ареали топонімних типів на **-*jb**, **-ичі**, **-ани**, **-ськ**, **-ів**, **—ин**, **-івіці**, **-инці**, **-иця**, **-івка** та ін. на території України в різні історичні періоди дозволить простежити специфіку розвитку цих та інших назв, а також порівняти дані просторового розвитку їх вияву з даними історичних, археологічних і інших досліджень нашої Батьківщини.

Ономастичний атлас України стане цінним джерелом для вивчення історії української мови в різних її аспектах, дослідження історії заселення України, встановлення етнічних зв'язків між народами в далекому та ближчому минулому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови, т.І. - К.: Наукова думка, 1984.
2. Бучко Д.Г. М.М.Кордуба — збирач і дослідник української топонімії/ Повідомлення Української ономастичної комісії, вип. 3. — К.: Наукова думка, 1967. — С.37-45.
3. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття. — Львів: Світ, 1990. — 143с.
4. Бучко Д.Г. Топоніми на -івці, -инці й історія заселення України /Вопросн географии, сб. 110. Топонимика на службе географии. — М.: Мысль, 1979. — С. 103-112.
5. Бучко Д.Г. Ареалі українських топонимов на -івці, -инці в XIV-XX вв. / Перспективн развития славянской ономастики. — М.: Наука, 1980. — С. 90-100.
6. Дашкевич Я.Р. Східна Галичина в історико-географічних словниках кінця XVIII — 70-х *pp.* XIX ст. / Науково-інформаційний бюлетень АН УРСР, №2. — К., 1963. — С. 13-15.
7. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К.: Наукова думка, 1985. — 253с.
8. Карпенко Ю.О. Конспект лекцій. Топоніміка гірських районів Чернівецької області. — Чернівці: Чернівецький університет, 1964. — 80 с.
9. Карпенко Ю.О. Топоніміка східних районів Чернівецької області (Конспект лекцій).— Чернівці: Чернівецький університет, 1965. — 62 с.
10. Карпенко Ю.О. Топонімія центральних районів Чернівецької області (Конспект лекцій). — Чернівці: Чернівецький ун-тет, 1965. — 76 с.
11. Кулчинський О.А. Статистика і географія двочлених відприсвійних географічних назв України на -*jb / Історичні джерела та їх використання, вип. IV. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 217-236.
12. Купчинський О.А. Двочленні географічні назви України на -*jb: Матеріали до українського топонімічного словника / Питання історії української мови. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 101-129.
13. Купчинський О.А. До питання складання словника географічних назв України: Матеріали словника двочлених патронімічних назв на -ичі / Історичні джерела та їх використання, вип. VI. — К.: Наукова думка, 1971. — С.І 00-123.
14. Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (Географічні назви на -ичі). — К.: Наукова думка, 1981, — 250 с.
15. Лобода В.В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. — К.: Вища школа, 1976. — 232 с. Іб.Никонов В.А. Топонимн на -івці, -инці на Украине / Вопросы географии, сб. 70. Изучение географических названий.— М.: Мысль, 1966.—С. 19-27.
- 17.ПураЯ.О. Походження назв населених пунктів Ровенщини. — Львів: Світ, 1990. — 143 с.
18. Роспонд С. Структура й стратиграфія древнерусских топонимов/ Восточнославянская ономастика. — М.: Наука, 1972. — С. 9-89.
19. Суперанская А.В. Применение метода лингвистической статистики / Лингвистическая терминология й прикладная топонимия. — М.: Наука, 1964. — С. 119-126.
20. Толстой Н.И. Обзор ответов на анкету об ономастических ареалах / Перспективн развития славянской ономастики. — М.: Наука, 1980. — С. 169-179.
- 21.Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропоніми утворення). — К.: Наукова думка, 1991. — 265 с.
22. Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. — К.: Наукова думка, 1995. —369с.
23. Еремия А. Нуме де локалитць. Студну де топонимие молдовеняскз. — Кишинзу, 1970. — 222 с.
24. Atlas onomastyczny Stowianszczyzny. Księga referatów z konferencji. — Wrocław: PAN, 1972.
25. Jordan J. Toponimia Ronineasca. — Bucuresti, 1963.
26. Respond S. Stratygrafia stowiaiiskich nazw miejscowych (Probny atlas toponomastyczny). — Wrocław etc.: PAN, 1974.—Т. 1.
27. Slovansky onomasticky atlas. Svazek 1. Strukturni typy slovanske ojkoiumie. — Brno-Leipzig, 1988. — 86 s.
28. Ștefanescu M. Elemente rusești in toponimic romaneasca / Arhiva. Nr 2, An. 28. — Jasi, 1921. — S. 218-228.

Ганна Бучко

ВІДАПЕЛЯТИВНІ ПРИЗВИЩА БОЙКІВЩИНИ

До відапелятивних відносимо ті прізвища, які утворені від найрізноманітніших апелятивних означень особи: назв осіб за видом діяльності (постійне заняття, професія, посада), за етнічною належністю чи територіально-етнографічним походженням, за соціальним станом, за родинними

зв'язками чи посвояченням, за місцем проживання чи походження, за особливостями появи в новому населеному пункті та под. Усі ці назви спочатку ідентифікували особу за ознаками, що відповідали реальному стану справ. Ці іменування, як відзначає М.Л.Худаш, "хоч і належали вже до традиційних і усталених засобів відрізнювання людських особистостей в їх суспільному оточенні та офіційно-юридичній практиці, не давалися, проте їм спеціально, в індивідуальному порядку, в певній традиційно-побутовій чи офіційно прийнятій обрядово-ритуальній обстановці" [15, 135]. Такі іменування не належали також до індивідуальних антропонімійних новотворів ні до назв, даних їх носіям близьким середовищем чи "вулицею". Не виключаємо, однак, можливості, що в окремих випадках відапелятивні прізвища мали прізвиськовий характер [1, 35], проте найчастіше такі назви виникали для того, щоб відповісти на запитання "Хто ця людина?", а не "Яка вона?".

Таким чином, наше розуміння поняття "відапелятивне прізвище" суттєво відрізняється від того, яке часто вкладається в цей термін в ономастичній літературі [8, 256; 9, 171]. Багато антропонімів відапелятивними називають усі ті прізвища, в основах яких зафіксована будь-яка апелятивна лексика рідної мови. Проте сучасний стан дослідження історичної антропонімії доводить, що лексичною базою прізвищ типу Бреньо, Годик, Гудь були давні слов'янські відкомполіти імена, а базою прізвищ типу Вороняк, Дрозд, Дуб, Мороз, Половко, Продан, Хмизюк — автохтонні відапелятивні імена чи, можливо, індивідуальні прізвиська, тобто антропоніми відапелятивного походження, а не безпосередньо апелятиви. Очевидно, саме через відбиття апелятивної лексики в основах таких прізвищ, а не через їх власне походження, такі прізвища, як і прізвища на зразок Коваль, Нагірний, Швед називають відапелятивними.

В науковій літературі неодноразово відзначалася цінність семантичного аналізу основ "відапелятивних" прізвищ. Такий аналіз, вважає О.В.Суперанська, дає значну інформацію, що становить інтерес для істориків, етнографів, соціологів, а також лінгвістів. Порівнюючи лексичні поля, за якими розподіляються основи прізвищ у різних мовах, можна зробити висновки про спільність чи, навпаки, відмінність національних культур окремих народів [12, 81]. Ю.О.Карпенко відзначає, що у власних іменах акумулюється, відкладається інформація про минуле [5, 15]. Прізвища, — пише П.Л.Чучка, — хоч є наймолодшим класом іменувань, проте зберігають найбільше відомостей про давній стан української мови. "Особливо вдячними на інформацію (як лінгвістичну, так і історичну) є прізвища відапелятивні, тобто ті, що мають у своїй основі загальні назви, оскільки в них відбито не просто давній стан мови, а фіксуються особливості матеріальної та духовної культури предків" [16, 254]. М.В.Бірило називає "відапелятивні" прізвища дзеркалом, в якому у певних рамках відображається історія розвитку лексичної системи мови [1, 3].

<

З усіх власне відапелятивних прізвищ у сучасній антропонімії Бойківщини найчисельнішими є прізвища, утворені від назв, що вказують на заняття, професію, різні види діяльності. Агентивно-професійні назви, зафіксовані в основах прізвищ бойків, дають цінну інформацію про економіку і культуру українського населення в період творення прізвищ. Ю.К.Редько пише: "... існуючі сьогодні прізвища, що утворилися у зв'язку з становістю і трудовою діяльністю, відображають картину українського суспільства другої половини ХУІІ ст. [11, 34]. О.В.Суперанська також вважає, що такі прізвища - "це свого роду енциклопедія російського суспільства" [12, 84]. Серед назв, що вказують на заняття і професію, виділяються такі сфери виробництва:

Л Промисли, ремесла. Досліджуючи пам'ятки староукраїнської мови, Р.Й.Керста відзначає, що' особові назви в багатьох випадках є чи не основним свідченням існування ряду ремісничих промислів на Україні в ХУІ ст. [6, 141]. Коли промисловість знаходилась у зачатковому стані, то "ті нечисленні особи, які займалися тим чи іншим промислом, настільки відрізнялись цією ознакою від інших людей, що назва їх професії ставала не тільки їх особовою назвою, але і передавалась на нащадків як родові прізвище" [10, 128]. У прізвищах бойків відображені назви, що характеризують до певної міри стан таких, характерних для Бойківщини, промислів, як добування нафти, солі, руди, виробництва скла, поташу, пива, вина [2, 128]: *Бровар, Буднік, Вивник, Гутник, Желіжник, Зварич* (зварич "солевар" — ЕСУМ), *Коломи, Пороховик, Потапник, Рудник, Соляр*. Дуже поширене на Бойківщині прізвище *Копач* напевне вказувало не просто на землекопа (копач "землекоп" — Гр.), а на працівника нафтових або рудних копалень. Досить повно зафіксована у прізвищах ремісничих термінологія, особливо сільські професії; *Боднар, Гончар, Коваль, Колодій, Кравець, Кушнір, Мельник, Поясник, Ситник, Стельмах, Столяр, Ткач, Токар, Швець*. В.

основах прізвищ відображені і назви порівняно рідкісних або застарілих професій: *Бердар* (бердар "майстер по виготовленню берда"), *Бліхар*, *Блонар* (пор. бланар "скляр" — ЕСУМ), *Гребевник* (можливо, перекручене з гребенник "майстер, що робить іребінки" — ЕСУМ), *Дудар*, *Дудник*, *Золотарович*, *Кючаник*, *Кнапик* (кнап "ткач" — ЕСУМ), *Кожухар*, *Колесар*, *Колісник*, *Коляр*, *Котляр*, *Килимар*, *Маишталір*, *Решетар*, *Решітник*, *Римар*, *Ситар*, *Сідельник*, (пор. седельник "майстер, що робить сідла" — Ср.), *Стрихар* (стрихар "той, хто робив стріху — солом'яне покриття"), *Ступиш* (ступник "той, хто робив ступи"), *Хомутник* (хомутник "виробник хомутів"), *Чамарник* (пор. чамара "верхній одяг галицького міщанина" — Гр.).

2. Сільське господарство. Оскільки на Бойківщині майже всі селяни займалися сільським господарством [7, 108], то це заняття не могло служити диференційною ознакою людини, і ця галузь господарства не відображена у прізвищах, за винятком окремих лексем: *Пасічник* (пор. пасіка "вирубана ділянка лісу" — 2, 91), *Огородник*, *Плугатор*. Повніше зафіксовані у прізвищах заняття, пов'язані з тваринництвом: *Ватаг* ("... власники овець по черзі ходили в полонину. Того, хто йшов "на очердь", звали "ватагом" — 4, 113), *Воляр*, *Козар*, *Козонас*, *Пастух*, *Стадник*, *Чабан*. Цікаво, що серед корінних жителів Бойківщини нема прізвища *Вівчар*, хоча вівчарством у Карпатах займалися здавна. Це спричинено, імовірно, такими факторами: по-перше, пастухів овець у кожному селі було багато, їх "не наймала ціла громада так, як пастухів волів [4, 113]; ця назва не була настільки індивідуалізуючою, щоб стати власною; по-друге, пастухів овець у Карпатах називали "волохами" [4, 29].

3. Лісництво, мисливство, рибальство були не тільки допоміжним заняттям бойків, але часто належали до поширених у Карпатах промислів [4, 121]. Про ці галузі господарства нагадують -прізвища *Бортник*, *Бутинець* (бутинець "робітник в "бутані", тобто на вирубці лісу" — 11, 55), *Дубровний*, *Мисливець*, *Побережник*, *Рибак*, *Бейкун* (пор. бейкати "кричати на звіря" — Гр.).

4. Військова служба. Прізвища, утворені від назв цього лексико-семантичного розряду, відображають і організацію козацьких військ, і службу в польській та австрійській арміях: *Гайдук*, *Гусар*, *Джюра*, *Жовнір*, *Капітан*, *Капраль*, *Козак*, *Пігур*, *Піхур*, *Піцальник*, *Поручик*, *Пушкар*, *Смоляк* (смоляк "військовий" — 4, 136), *Стрілець*, *Улан*. До цієї лексичної групи умовно відносимо і "ті прізвища, основи яких вказують на участь населення в різних визвольних рухах: *Денека* (дейнека "народний повстанець" — ЕСУМ), *Курус* (куруц "угорський повстанець").

5. Адміністративні посади. Прізвища бойків фіксують незначну кількість лексем, що називають адміністративні посади: *Атаманчук*, *Возний*, *Губернат*, *Крайнижевич*, *Писар*, *Присяжний*, *Староста*, *Тивоняк*, *Урядко*, *Юриста*. До цієї групи можна віднести і лексичні бази прізвищ *Войт*, *Князик*, *Солтис*. У час творення прізвищ деякі з цих назв вказували не стільки на заняття денотата, скільки на класове розшарування бойківського села. Цікаву замітку з приводу таких назв робить Ю.Г.Гошко: "У Перемиському (старостві) є отамани, яких одночасно називають десятниками, з Саноцькому назва тивуни чергується з назвою володарі, в Волзькому іменують їх не тільки князь або війт, але й князь або тивун, князь або отаман" [4, 46].

6. Торгівля та інші заняття. Назви, пов'язані з торгівлею, відображені у прізвищах: *Винар*, *Залізняк*, *Качмар*, *Крамар*, *Купець*, *Лихвар*, *Олійник*, *Шинкарчин*. Одиначними лексемами в основах прізвищ представлені назви, пов'язані зі службою при дворі чи в церкві, з мистецтвом чи знахарством: *Кухта*, *Кучер*, *Ключник*, *Маишталір*, *Скарбінець*, *Форналь*, *Шутович*; *Дяк*, *Паламар*, *Проскурник*, *Титар*; *Богомаз*, *Маляр*, *Музика*, *Цимбаліст*; *Баняс* (баняс "знахар" — ЕСУМ), *Віщун*, *Віщур*, *Пророк*.

До лексико-семантичного розряду агентивних назв відносимо також жартівливо-зневажливі назви-композиції, що стали прізвищами: *Гризоауб*, *Качалуп*, *Козоріс*, *Куронас*, *Мориконь*, *Сукомел*.

Досить поширеним способом ідентифікації особи у вузькому колективі є вказівка на її соціальний стан. В основах прізвищ Бойківщини зафіксовані як загальновідомі так і специфічні для цієї території назви осіб за їх соціальним станом. Частина з них називає конкретних представників різних соціальних груп, частина просто протиставляє багатих бідним. Соціальну структуру на Бойківщині в період творення прізвищ становили такі групи населення: а) шляхта, до якої належали також солтиси, війти, князі; б) духовенство; в) вільні селяни-кмети (тяглові і робочі), а також феодальне залежні селяни — загородники, підсадки, халупники, коморники. Незначний соціальний

прошарок складала група населення, не пов'язана з сільським господарством — корчмарі і мельники. Такий соціальний поділ дуже добре відображений в основах прізвищ: *Войт, Княжик, Солтис, Шляхетка; Владика, Гуменюк, Ксьондзик, Плебанський, Попадин, Потик, Попович, Сигіль* (сигіль "церковний чин при візантійському патріарху" — Ср.); *Кметик, Кміть; Загородник, Підсадок, Халупник*. На приналежність до привілейованих верств населення вказують і такі прізвища як *Бек, Дюк, Каган* (каган "найвищий старотюркський титул" — ЕСУМ), *Ленний, Підграб'я, Ординат*. Поділ людей на бідних і багатих відображено у прізвищах *Бідник, Босяк, Голота, Каланик* (каланик "нуждар, бідняк" — Он.), *Саракун, Богачик, Газдович, Господар, Депутат; Арендач*.

Вдвічі чисельнішою, ніж попередня є група назв осіб за їх етнічним походженням, або територіально-етнографічною приналежністю. В основах прізвищ Бойківщини зафіксовані назви представників різних народів і національностей, а також окремих етнічних і етнографічних груп: *Асман, Басараб, Батюк, Бем, Булок, Гураль, Гукул, Волошин, Жидик, Кальмук, Комет, Лях, Лендяк, Лемак, Лешак, Мадяр, Мазур, Москаль, Німець, Прус, Сас, Сербин, Татарин, Тоетин, Турок, Угрин, Циган, Чемерис, Шваб, Швед* і ін. Ці назви являють собою або офіційно прийняті в українській мові етноніми, або ж діалектні, а іноді і іншомовні лексеми. Основна причина широкого представництва етнонімів у прізвищах — переселення людей з однієї етнічної території на іншу [17, 127]. Цим пояснюється і факт незначної кількості прізвищ, що вказують на етнос корінного населення Бойківщини — *Русин, Українець*. Дуже поширене на Бойківщині прізвище *Бойко* (і похідні від нього) могло утворитись як від одноіменного етноніма, так і від давнього слов'янського відкомполітного імені, яке, зрештою, і породило згодом етнонім бойко [14, 67]. Серед етнонімів, відображених у прізвищах бойків, деякі вказують на представників далеких народів: адже через Галицьку Русь пролягали важливі торгові шляхи із Східної Європи у Західну.

Назви, що виражають відношення до сім'ї (своєцтво) зафіксовані у прізвищах *Зятник* і *Сваха*. До цієї групи відносимо також назви, що вказують на появу денотата в сім'ї, на факт позашлюбного народження і под.: *Вдовчин, Вигодованок, Вихованок, Годованець, Приймак, Пристой, Притули, Рідник, Сородник, Сарахман* (пор. сирохман "круглий сирота, одинока людина" — Он.), *Сирота; Єдин, Єдинак, Одинак; Пізнак; Котило, Копіфлох, Найда, Безкоровайний*.

Остання група лексем, які стали базою відапелятивних прізвищ — назви осіб за місцем проживання, особливостями появи в новому населеному пункті. Назви осіб за місцем поселення чи проживання у конкретному селі є або загальновідомими апелятивами, або спеціальними іменуваннями (переважно прикметниками), утвореними від географічних термінів чи мікротопонімів:

Верховинець, Гірний, Горішній, Долішній, Задорожний, Зопотічний, Зарічний, Крайняк, Луговий, Межівник (межівник "сусід по полю" — Он.). Назви осіб, що вказують на факт чи спосіб появи в новому місці, як і назви за місцем походження чи за етнічною приналежністю, досить продуктивно вживались в Україні у ХV-XVІІІ ст. для ідентифікації новопоселенців. В основах прізвищ відображені лексеми, які вказують на денотатів як на нових, недавно прибулих осіб, або які пояснюють спосіб появи їх у новому селі: *Незнаний, Новий, Прибега, Придибайло, Прихідний, Пришлюк, Чужанський*.

В антропонімі Бойківщини, як і в українській антропонімі в цілому, немало прізвищ, що з однаковим успіхом можна трактувати як відапелятивні, так і як відантропонімні. Зокрема, це стосується таких двох груп: 1) прізвища, базою яких є терміни спорідненості та 2) прізвища, співвідносні з окремими апелятивами, що відомі як слов'янські автохтонні імена.

До лексико-семантичної групи "терміни спорідненості" відносяться назви, що вказують на спорідненість по прямій і бокових лініях. Вони відображені в таких прізвищах: *Бабанич, Бабеи, Бабич, Бабінчук, Бабунич, Баб'юк, Бабляк, Батько, Батьо, Близнюк, Блисців, Браток, Вуйків, Вуйко, Дідик, Лелів, Леляк, Мамчик*. Практично не можливо зараз з'ясувати, яким чином кожна з лексем, що вказує на родинні зв'язки, ввійшла в основу прізвищ — як давнє слов'янське відапелятивне чи навіть відкомполітне ім'я (майже усі з цих основ фіксуються відповідними словниками у складі давніх імен), чи як апелятивна назва. Не випадково в основах прізвищ найчастіше зустрічаються лексеми "баба" і "дід": з цими словами у слов'ян асоціювалось не просто поняття родичів, але і поняття "дух предків". Відомо, що культ предків у слов'ян був сильно розвинутий, і його пережитки довго тримались у вигляді різних обрядів у білорусів, українців, росіян, болгар, сербів [13, 273].

Не можна, виключити апелятивного походження деяких прізвищ, що співвідносяться з апелятивами (іменниками і особливо прикметниками), які мають або можуть мати особове значення:

Білий, Великий, Веселий, Горбатий, Делікатний, Довгий, Кривий, Малий, Рудий, Сірий, Череватий, Бородач, Вірста, Майкут, Малець, Тушиця, Халус, (халус "обжора" — Он.), *Уніят*. Проте, більш імовірно, що ці прізвища та подібні до них утворилися від слов'янських автохтонних імен або ж від прізвищ, а отже, мають антропонімне, а не апелятивне походження.

Відапелятивні прізвища становлять помітну частку в сучасній антропонімній системі Бойківщини. З 6250 прізвищ корінного населення краю (за матеріалами експедиційного збору 1978-1981 рр.), що мають прозору семантику твірних основ, 10% утворені від назв, які були реальними апелятивними характеристиками особи (без урахування тих, що мають неоднозначну мотивацію лексичної бази, а також т. зв. відтопонімних прізвищ, які фактично теж були реальними характеристиками особи),

З 620 проаналізованих прізвищ більше ніж половина утворені від назв осіб за заняттям чи професією, інші - від назв осіб за етнічною чи територіальною приналежністю, соціальним станом і т.п. За словотвірною структурою усі вони, як і прізвища Бойківщини в цілому, поділяються на первинні та вторинні [3, 12]. Абсолютну перевагу (440 з 620) мають прізвища первинні, тобто ті, що утворились семантичним способом і повністю співвідносяться з відповідними апелятивами. Серед вторинних прізвищ (утворених морфологічним способом) виділяються деривати на *-ів, -ин* з первісним посесивним значенням, менш продуктивними є моделі на *-ович, -евич; -ак, -як: -ук, -юк*.

Ряд відапелятивних прізвищ належать до найчастотніших спадкових іменувань на Бойківщині. Зокрема, це стосується прізвищ, утворених від назв осіб за їх професією, постійним заняттям: *Боднар* (23 села—310 носіїв), *Винник* (18 — 370), *Возняк* (28 — 240), *Гайдук* (15 — 145), *Зеарич* (11 — 180), *Коваль* (35 — 400), *Ковальчук* (41 — 595), *Ковалів* (17 — 150), *Копач* (27 — 260), *Кравець* (29 — 390), *Кравчук* (22 — 212), *Кравчишин* (13 — 108), *Кравців* (29 — 576), *Кухар* (22 — 225), *Кушнір* (38 — 380), *Кучер* (14 — 193), *Мельник* (48 — 988), *Мельникович* (31 — 519), *Наливайко* (12 — 200), *Олійник* (35 — 266), *Столяр* (17 — 160), *Ткач* (29 — 178), *Токар* (18 — 247). Така висока частотність цих прізвищ, як і переважаюча кількість спадкових іменувань, утворених від агентивних назв, серед усіх відапелятивних прізвищ, не є випадковим явищем. Професія людини, її постійне заняття були визначаючими факторами для ідентифікації особи. До частотних прізвищ на Бойківщині з таких же причин належать також *Басараб, Долішній, Волошин, Литвин, Мазурик, Москаль, Попович, Сарахман, Лях, Ляхович*. Вони фіксуються в десяти і більше селах і налічують по кілька десятків, а іноді і сотень носіїв.

Таким чином, назви осіб за постійним заняттям, професією, посадою, етнічною належністю чи етнографічно-територіальним походженням, місцем проживання чи способом появи в населеному пункті і т.п. були достатньою характеристикою особи для її ідентифікації в колективі, що спричинилося до появи відапелятивних прізвищ, які становлять суттєву частку в сучасній антропонімній системі Бойківщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бір'їла М.В. Беларуска антрапанімія. 2.Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. — Мінск,1969.
2. Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження.—К., 1983.
3. Бучко А.Е. Фамілія Бойковщини в період їх становлення й в наші дні. АКД—Ужгород, 1986.
4. Гошко Ю.Г. Населення українських Карпат XV-XVIII ст.—К.,1976.
5. Карпенко Ю.А. О функциях собственных имен // Spolocenske fungovanie vlastnych mien. VII. Slovenska onomasticka konferencia. Zbunuk materialov. — Bratislava, 1980.
6. Керста Р.Й. Особові назви, утворені від загальних назв на означення професії, роду заняття //Питання історії української мови. — К., 1970.
7. Кирчів Р.Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини. — К., 1978.
8. Основная система й терминология словянской ономастики. — Скопье, 1983.
9. Подольская Н.В. Словарь ономастической терминологии.—М., 1978.
- 10.Редько Ю.К. Назви професії як основа виникнення частини українських родових прізвищ. —К., 1959.
- 11.Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. — К., 1966.
12. Суперанская А.В., Сулова А.В. Современне русские фамилии. — М., 1981.

Із.Токарев С.А. Ранні форми релігії. — М., 1964 14.Худаш М.Л. Антропонім Бойко і питання його генезису (до питання походження етноніма бойки). —

Мовознавство, 1978, №1. 15-Худаш М.Л. До питання класифікації прізвищевих назв XIV-XVIII ст. //3 історії української лексикології.

—К.,1980. Іб.Чучка П.П. Апелятивна лексика у прізвищах українців Закарпаття //Культура та побут населення

українських Карпат. Матер. республ. наук. конф. — Ужгород, 1973. 17. Чучка П.П. Закарпатські відетнонімі прізвища // Питання сучасної ономастики. — К., 1976.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Гр. — Словарь української мови. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко.—К., 1907-1909. Т. 1-4.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови. — К., 1982-1989. Т. 1-3.

Он. — Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок, — К., 1984. 4.1-2.

Ср. — Срезневський И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. — Спб., 1893-1903. —Т.1-3,

Богдана Близнюк

ГУЦУЛЬСЬКІ ПРІЗВИЩА СЕМАНТИЧНОГО СПОСОБУ ТВОРЕННЯ

Структурно-граматична, словотвірна характеристики слов'янських прізвищ розглядались у працях багатьох дослідників-антропонімістів [1; 2; 15]. У кожного з них простежується свій підхід, свої критерії до інтерпретації дериваційної структури прізвищ, їх класифікації. Так, наприклад, М.Бірило поділяє білоруські прізвища на первинні, вторинні та складні [1]. О.Суперанська та О.Суслова класифікують російські прізвища на стандартні та нестандартні [8]. Класифікація польського вченого С.Роспонда базується на синтезі структурного та лексико-семантичного аналізу прізвищ. Фактичний матеріал за його схемою членується на чотири головні групи найменувань: I. Примарні; II. Секундарні; III. Композитні; IV. Гібриди. У свою чергу у межах першої і другої груп за лексико-семантичним критерієм виділяються ще дві підгрупи [19]. Ідучи за С.Роспондом, на примарні та секундарні поділяють прізвища такі польські дослідники, як Г.Борек [17], Г-Гурнович [18], УЛПумська [17].

Своєрідну структурну класифікацію польських прізвищ запропонував К.Римут у праці "Nazwiska polakow", у якій він членує антропоніми на 4 групи: 1. Прізвища, рівні апелятивам; 2. Прізвища, рівні іменам; 3. Прізвища, рівні географічним назвам; 4. Особові назви зі словотворчими суфіксами [20].

Словотвірно-структурні особливості українських прізвищ розглядались також у працях Г.Бучко [2], М.Худаша [II], П.Чучки [13; 14] та інші.

Слід зазначити, що при словотворі прізвищ використовувались ті ж засоби, що й при деривації інших одиниць, які ідентифікують особу взагалі: імен, прізвищ, апелятивних характеристик особи за професією, заняттям, місцем проживання чи походження, територіально-етнічною приналежністю. Як зазначає Г.Бучко, "функцію базових назв до їх переходу в спадкові прізвища точно визначити зараз практично неможливо, тому при класифікації прізвищ найдоцільніше враховувати в першу чергу генетичний статус іменування [2, 92]. Беручи до уваги способи творення українських прізвищ, семантичну, генетичну і функціональну характеристику їх мотиваційних основ, а також розуміння засобів і способів творення прізвищ у споріднених західнослов'янських і східнослов'янських антропонімічних системах, Г.Бучко у статті "До питання про класифікацію сучасних східнослов'янських і польських прізвищ" запропонувала таку класифікаційну схему:

I. Первинні прізвища: 1. Прізвища, утворені від антропонімів. 2. Прізвища, утворені від апелятивно-антропонімічних назв. 3. Прізвища, утворені від апелятивних характеристик особи.

II. Вторинні прізвища: 1. Прізвища з патронімічними формантами. 2. Прізвища з посесивними формантами. 3. Прізвища з поліфункціональними формантами.

Цікавим є твердження П.Чучки про те, що творення прізвищ, як слів окремого антропонімічного класу, давно завершений процес. Багато словотвірних моделей перестали діяти, а словотвірчі елемента

втрапили колишні функції і тепер правлять за звичайні розрізнявальні знаки [15, 83]. Що ж думки дотримується і В.Бланар, зауваживши, що "прізвища повністю загубили первісну мотивацію, а мовне значення їх, яке при бажанні можна ще збагнути, з точки зору призначення цієї групи слів є ірреєвантним. Усі дотеперішні функції прізвищ утратили свою релевантність і є чисто диференційними засобами" [16, 213]. Виходячи із цього, основним завданням словотвірного аналізу сучасних прізвищ, на думку П.Чучки, є словотвірна характеристика слів на етапі переходу їх від індивідуальних однопоколінних прізвицьк до класу спадкових назв-прізвищ. Отже, йдеться про словотвірну характеристику сучасних прізвищ не з синхронічної точки зору, а з позицій того часу, коли ці слова були вмотивованими назвами, а їхпрізвищеві форманти зберігали ще відчутні функції [14, 399].

Спираючись на викладене, словотвірну характеристику сучасних гуцульських прізвищ здійснюватимемо з урахуванням згаданого діахронічного аспекту їх аналізу, тобто розглядатимемо ту дериваційну структуру досліджуваних онімів, яка досить чітко виявила себе на етапі, коли вони були вмотивованими назвами, а їх форманти ще відчутно зберігали властиві їм функції. У зв'язку з цим сучасні гуцульські прізвища щодо їх творення класифікуємо на такі групи: 1. Прізвища, утворені лексико-семантичним способом. 2. Прізвища, утворені морфологічним способом. Розглядаємо тут тільки прізвища, утворені лексико-семантичним способом.

Лексико-семантичний спосіб творення прізвищ, як вже зазначалось, полягає у переході особових власних імен, прізвицьк, апелятивних характеристик особи без будь-яких змін у спадковій іменуванні. На думку П.Чучки, словотвірний аналіз прізвищ, утворених семантичним способом, не повинен суттєво відрізнятись від словотвірного аналізу інших слів, зокрема апелятивів. Першочерговим завданням є встановлення тієї функції аналізованого слова, яку воно виконувало, поки не стало спадковим антропонімом, а це значить встановити його допрізвицьковий клас чи розряд [14, 525]. При аналізі прізвищ семантичного способу творення важливою є як і семантична, так і структурна характеристика тих слів, які завдяки переосмисленню і зміні функцій перетворювались у прізвища.

У сучасному антропонімікоігі Гуцульщини прізвищ, утворених семантичним способом, нараховуємо 1187 одиниць, це становить 36% від загальної кількості зібраних нами сучасних гуцульських прізвищ з прозорою семантикою. Ці прізвища ділимо на такі групи: 1. Прізвища, співвідносні з особовими власними іменами. 2. Прізвища, співвідносні з топонімами. 3. Прізвища, співвідносні з апелятивами. Розглянемо структурні особливості прізвищ кожної групи зокрема.

Прізвища, співвідносні з особовими власними іменами

Генетичне такі прізвища — це різні за походженням особові власні імена (адаптовані канонічні церковно-християнські особові імена, давньослов'янські відкомпозитні особові імена та імена іншомовного походження). В структурному плані вони представляють різні підгрупи.

А. Непохідні варіанти особових власних імен: Ананій, Артем, Дарій, Дем'ян, Лазар, Мартин, Митрофан, Нестор, Пилип, Роман, Сивирин (<Северин), Степан, Тимофій, Ференц, Шимон, Яків.

Б. Похідні варіанти особових власних імен, утворених шляхом усічення основи: Дан, Дронь, Валь, Влад, Гарас, Кефор, Кость, Кузь, Стан, Танас, Хар, Шпит.

В. Похідні варіанти особових власних імен від усічених основ оформлені флексіями-суфіксами: -а, -о: Грига, Зеньо, Мойса, Пантя.

Формант -а праслов'янський за походженням. Ще у праслов'янській мові поліфункціональний суфікс -а в антропонімах виконував гіпокористично- демінутивну функцію [21, 1, 64]. В сучасному мовознавстві форманти -а та -о називають по-різному: то суфіксами, то суфіксами-флексіями [5, 221-111}. На думку П.Чучки, найбільш умотивованою назвою для цих формантів є "суфікс-закінчення" оскільки вони все ж таки утворюють нові варіанти імен з новими відтінками значення, хоча не супроводять новоутворений варіант по всій парадигмі відмінювання [13, 72].

Оформлення імен за допомогою кінцевого -о на Україні було актуальним впродовж всіх часів. Проте на сьогоднішній день суфікс -о не надає утвореному імені жодного експресивного відтінку [13, 71-72].

Г. Похідні варіанти особових власних імен першого дериваційного ряду, утворені від повних та усічених іменних основ за допомогою різних квалітативних суфіксів. Найбільш продуктивними в цій

класифікаційній підгрупі виявились імена із суфіксами **-ко**, **-аш**, **-иш**, **-уш**: Гаврилко, Герасимко, Лазорко, Пилинко, Данко, Семко, Андріяш, Григоращ, Єлаш (<tnain <Біля), Лукаш, -Петраш, Осташ, Худащ, Ганиш, Гавриш, Даниш, Малиш, Радиш; Регуш (<Грегуш <Грега <Грегорій <Григорій), Тимуш.

Суфікс **-аш** у праслов'янській мові творив гіпокористичні особові імена, експресивні відіменникові деривати, субстантивував прикметники [21, 1, 77].

Формант **-уш** теж відомий ще з праслов'янської мовної спільності. Його первісне гіпокористичне та демінутивне значення найкраще збереглося в складних демінутивних суфіксах: **us- ґькь**, **us-ько** [21, 1, 79].

Для суфікса **-иш** також характерна первісна гіпокористично-квалітативна функція.

Поліморфемні суфікси **-очко**, **-ечко** надавали іменам здрібніло-пестливого значення. Ставши і прізвищами, ці оніми втрачають свої експресивне забарвлення, порівняй: Петрочко, Кубечко (<Куб <Якуб), Марочко, Тимочко.

До цієї класифікаційної підгрупи належать імена з суфіксами **-исько**, **-ина**, **-ута**, **-ула**, **-ура**, **-ега**, які несуть пейоративно-аугментативне забарвлення: Панисько (<Пан <Пантелеймон, хоч і не виключено від о.н.-Пан<пан), Фотисько (<Фот <Фотій), Святина (<Свят <Святослав, Несвят), Плохута (<Плох <Плохмир'ь, Мор., 152); Титула, Штефура, Серега (<Сер <С-ьрославі, Мор., 190).

Щодо квалітативів із формантом **-исько**, то вони побутують лише на Закарпатській Гуцульщині. Цей факт відзначив і П. Чучука [13, 67].

Д. Похідні поліморфемні варіанти особових власних імен - утворення другого дериваційного ряду, що походять від варіантів першого дериваційного ряду: Вас-к-ул, Гри-ц-ай, Ма-ц-еньк-о, Ми-ц'-о, Ми-с'-ур-а.

Прізвища, співвідносні з топонімами

До цієї групи відносимо прізвища типу *Ворохта*, *Майдан*, *Могура*, *Струтин*, *Чигрин*, *Шіпот*. Вважаємо, що в момент закріплення цих назв як спадкових, вони були складовими компонентами ' описових іменувань "особова назва + прийменникова конструкція з топонімом". Хоч, можливо, що деякі з них первісне могли співвідноситись з антропонімами апелятивами, вжитими метафорично. Так, на сьогодні не можна однозначно тлумачити походження таких прізвищ, як *Ворохта*, *Могура*, адже вони могли бути залишками описових іменувань на зразок *Іван з Ворохти*, *Семенко з Могури*, а могли і співвідноситись з прізвиськами *Могура*, перше з яких образно називало велику здорову людину, друге те ж метафорично називало особу за невідомими вже нам мотивами.

Прізвища, співвідносні з апелятивами

Апелятиви, що ставали власними назвами, зазнавали процесу антропонімізації, отже і зміни функції, а у відповідних випадках зміни парадигм, граматичних категорій роду та флексії.

Прізвища, співвідносні з апелятивами, це — у плані їх мотивації — відантропонімі і відапелятивні іменування, але так чи інакше вони усі тотожні з апелятивами рідної мови, які (ці апелятиви) у семантичному та словотвірному-структурному плані належать до таких розрядів лексики.

А. Непохідні іменники-апелятиви з різноманітним значенням: *Джура*, *Кміть*, *Солтис*, *Шваб*, *Швец*; *Бобер*, *Голуб*, *Жук*, *Кабан*, *Кіт*, *Лебідь*, *Муха*, *Рак*, *Сова*; *Дуб*, *Граб*, *Лоза*, *Ріпа*; *Бега*, *Дуда*, *Мотуз*; *Книш*, *Корж*, *Мороз*.

Б. Похідні іменники-апелятиви, мотивовані дієсловами: *Бігун*, *Дояр*, *Згарич*, *Звонар*, *Ковач*, *Косар*, *Купець*, *Лизун*, *Пекар*, *Пошиван*, *Різун*, *Рубач*, *Чепіль*; іменниками: *Бабій*, *Бочкар*, *Дудар*, *Кожухар*, *Литеак*, *Молдован*, *Паскар*, *Подоляк*, *Ситор*, *Скрипкар*, *Українець*, *Угляр*, прикметниками: *Босак*, *Новак*, *Первісний*, числівниками: *Третяк*.

В. Похідні іменники-апелятиви, що виступають дериватами з новим (переважно демінутивним) відтінком у значенні: *Бичок*, *Бучок*, *Вуєчок*, *Ляшок*, *Мотичка*.

Г. Складні іменники: *Білоус*, *Замрибориц*, *Козоріз*, *Костогриз*, *Кривов'яз*, *Крутофіст*, *І Мелимука*, *Лиховоля*, *Пустовар*, *Сухолитка*, *Твердохліб*, *Фалібога*, *Чорногуз*, *Чорнокниш*, *Ширококіс*,

Композитні назви — це структурно-семантичні утворення, які властиві всім слов'янам [9, 52]. На Україні такі назви у ролі прізвищ фіксуються пам'ятками ХІУ-ХУІ ст. із виразним

атрибутивним або агентивним значенням [3, 19-20; 37, 157]. Були досить поширеними та продуктивними такі утворення і в українській антропонімії ХУП ст. і в наш час [12]. На думку І.Фаріон, композитний антропонімікон значною мірою є виявом національного менталітету, з огляду на що функціонування в українській мові метафоричних прізвиськ-характеристик глузливого-гумористичного забарвлення, а згодом закріплення їх як родових прізвиськ — це одна із характерних ознак народного світосприйняття і відповідного його словесного вираження [10, 201].

У сучасній антропоніміці немає єдиної думки щодо способу творення прізвиськ-композитів. Ю.Редько розглядає їх серед прізвиськ, утворених синтаксико-морфологічним способом [7, 174]. М.Бірило виділяє окремо групу складних прізвиськ [1, 46-47]. П.Чучка зараховує такі деривати до лексико-семантичного способу, оскільки більшість із прізвиськ-композитів мають співзвучні відповідники серед апелятивів [14, 409].

Гуцульські прізвиська-композити ми відносимо до лексико-семантичних утворень, виходячи з таких міркувань: деякі з них співзвучні із загальними назвами, наприклад, козоріз — "той, хто ріже кіз" (Гр.П, 267); білоус — "той, що має білі вуса" (Гр.1, 183); костогриз — "птах" (Гр.П, 291); чорнокнижник — "ворожбит" (Гр.1, 471); чорногуз — "журавель" (Гр.ІУ, 471). Крім того, у гуцульському фольклорі трапляються складні назви певних реальій, що мають гумористичне забарвлення, пор.: риба — це розплюйхліб, біб — роздуйчереве [22, 64]; назви демонологічних істот — Самосій; прізвиська — (був у Ясіню гідо, називаю сі Тихоліз через то, що він не пішоу би борзо, але поволеньки дуже) [6, 71].

Отже, сучасні гуцульські прізвиська-композити — це колишні прізвиська або антропонімічні апелятиви, тому і вважаємо їх утвореннями лексико-семантичного способу.

Д. Повні непохідні і похідні якісні прикметники: *Білий, Волохатий, Гладкий, Головатий, Гордий, Грубий, Довгий, Журний, Запхлий, Кучерявий, Лутоеий, Лютий, Мацьотий, Похилий, Рудий, Солодкий, Тоненький, Червоний, Чорний, Чубатий, Шмиговатий.*

Е. Повні похідні відносні прикметники: *Горбовин, Долівний, Задорожний, Кутовий, Липовий, Лісовий, Морський, Мочерний, Наболотний, Нагірний, Невідомий, Пасічний, Підгайний, Підгірний, Польовий, Пшеничний, Шовковий, Яровий; Добросельський, Залуцький, Ключієвський, Личковський, Медвецький, Пасічанський, Поплавський.*

Є. Короткі прикметники і дієприкметники: *Негруб, Бажан, Продай, Чекай.* ; В окрему групу виділяємо утворенні семантично прізвиська, що походять від тепер уже не вживаних чи раритетних, говіркових апелятивів та в минулому індивідуальних, випадкових апелятивних утворень в ролі індивідуальних прізвиськ. У дериваційному відношенні ці прізвиська представлені утвореннями за моделями відповідних, властивих українській мові словотворчих типів апелятивної лексики з експресивним навантаженням. Це переважно віддієслівні утворення із суфіксами -л-о, -ай-ло, -ал, порівняй: *Кликайло, Росипайло, Бокало, Гуцайло, Жалобайло, Кандибайло, Покайло, Райкало, Рейкало, Штиркало, Нйякаль, Ревкаль*; із суфіксом -ан; *Скидан, і Ходан*; із суфіксом -к-о, -к-а: *Дирбавка, Прибитко*, із суфіксом-флексією -а: *Халамидра* (пор. діал. халамандрити — "говорити неправду, плести нісенітницю), *Приєика.*

Всі проаналізовані вище прізвиська функціонально виступали як іменники, хоча за морфологічними ознаками вони діляться на два розряди — прізвиська субстантивного типу і прізвиська ад'єктивного типу. Прізвиськам субстантивного типу не властива родова кореляція. Вони не утворюють спеціальних форм для осіб чоловічої і жіночої статі. Рід носія прізвиська в даному випадку визначається сполучуваністю з власним іменем чи ад'єктивним означенням. Але більшість прізвиськ денотатів чоловічої і денотатів жіночої статі зберігають різницю у відмінюванні: чоловічі прізвиська відмінюються як іменники І та ІІ відміни, з жіночих прізвиськ відмінюються тільки ті, які закінчуються на -а. На відміну від прізвиськ субстантивного типу, ад'єктивні прізвиська вживаються в чоловічому і жіночому родах відповідно до статі денотата (*Невідомий - Невідома, Журний - Журна, Похилий - Похила, Заболотівський - Заболотієвська*) і відмінюються як повні прикметники.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бірыла М.В. Беларуска антрапанімічныя назвы у іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моу (рускай, украінскай, польскай). — Мінск, 1963. — 57с.

2. Бучко Г.З. К вопросу о классификации современных восточнославянских и польских фамилий // Белоруско-русско-польское сопоставительное языковедство. Материалы Первой всесоюзной научной конференции /17-19 липня 1990г./ — Віцебск, 1990. — С. 90-95.
3. Гумецька Л.Л. Народні форми хрещених імен в українській мові XIV-XV ст. // Українська історична та діалектна лексика.—К., 1985.—С.113-116.
4. Керста Р.Й. Особові назви, утворені від загальних назв на означення професії, роду занять // Питання історії української мови. — К., 1970. — С. 141-158.
5. Ковалик І.І. Словотвір особових імен в українській мові (здрібно-пестливі утворення) // Територіяльні діалекти і власні назви. — К., 1965. — С.216-224.
6. Матеріали до гуцульської демонології // Матеріали до української етнології. -Львів, 1912. — Т. 15. — С. 1-139.
7. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища.—К., 1966.—214с.
8. Суперанская А.В., Сулова А.В. Современные русские фамилии.—М., 1981.—174с. ¹
9. Трофимович К.К. Складні слова чеської мови XIII-поч.ХУІІ ст. // Питання слов'янського мовознавства. — Львів, 1958. — Кн.6. — С.51-67.
10. Фаріон І.Д. Антропонімічна система Верхньої Наддністрянщини кінця ХVІІІ- початку ХІХ ст. (прізвищеві назви). Дис... канд. філолог. наук. —Львів, 1996. — 237с. П. Худаш М.Л. До питання класифікації прізвищевих назв ХІV-ХVІІІ ст.//3 історії української лексикології. —К., 1980. — С.96-160.
12. Худаш М.Л. Из спостережень над українськими козацькими особовими назвами-композиціями середини ХVІІ ст. // Ономастика. — К., 1966. — С. 136-145.
13. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття. Вступ та імена: Конспект лекцій. — Ужгород, 1970. — 102с.
14. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття. Рукопис дисс... доктора філол. наук. — Ужгород, 1969. — 978с.
15. Чучка П.П. Сучасні вмотивовані прізвища і словотворна структура прізвищ // Zbornik pedagogickej fakulty v Presove univerzity P.J. Safarika v Kosiciach, roc.XII, zv.3. Slavistika. Bratislava, 1976. — С.83-88.
16. Білард В., Využitie jazykových prostriedkov v rozličnych sústavach slovanských osobných mien. — Berlin, 1963.—213s
17. Borek H., Szumska U. Nazwiska mieszkancow Bytomia od konca ХVІ wieku do roku 1740. — Warszawa etc., 1976.—261s.
18. Gomowicz H. Wstep do onomastyki. — Gdansk, 1988. — 124s.
19. Respond S. Słownik nazwisk slaskich, cz. 1:A-F. — Wrocław etc., 1967. — 265s.
20. Rymut K. Nazwiska polakow. — Wrocław etc., 1991—313s.
21. Słownik prasłowiański. — Wrocław, Warszawa. Krakow-Gdansk, 1974. —Т.1-2.
22. Schnaider J. Z kraju Huculow. Materaly etoograficzne. — Lwow, 1899. —92s.

Галина Панчук

ПРІЗВИЩА ОПІЛЛЯ НА -АК, /-'АК/, -ЧАК ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ

Проблеми створення і розвитку українських прізвищ на -ак, /-'ак/, -чак, їх деривації торкалися в своїх працях П.Чучка, Г.Бучко, С.Ланцьо, Б.Близнюк, І.Фаріон та інші ономасти, що досліджували антропонімічні системи різних регіонів України — Закарпаття, Бойківщини, Лемківщини, Гуцульщини, Прикарпаття та ін. Об'єктом свого дослідження ми вибрали названу модель в ономастичному просторі Опілля.

Словотвірна структура онімів, у тому числі й прізвищ, має певні відмінності від апелютивів. З точки зору дериваційної будови сучасні прізвища є нечленими, немотивованими, простими за своїм складом. Прозорість їхньої структури, як зазначає В.Сталтмане, підтримується наявністю омонімічних апелютивів, зв'язками між морфемами, які й сьогодні функціонують на рівні апелютивів. Отже, на апелютивному рівні утворення нових одиниць мови — процес безперервний, а створення прізвищ — процес давно завершений, і "прізвищеві словотвірні елементи є реліктовими асемантичними знаками апелютивного рівня" [П, 32]. Для ономастики важливо встановити, чи володіють прізвища власними антропонімічними формантами. Діахронічний аналіз словотвору прізвищ передбачає розгляд словотвірних засобів апелютивного рівня та їх використання при конструюванні прізвищ. ¹

У сучасній антропоніміці немає однозначного підходу до вивчення словотвірних особливостей прізвищ, і пояснюється це тим, що прізвища за походженням є вторинними онімами, більшість з яких виникла безпосередньо від імен, апелютивів. Від топонімів антропоніми безпосередньо не утворювалися, а виникали шляхом трансонімізації з індивідуальних та родинних прізвищ. Ще у

1969 р. П.Чучка писав: "Думка про те, що всі прізвища, крім штучних, виникали семантичним шляхом із прізвиськ, легко доводиться. Однак самої проблеми вона не розв'язує, а тільки переносить її із класу прізвищ до класу прізвиськ. З метою видобуття більшої кількості інформації із структури прізвищ, ми повинні цікавитися не стільки державно-правовим узаконенням цих знаків у ролі незмінних спадкових назв, скільки тим, як вони виникли і стали особовими назвами" [12].

Підставою для встановлення тих чи інших способів деривації прізвищ Ю.Редьком, П.Чучкою та іншими ономастами послужила наявність чи відсутність в антропонімах різних формантів, у т.ч. *-ич, -оєич, -іє, -инець, -ст, -ук, -чак, -чук, -ик, -ей, -ко* та ін. Оскільки деякі поліфункціональні суфікси виявляють значну продуктивність як при створенні апелятивів, так і онімів, то це частково унеможливило чітко відмежувати морфологічні утворення від семантичних [9, 10]. Така подвійна мотивація тільки підтверджує багатоплановість, глибину їх лінгвістичних та екстралінгвальних сторін життя.

І ще одне. Колись Л.Булаховський зауважував, що чим менше усталені у відповідній галузі знання певні поняття, якими треба в ній користуватися, тим голосніше, звичайно, заявляють про себе вимоги в єдності термінології. Там, де ще не досягнуто чіткого взаєморозуміння, різні терміни, що називають одне і теж поняття, становлять серйозну небезпеку, бо можуть викликати підозріння, що за ними ховаються, принаймні, до певної міри, також різні елементи смислу [3, 21].

Оскільки при способі словотворення, який традиційно називається морфологічним, основними словотвірними засобами виступають словотвірні морфеми, які приєднуються до твірної основи чи слова, то на цій основі спосіб словотворення, як відзначає В.М. Немченко [6, 17], може бути названо морфемним (морфематичним) чи точніше афіксальним способом. Ця назва, на нашу думку, послідовніше і точніше відбиває суть так званого морфологічного способу словотворення. Інший спосіб деривації традиційно називатимемо семантичним чи лексико-семантичним.

Враховуючи сказане, прізвища Опілля щодо їх творення поділятимемо на дві групи: 1. Прізвища, утворені лексико-семантичним способом. 2. Прізвища, утворені афіксальним способом. Частина прізвищ, з огляду на труднощі встановлення їх чітких словотвірних відношень, кваліфікуватимемо як власні найменування з можливою подвійною словотвірною мотивацією. Серед цієї групи прізвищ і виділяються деривати на *-ак, /-'ак/, -чак*.

Суфікс *-ак* праслов'янський (SP, 89). З іменних суфіксів з голосним *-к-* він є найдавнішим, його функціонування відзначене ще в індоєвропейській мовній спільності у лексемах на позначення осіб [5, 25-26]. Цей формант вживався у трьох функціях: 1. Він субстантивував прикметники, займенники, числівники (*buj'b>bujak* — "щось непогамовне"), 2. Утворював назви осіб, пов'язаних з предметами, що виражають дію (*rod'b>rodakb*). 3. Творив віддієслівні іменники типу *lezaki* "той, що любить лежати" (SP, 89-90). У слов'янських мовах від дієслівних основ за допомогою суфікса на *-ак, /-'ак/* утворювались поодинокі особові назви на означення роду діяльності: рос. *резак*; укр. *ходак*; біл. *важак*; болг. *лежак*; сербохорв. *lezak*; словен. *prosjak*; пол. *spiewak*; кашуб. *spiev=>k*, чес. *sp0vak*;

верх.-луж. *sp1wak*; ниж.-луж. *sp0wak*; словац. *rijak* [5, 56].

У давньоруській мові суфікс *-ак* вживався для творення особових власних назв від церковно-християнських імен та апелятивів [5]. Первинна функція цього суфікса була демінутивною [SP]. Пізніше формант *-ак* втратив цю свою функцію й набув значення патронімічності, з яким відомий багатьом слов'янським антропонімічним системам [1, 1132]. Високу продуктивність патронімічного форманта *-ак* у західній частині руського воєводства в кінці ХУІІІ ст. відзначає польський ономаст Е.Вольнич-Павловська [13].

Якщо суфікс *-ак* приєднувався до антропооснов, що закінчувались на м'який приголосний, то він звучав як *-'ак*: *Andrus'ak, Malan'ak*. Суфікс *-чак* утворювався при поєднанні форманта *-ак* з основами на *-к-*: *Panczak: Panko; Pylyrczak: Pylyrko*.

Вивчаючи українські прізвища, Ю. Редько зауважив, що найбільша кількість прізвищ на *-ак/'-ак/, -чак* має виразно патронімічне чи матронімічне значення, аналогічно до прізвищ з суфіксами *-ук, -енко, -ич, -ович, -евич* [9, 118]. У сучасній українській мові назви осіб з суфіксом *-ак* інколи виступають як розмовні чи діалектні варіанти назв тієї самої основи з іншим суфіксом (австрієць — австріак); другий варіант назви зберігається в сучасній українській мові як розмовний застарілий, іноді з негативним забарвленням [10, 78-79], Суфікс *-ак*, крім вираження патронімічності, міг

здається вказувати також на місце походження чи проживання. Це відбито, наприклад, у збірці українських легенд та переказів: "Є тут родини, у яких прізвищ не було колісь. Стали записувати й питають: -Як ся пишеш? - А ніяк. -Як-то ніяк? -Та так, пане, що не маю прізвища. Називаюся Василь чи там Юрко, та й усе. - Ти з Гребеньова? - Ну, а звідки ж? - То я пишу Гребеняк. Будеш відтепер писатися Гребеняком" [ЗВ, 43-44].

Цікаво, що у XVI ст. особові назви Опілля з суфіксом *-дж* вживалися дуже рідко [ОКРЗ, I ч., 22-276]. Йосифінська та Францисканська метрики засвідчують, що у XVII - перш. пол. XVIII ст. досить значну кількість прізвищевих назв ополян на *-дж*, які утворювалися від:

а) чоловічих християнських імен різної словотвірної структури: Antonczak, Antoszczak, Feniak, Nawtyszczak, Hreniak, Pilipczak, Danilak, Dawidiak, Ostapiak

б) жіночих християнських імен різної словотвірної структури: Marusczak, Marusiak, Warczak

в) давньослов'янських відкомполітичних усичених та усичено-суфіксальних імен: Wojak, Halczak, Lubak, Malak

г) давньослов'янських відапеліативних імен та прізвищ: Dubak, Dubczak, Grabiak, Konoplak, Sliwak, Struczak, Komamiak, Orlak, Bryndzak, Smetaniak, Lysak, Macalak, Machlak, Sysak, Swistak

д) апеліативних означень особи: Dojak, Humenczak, Humeniak, Popadiak, Luzniak, Nagomiak, Nowak, Ordyniak.

Як бачимо, суфікс *-дж* міг приєднуватися як до іменникових, так і прикметникових основ, з перевагою останніх.

Досліджуючи антропонімію давньої Лемківщини, С. Панцьо припускає можливість знаходження епіцентру іррадіації словотвірної моделі з суфіксом *-дж* на Лемківщині [8, 62]. На землях Бойківщини у XVIII - поч. XIX ст. і в наші дні ця модель була і залишається однією з найпродуктивніших [4]. На Гуцульщині в першій половині XIX ст. словотвірна модель із суфіксом *-дж* займала друге щодо поширеності після утворень з формантами *-ук* /*-'ук*/, *-чук* [2]. На Опіллі модель із суфіксом *-дж* кількісно поступається лише дериватам з суфіксом *-ів*.

Сполучувані можливості форманта *-дж*, /*-'дж*/, *-джак* великі. Твірними основами сучасних прізвищ Опілля на *-дж* виступають:

а) християнські чоловічі та жіночі імена різної структури: Андрусак, Антонішак, Векляк, Варчак, Ганусак, Гап'як, Гринчак, Дем'як, Дроняк, Карпак, Кузьмак, Максимчак, Маруняк, Орісак, Остап'як, Пилипчак, Романчак, Сав'як, Сисак<Сисой (а можливо, сисак — "той, що ссе")>, Ташчак, Умак<Наум, Феняк, Хомчак, Янчак, Яшак.

б) давньослов'янські відкомполітичні імена: Баяк<Баимирь, Берчак<Бериславь>, Білак<Белимиръ, Буцяк<Будиславъ, Гром'як<Громиславь, Судняк<Судимири>, Станчак<Станимири>, Собчак<Собеславь.

в) давньослов'янські відапеліативні імена та прізвища: Гадяк, Дроздяк, Зозуляк, Орляк, Сичак, Скобляк, Худоб'як, Шершняк, Дуляк, Дубак, Капустяк, Липак, Лозак, Пшениччак, Борщак, Бринзак, Галушак, Пирожак, Капельюшак, Фартушак, Дрибняк, Осьмак, Позняк, Числяк, Возняк, Солтняк;

Горбатяк, Груб'як, Лоб'як, Пузяк, Товстяк.

г) апеліативне означення особи: Багатяк, Батирняк, Цимбрак; Владичак, Проскурняк, Бойчак, Гуцуляк, Земляк, Заполяк, Лесняк, Лужняк, Нагірняк, Нагорняк, Нарожняк, Підгірняк, Поверняк, Пришляк, Винничак, Москаляк, Ординяк.

У наших матеріалах наявні також прізвища, у яких суфікс *-дж* приєднувався до основи, ускладненої посесивно-патронімічним суфіксом *-ов/-го/-го*: Бичков'як, Карпівчак.

У ряді випадків неможливо чітко розрізнити семантичний та афіксальний способи творення прізвищ з суфіксами *-дж*, /*-'дж*/, *-джак*.

З чисто структурної сторони окремі прізвища з кінцевим *-дж*, /*-'дж*/, *-джак* є безсумнівно семантичного способу творення: Дяк, Кулак, Литвак, Подоляк, Поляк, Рибак і т.д. Як семантичні утворення можемо трактувати і прізвища, основи яких становлять рідкісні апеліативи, які проте фіксуються словниками: Бендак /<бендак — "джміль" — Бук., I,24/, Тринбуляк /<тримбуляк — "рід каменю" — Он./ та ін.

Велику групу прізвищ можна тлумачити як утворення подвійної словотвірної мотивації. Насамперед сюди відносимо прізвища на *-дж*, /*-'дж*/, *-джак* утворені від християнських імен: Костяк,

Любак і т.д. Існує значна кількість прізвищ, які теж можна трактувати як семантичні чи афіксальні деривати: Боляк /<боляк — "нарив" — Он., 65; <Болесяві>/, Гудак /<гудак — "музикант" — Он., 197; <Гудимирі>/; Кривак /<кривак — "крива нога" — Он., 216; <кривий/ і т.п.

Як бачимо, встановлення способів творення прізвищ на *-сік*, / *-'ак*/, *-чак* пов'язане з певними труднощами: не всі антропоніми з цими суфіксами виникли в результаті афіксального способу творення. Інколи ці суфікси були в лексемах, які стали прізвищами, а потім прізвищами внаслідок онімізації апелативів, тому не виконували в них прізвищевірних функцій. Значну кількість прізвищ з суфіксами *-сік*, / *-'ак*/, *-чак* можна пояснювати як утворення подвійної словотвірної мотивації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бірмла М.В. Беларускія антрапанімічныя назвы у іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай) — Мінск, 1963.
2. Близнюк Б.Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку. Автореф. дисертац. ..., Львів, 1997.
3. Еулаховський Л. Нариси з загального мовознавства.—К., 1955.
4. Бучко А.Е. Фаміліи Бойковщини в период их становлення й в наши дай. . Автореф. дисертац. ..., Ужгород, 1986.
5. Ковалик І. Питання слов'янського іменникового словотвору. — Льв. у-т, 1958.
6. Немченко В. Поняття способу словообразовання с диахронической й синхронической точек зрення // Исследования по историческому словообразованию.—М., 1994.
7. Керста Р. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування. — К., 1984.
8. Панцьо С.Є. Антропонімія Лемківщини. — Тернопіль, 1995.
9. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. — К., 1966.
10. Словотвір сучасної української мови.—К., 1979.
11. Сталмане В. Латышская антропонимия. Фамилли. — Наука. — М., 1981.
12. Чучка П. Специфіка словотворчого аналізу прізвищ // Питання словотвору східнослов'янських мов: Матеріали міжвузівської республіканської наукової конференції. — К., 1969.
13. Wolnicz-Pawlowska E. Osiemnastowieczne imiennictwo ukrainskie w dawnym wojewodztwie Ruskun/ Prace slawistyczne, 7/—Wroclaw etc., 1978.
14. Прийняті скорочення
15. Бук. — Матеріали до словника буковинських говірок. — Чернівці, 1971-1979.
16. ЗВ — "Змієві вали". Українські легенди та перекази. — К., Веселка, 1992.
17. Он. — Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. — К., ч.І-І, 1984.
18. ОКРЗ — Описи королівщини в руських землях XVI в., Львів, 1895-1900. — Т.1-3.
19. SP— Słownikprastowianski/— Wroclaw etc., 1974. —Т. 1-2.

Галина Бачинська

ПРІЗВИЩА НА *-ИЧ*, *-ОВИЧ*, *-ЕВИЧ* УКРАЇНЦІВ-ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З ПОЛЬЩІ НА ТЕРИТОРІЮ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Завершення другої світової війни увінчалася не тільки новим політичним поділом Європи, але й новим розмежуванням певних територій між існуючими до того державами. Так, споконвіку заселені переважно українським етносом території Лемківщини, Надсяння, Підляшшя і Холмщини, у відповідності з договором між тодішніми урядами Радянської України і Польщі, увійшли до складу Польської Народної Республіки. В результаті цього сотні тисяч українців, що жили на названих землях, були депортовані в Україну. На територію однієї лише Тернопільщини у 1945-1946 рр. було переселено понад 150 тисяч чоловік.

Антропонімія українського населення вказаних вище територій, яке протягом XV • початку XX століття було в тісних контактах з польським етносом, досі не тільки не була об'єктом спеціальних розвідок в українській ономастиці, але й фактично залишається незібраною. Депортація більшості українців з теренів їх споконвічного проживання в Україну, а також розпорошення частини з них по західних і північних окраїнах Польщі в результаті так званої операції "Вісла" в 1947 р. у значній мірі унеможливили збір та вивчення української антропонімії виділених теренів.

У сьогоднішній статті розглянемо прізвища українців-переселенців на *-ич*, *-ович*, *-евич*.

Джерелом наших студій стали списки господарів (з вказівкою кількості членів їх сімей), переселених з Польщі.

Окремої уваги заслуговують утворення з патронімічним суфіксом *-ич*, які, на думку О.Синявського, уперше фіксуються документами X ст. і поширені здебільшого на території Галичини. Починаючи з XV ст. нові утворення з цим суфіксом майже не виникають [8, 115,9,611].

Що ж стосується складених суфіксів *-ович*, *-евич*, що виникли в результаті поєднання суфіксів присвійних прикметників *-ов*, *-ев* із патронімічним афіксом *-ич*, то широкого вжитку набувають утворення з цими формантами лише з XIV ст. [8, 116].

Як відзначає ЛТумецька, патронімічні утворення на *-ич*, *-ович*, *-евич* в українській актовій мові XIV-XV ст. належали до найпродуктивніших [3, 9]. Суфікс *-ович* вживався в тодішній антропонімічних утвореннях після основ з твердим кінцевим приголосним, а суфікс *-евич* відповідно після м'яких приголосних та основ на *-к* [3, 9]. З часом такий розподіл вживання суфіксів *-ович* і *-евич* був порушений. Відсутність чіткого розподілу валентних можливостей суфіксів *-ович* і *-евич* призвело до утворення ряду паралельних прізвищ на *-ович* і *-евич*: *Лукашевич*, *Лукашович*.

Ю.К.Редько також вважає, що прізвища з суфіксами *-ич*, *-ович*, *-евич* відомі з найдавніших часів, головним чином, у східних і південних слов'ян. Ці суфікси використовуються передусім для творення найменувань сина за іменем батька чи матері [7, 29].

Як зауважує РЙ.Керста, простий патронімічний суфікс *-ич*, у порівнянні з утвореним на його базі складним суфіксом *-ович* (*-евич*) у XVI ст. був менш продуктивним і утворював патроніми лише переважно від апелювативів на *-а* і значно рідше від християнських імен [4, 19].

Дослідження антропонімії Бойківщини, Гуцульщини та Лемківщини в монографічних працях Г.Бучко, Б.Близнюк і С.Ланцюг показали, що утворення з формантами *-ович*, *-евич* належать до найпродуктивніших: в антропонімії Бойківщини вони посідають 2-е місце [2, 4], а Гуцульщини і Лемківщини—третє [1, 8; 5, 64].

У зібраних нами матеріалах нараховується майже 250 прізвищ на *-ич*, *-ович*, *-евич* і лише 45 утворень з них із суфіксом *-ич*, напр.: *Гудич*, *Дирич*, *Жовнич*.

За походженням прізвища на *-ич*, *-ович*, *-евич* поділяємо на кілька груп:

- 1) утворення від календарних християнських імен;
- 2) утворення від слов'янських автохтонних імен, композитних і відкомпозитних імен;
- 3) утворення від найменувань осіб за їх заняттям, професією, соціальним станом;
- 4) утворення від андронімів;
- 5) утворення від етнонімів.

1. Основним джерелом утворення прізвищ українців-переселенців з Польщі на *-ич*, *-ович*, *-евич* виявилися церковно-християнські чоловічі імена.

Кількість прізвищ, утворених від того чи іншого імені (включаючи їх варіанти), залежить від різних факторів: 1) популярності конкретного імені в час творення прізвищ; 2) частоти фіксації цього імені в церковному календарі; 3) наявності значної чи незначної кількості варіантів імені; 4) валентності іменної основи. Власне, відіменні прізвища найкраще і найтиповіше відображають варіативність конкретних імен у період прізвищетворення.

В основах аналізованих нами прізвищ на *-ич*, *-ович*, *-евич* знаходимо всі структурні типи імен — повні, усічені, усічено-суфіксальні та суфіксальні. У наших матеріалах виявлено 76 прізвищ мотивованих календарними іменами:

а) прізвища, утворені від повних (офіційних) імен: *Вапювич* (пор. Вать), *Давидович*, *Денисович*, *Дем'янович*, *Карнич*, *Кузьмич*, *Максимович*, *Тарасович*, таких прізвищ нараховується 36;

б) прізвища, утворені від повних суфіксальних варіантів імен: *Василькович*, *Левкович*, *Стефанкович*, *Яремкович*, таких прізвищ зафіксовано — 13;

в) прізвища, утворені від усічених варіантів імен: *Зеневич*, *Костевич*, *Манович*, *Тимович*, утворень такого типу є 8;

г) прізвища, утворені від усічено суфіксальних варіантів імен: *Гриневич*, *Данисевич*, *Михневич*, *Стецевич*, усього 4 прізвища.

Слід відзначити, що серед прізвищ, мотивованих календарними іменами, виявлено утворення з паралельними формами: *Васильковий - Василькевич; Ваврикович - Ваврикевич; Маркевич - Маркевич*.

В основах кількох прізвищ, утворених від календарних імен, зафіксовано польські варіанти антропонімів: *Базилевич, Юзефович, Янович, Янкевич, Якубович* (пор. Базилій, Юзеф, Ян, Якуб).

На території Закерзоння, як було відзначено вище, представлені як історико-етнографічні, так і історико-географічні регіони. На Тернопільщину були переселені українці з різних тамтешніх територій: Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини. Найбільша кількість відіменних прізвищ з формантами *-ич, -ович, -евич* належить переселенцям з території Надсяння — 45 утворень.

2.Прізвища з патронімічними формантами *-ич, -ович, -евич*, що походять від слов'янських автохтонних відапелятивних імен та імен-прізвищ, які мотивовані різними за семантикою апелятивами, поділяються на такі групи:

а) прізвища на *-ич, -ович, -евич*, утворені від давньослов'янських імен, мотивованих назвами тварин, рослин, предметами побуту та ін.: *Вовкович, Волович, Грабович, ^{роздович, Кошович, Лебедович, Кручкевич, Гелеткович, Гукович, Дудкевич}*. Усього таких утворень нараховується — 19;

б) прізвища, утворені від імен, що виражали порядок, час появи дитини в сім'ї або якусь ознаку: *Майкович, Шостакович, Великанович, Лисакович, Сиванич* (пор. Майко — Мор. 117, Шостаць — Мор. 14, Велиць, Велике, Великорь — Мор.36, Сивенко — Мор. 177).

Вісім прізвищ аналізованої моделі утворені від композитних і відкомполітичних імен. Прізвище *ВойЦехович* утворене від імені Войтъхъ у польському озвученні Войцех. Прізвища *Будкевич* і *Душкевич* походять відповідно від суфіксальних відкомполітичних імен *Будко* і *Душко* (пор. імена-комполіти Будимиль, Будимирг; Духославі (Мор. 29, 80).

3. Утворення найменувань осіб за заняттям, професією, соціальним станом: *Війтович, Ковалевич, Мельникович, Попович*, усього 8 прізвищ. Проте варто зауважити, що прізвище *Попович* могло бути утворене як від апелятива попович, так і від назви сина по батькові.

4. Серед прізвищ на *-ич* у наших матеріалах засвідчено також утворення від андронімів з суфіксом *-ан-я*: *Грицканич* < Грицканич < Грицько; *Лесиканич* < Лесиканич < Лесик; *Марканич* < Марканич < Марко. У наших матеріалах таких прізвищ нараховується 11, принесені вони переселенцями з Лемківщини і Надсяння.

5. Малочисельною є група прізвищ, в основі яких зафіксовано етноніми: *Венгринович, Волошинович, Ляхович, Прусевич*, усього 5 прізвищ.

В основах аналізованих нами прізвищ зафіксовано 36 імен, з яких найчастіше вживаними виявилися імена Василь (пор. Василькович, Василькевич, Васькевич); Григорій 9 пор. Гриневич, Гринкевич, Григорович); Іван (пор. Іванович, Ванькович, Ваньцович, Ваневич).

Аналіз прізвищ українців-переселенців на *-ич, -ович, -евич* показав, що найбільшу кількість їх утворено від християнських імен у повному безсуфіксному та суфіксальному варіантах. Значно менше їх утворено від давньослов'янських автохтонних імен. Найпродуктивнішими твірними основами останніх виявилися відапелятивні імена та імена-прізвища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Близнюк Б.Б. Сучасні гудульські прізвища в історичному розвитку. АКД. — Львів, 1997.
2. Бучко А.Е. Фаміліи Бойковщиньї в период их становлення й в наши дай. АКД. — Ужгород, 1986.
3. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV — XV ст. — К., 1958.
4. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст. (Чоловічі іменування). — К., 1984.
5. Панцьо С.Є. Антропонімія Лемківщини. — Тернопіль, 1995.
6. Поліни християнський місяцеслов. — Киев, 1845.
7. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища — К., 1966.
8. Синявський О. Норми української мови. — Ляйпціг, 1941.
9. Чучка П.П. Розвиток імен і прізвищ // Історія української мови (Лексика і фразеологія). — К., 1983. — С.592-620.

ПОКУТСЬКІ ПРИЗВИЩА З СУФІКСАМИ -УК (-'УК), -ЧУК

Антропоніми є цінним джерелом вивчення лексичної системи та виявлення семантичних, морфологічних, словотвірних особливостей мови. Серед різних класів антропонімів значне місце посідають прізвища. Адже цей пласт лексики характеризується найбагатшою історичною та лінгвістичною інформативністю.

Предметом нашого зацікавлення стали прізвища компактного історико-географічного регіону України — Покуття. Основним джерелом дослідження послужили рукописні архівні матеріали, відомі під назвою Йосифінська та Францисканська метрики.*

Метрики охоплюють іменування усього дорослого чоловічого, рідко жіночого населення. Тут подано імена та прізвищеві назви осіб населених пунктів Галичини станом на кінець ХУТГТ - поч. ХІХ ст. Вони стали цінним джерелом вивчення антропонімії названого регіону України. На основі цих рукописних джерел проведено дослідження формування та стабілізації прізвищ Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини та ін. [2, 1, 5] Зафіксовані у цих пам'ятках імена та прізвища дозволяють порівняти історичну антропонімію певної території із сучасною.

Нами опрацьовано 159 архівних справ, які містять інформацію про 152 населених пункти Покуття, укладено картотеку, що нараховує понад чотири тисячі іменувань покутян.

Словотвірна характеристика антропонімів досліджуваного регіону, за даними ЙМ і ФМ, показує, що серед відомих у загальноукраїнському антропонімікою моделей виділяється своєю активністю прізвищева модель на -ук(-'ук), -чук. Основне значення формантів -ук (-'ук), -чук — вказівка на походження по батькові (рідше по матері). Це одна з найпродуктивніших моделей і прізвищ Покуття, утворених морфологічним способом. Значне поширення антропонімів з названими

формантами в українських говорах у різні періоди фіксують дослідники регіональної антропонімії і Б.Близнюк [1], Г.Бучко [2], В.Німчук [4] та ін.

Утворення на -ук (-'ук), -чук в ролі найменувань за батьком зафіксовані на території західного регіону у джерелах ХVІ ст. [3, 21]. На інші території такі антропоніми поширюються у ХVІІ — ХVІІІ ст., представлені вони і в козацьких реєстрах [6, 123].

Як і інші патроніми, іменування по батькові на -ук (-'ук), чук протягом ХГХ ст. переходять у спадкові прізвища.

У наш час даний антропонімічний тип належить до найпоширеніших українських прізвищ, що побутують на всій території України, проте мають виразний регіональний розподіл за ступенем поширеності. Їх у такій же мірі можна вважати основним західноукраїнським типом, як прізвища на -І енк-о східноукраїнськими. За даними відомого дослідника української антропонімії Ю.К.Редька, І прізвища на -ук (-'ук), -чук посідають перше місце у семи областях України, а саме у Волинській (33,6%), Рівненській (38,5%), Житомирській (33,5%), Вінницькій (17,5%), Хмельницькій (27,5%), Івано-Франківській (19,5%) і Чернівецькій (21%) [6, 196].

Формантам -ук (-'ук), -чук, як і деяким іншим суфіксам, властива універсальна валентність, адже ні семантичне, ні етимологічне, ні структурно не були обмежені основи, до яких він приєднувався. Цим, в якійсь мірі, і зумовлена висока активність антропонімів на -ук (-'ук), -чук.

Прізвища Покуття засвідчують регулярність моделі з суфіксами -ук(-'ук), -чук. Так, наприклад, за даними ИМ, лише у п'яти селах — Гавриляк, Княже, Ковалівка, Мишин, Рудники маємо 87 прізвищевих назв на -ук (-'ук), -чук із загальної кількості 235 найменувань. А у ФМ у тих же самих селах з-поміж 242 прізвищевих назв 106 дериватів на -ук (-'ук), -чук. Подібна картина спостерігається і в інших селах Покуття, пор., наприклад, кількісний розподіл антропонімів у таблиці:

Назва населеного пункту	ЙМ			ФМ		
	Загальна кількість Прізвищ. назв	К-сть прізвищ. Назв на -ук, чук	%	Загальна кількість прізвищ. назв	К-сть прізвищ. Назв на -ук, чук	%
Бабче	66	24	36,4	76	29	38,2
Гвіздець	100	28	28	64	25	39,1

Завалля	85	37	43,5	80	47	58,8
Ланчин	94	22	23,4	110	36	32,7
Назаренкове (Чортовець)	124	43	34,6	152	64	42,1
	469	154	32,8	482	201	42,1

Як видно з таблиці, за даними метрик, активність моделі зростає. У кожному селі за ЙМ є менша кількість прізвищевих назв аналізованої моделі, ніж за ФМ. Так, наприклад, у селі Завалля Снятинського району маємо досить значний відсоток утворень на *-ук* (*-'ук*), *-чук* — ЙМ — 43,5%, ФМ — 58,8%

Архівні матеріали свідчать, що суфікс *-ук* на Покутті в кінці ХУІІІ -перш. пол ХІХ ст. сприймався як живий формант. Пор., у ЙМ у деяких селах Покуття маємо Olexa Szeremeta № 19, Hnat Slobodzianuk № 21, Andrus' Dolhan' № 13, Stefan Hun'ka № 7, а в ФМ у тих же селах виявлено ці ж прізвищеві назви з іншим формантом Wasyi Szeremetiuk № 19, Iwan Slobodan № 21, Andrus' I Dowganiuk № 13, Iwan Hun'czuk № 7. Це явище можна підтвердити зіставленням даних метрик із сучасними записами у таких двох селах:

	ЙМ	ФМ	Суч. записки
С. Завалля	Hun czuk		Гуньо
Снятинського р-ну	Hryhorczuk		Григорець
	Chra		Храпо
С. Сороки			Безпалько
Городенківського р-ну			Перегінець
			Данилець

Як бачимо, одні і ті ж антропоніми маємо в обох метриках цих сіл, однак сучасні і'х варіанти тут уже функціонують без формантів *-ук*, *-чук*. Отже, на час завершення стабілізації і унормування прізвищ суфікси *-ук*, *-чук* у наведених найменуваннях занепали. Йшов процес до вирівнювання українських прізвищ на *-ко*, і таким чином частина антропонімів, оформлена раніше формантами *-ук*, *-чук*, тепер вживається з фінальною *-ко*. Демінутивний суфікс *-ець*, у співвідносних прізвищах був, очевидно, синонімічний до поліфункціональних формантів *-ук*, *-чук*, які у конкретних назвах виражали значення здрібності - пестливості. Разом з тим, загальна кількість прізвищ на *-ук*, *-чук* на досліджуваній території не зменшилась, бо з'явилися інші прізвищеві назви цієї моделі, яка в ЙМ і ФМ не зафіксовані.

Серед інших прізвищетворчих засобів форманти *-ук*, *-чук* виявилися найпомітнішими саме у *період*, становлення і стабілізації прізвищ на Покутті.

Покутські прізвища на *-ук*, *-чук* утворювались від усіх антропонімів та апелютивів, що вживались для ідентифікації особи. Тому лексична база їх досить широка:

а) церковно-християнські чоловічі імена різної структури:

— повні, напр., Adamczuk, Hawryluk, Hordijczuk, Danyluk, Iwanczuk, Kuryluk, Lazaruk, Martyniuk, Michajluk, Nikiforuk, Ostapczuk, Pawluk, Romaniuk, Semeniuk, Tymofijczuk, Jurijczuk;

— усічені, напр., Iwasiuk, Lesiuk, Fediuk, Wasiuk;

— усічено-суфіксальні та суфіксальні, напр., Hryduk, Hryszczuk, Dczuk, Kostiuk, Panczuk, Prociuk;

б) давні слов'янські відкомполіти імена: Blaszcuk, Broniuk, Sobczuk, Stasiuk;

в) давні слов'янські відапелютивні імена та їх пізніші індивідуальні прізвиська: Bihajluk, Bilanczuk, Bobczuk, Drobyiuk, Kyiuk, Solodczuk, Triszczuk, Szowhaniuk, Worobczuk, Wowczuk;

г) жіночі особові імена різної структури, напр., Anniuk, Handziuk, Hanczuk, Hafijczuk, Katyguniuk, Malanczuk, Palazniuk, Paraszczuk;

д) назви роду занять професії першонасців, напр., Bondaruk, Kowal'czuk, Krawczuk, Kuszmruc, Mal'arczuk, Pysaruk, Rybanik, Tesl'uk, Szykaruk, Wakarczuk;

е) назви, що вказують на службове або соціальне становище батька, напр., Ataman'uk, Humen'uk, Kozaruk, Soltys'uk, Wojtiuk;

є) назви за національністю(народністю) предка: Litwiniuk, Mazurczuk, Moskal'uk, Nimaszczuk, Nimczuk, Serbiuk, Tataruk, Uchryniuk, Cyhaniuk, Woloszczuk;

ж) топонімічні назви першопосієв: Zabolotiuk, Moczamiuk, Pol'uk, Chaszczuk.

Антропоніми, твірними основами яких виступають імена християнського походження, як правило, у кількісному плані мають значний показник активності. Крім цього, у більшості випадків патроніми на -ук (-'ук), -чук утворюються, як правило, від повних форм християнських чоловічих імен, напр., Ostapczuk < Ostap + uk, (хоч, можливо. ОаІарсгіА: < Ostapko +uk). Для похідних прізвищ цього типу були твірними 23 імені повної форми. Популярними виступали такі 10 імен: Андрій, Гаврило, Данило, Дмитро, Мартин, Михайло, Никифор, Павло, Пилип, Семен.

Похідних прізвищ від давніх слов'янських композитних імен виявлено лише декілька. Окремі з них можна мотивувати по-різному. Наприклад, прізвищева назва Wojczuk утворена від особового імені Боислав-ь. Однак, не виключено, що антропонім Wojczuk походить від апелятива бойчук "мешканець Бойківщини" [8].

Відтопонімі іменування у покутських прізвищах свідчать про традицію ідентифікувати особу за місцем проживання чи походження. Можливо прізвища типу Mazurczuk, Uchryniuk певним чином висвітлюють міграційні рухи на досліджуваній території.

Виділені семантичні групи лексики в основах прізвищ Покуття підтверджують факт широкої валентності суфіксів -ук, -чук у південно-західних говорах української мови. t

Система іменувань на Покутті, як і в кожному регіоні України, безсумнівно, зазнавала змін. Йшов процес формування і стабілізації прізвищ, одні словотворчі засоби втрачалися, інші ставали активними. Це могло зумовлюватись мовними і позамовними факторами. Помітним словотворчим засобом творення прізвищ у системі покутської антропонімії станом на кінець ХУІІ - поч. ХІХ ст, були раніше рідковживані форманти -ук, -чук.

Таким чином, модель на -ук, -чук у покутських найменуваннях засвідчує їх активність у період формування прізвищ. Поступова заміна цієї моделі показує живий процес унормування антропонімів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Близнюк Б.Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку. АКД. — Львів, — 1997. — 23с.
2. Бучко Г.С. Прізвища Бойківщини в період їх становлення і в наші дні. АКД. — Ужгород, 1986. — 20с.
3. Керста Р.Й. Українська антропонімія ХVІ ст. (Чоловічі іменування). — Київ: Наукова думка, 1984. — 152с. I
4. Німчук В.В. Українські прізвища з суфіксами -ук, -чук та етимологічне споріднені утворення // Українська діалектологія і ономастика. — 1964. — 209с.
5. Панцьо С. Є. Антропонімія Лемківщини. — Тернопіль, 1995. — 132с.
6. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. — К., 1966. — 216с.
7. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. — К., 1977. — 236с.
8. Чучка П.П. Розвиток імен і прізвищ // Історія української мови. — К., 1983. — 742с.

Віра Котович

ВІДАПЕЛЯТИВНІ СЛОВ'ЯНСЬКІ АВТОХТОННІ ІМЕНА В ОСНОВАХ ОЙКОНІМІВ

ОПІЛЛЯ

Переважає більшість ойконімів Опілля — відантропонімі утворення. Тільки серед назв, що вперше з'явилися у письмових джерелах ХК — ХХ ст., домінують відапелятивні, як правило, топографічні назви: *Гайок, Діброва, Копань, Лани, Озерце* та ін. В основах багатьох ойконімів, що фіксують історичні пам'ятки ХІV — ХУГІ ст., лежать слов'янські автохтонні особові власні імена-композити (**Дороговидь*, пор. *Драговить* — Мор., 77), відкомпозитні деривати (*Унь*<*Унебожь*, *Уневить*, *Унеславь* — Мор., 197) та давні імена відапелятивного походження (*Бась* — Туп., 41), *Волж-ь*—Мор., 47).

Слов'янські автохтонні імена відапелятивного походження — дуже складна класифікаційна категорія антропонімів. Як зазначає М.Демчук, "в її склад, з одного боку, входять вжиті в ролі

антропонімів лексеми з різних пластів апелятивної лексики, а з другого — утворені на апелятивній основі власне антропонімі утворення. Як перші, так і другі, в свій час у ролі особових власних імен вживались з певним забобонне — містичним мотивом номінації. Однак сьогодні тільки в незначній частині їх ця первісна онімічна семантика ще прозора. У більшості ж випадків вона вже сумнівна або й зовсім незбагненна" (Демч., 106).

Не можемо однозначно підходити і до питання, що лежить в основі ойконіма — безпосередньо апелятив, чи відапелятивна власна назва. У сумнівних випадках перш за все беремо до уваги топонімічні суфікси, за допомогою яких утворено ойконім та час виникнення поселення.

Так, наприклад ойконім *Березина* (Жид. Льв.): *Brzezyna* 1469 (ZDz., ХУІІІ/1,21) — посесив на *-ина* від ОН Береза (Тул., 47). Думку про те, що у даному випадку маємо справу з відантропонімічним, а не відапелятивним утворенням підтверджує те, що у письмових джерелах ХV ст. нами виявлено двоєку фіксацію назви цього поселення — Березина, перв. знач.: "Березина (осада або ін.)" та посесив на *-ie (<-оє)* *Berezie: Berieszow* ХV ст. (карта), перв. знач.: "Березовь (двори або ін)". Назви ж хуторів Березина біля смт. Роздол (Мик. Льв.) та с. Стрілки (Пер, Льв.) — це, найімовірніше, відапелятивні утворення від апел. *березина* "березовий ліс" (ЕСУМ, 1, 171), "березовий гай, березник, березняк" (СУМ, 1, 160). Перші письмові згадки про ці поселення припадають на 1855р. (Кит., 31-32). Вважаємо, що основи таких назв вказують не на особову назву власника дворища, на місці якого виникло поселення, а на характер місцевості, де заснований хутір — серед березового лісу.

Не з простих є і питання розмежування відапелятивних імен та відкомпонітних дериватів. Співзвучність основ великої кількості антропонімів цих класифікаційних різновидів змушує дослідників говорити про ту чи іншу особову назву, що лежить в основі відповідного ойконіма, з певним застереженням. Скажімо, ойконім *Бабинці* (Рог. ІФ.): *Babincze* 1433 (Proch., 72) — первісно патронім на *-инці* від ОН *Баба* (Мор. 5; Тул., 33). М.Худаш з огляду на загальнослов'янську поширеність даного антропоніма вважає, що його генезис сягає ще десь у праслов'янський період і виводиться не безпосередньо від апелятива *баба*, а є вторинним, похідним суфіксальним утворенням: з суф. *-а* від кореневого утворення *Бабь* (*Бабь >Баба*), яке виникло шляхом усічення способом S апокопи імені — композита *Баб* [*ьрадъ*]. Пор. укр. *Ivan alias Bab* (1490р., AGZ, ХІХ, 1456), [*n.Babiegaa, Babirad*] (SSNO, I, 74, Худ., 238). Я-Свобода відносить власні назви з основою *баба* до слов'янських автохтонних імен відапелятивного походження, зараховуючи їх до побажальної групи і антропонімів. За його свідченням, згідно із забобонами давніх слов'ян, такі імена повинні були принести дітям позитивні особливості їх предків (Sv., 43). Вважаємо, що обидві думки мають під

собой реальну основу, тому в таких випадках допускаємо можливість двозначної етимології і антропонімів — утворення від простих відапелятивних або ж від відкомпонітних імен. Специфічні особливості слов'янських автохтонних імен відапелятивного походження

викликають певні труднощі при їх класифікації. Класифікаційні схеми таких антропонімів і зустрічаємо в працях М.Демчук, І.Железняк, С.Бічева, Я.Свободи, О.Селіщева, В.Гашицького, М.Худаша. В основах ойконімів Опілля ми, звичайно, не знаходимо такої великої кількості антропонімів, щоб можна було цілком представити їх у межах якоїсь конкретної класифікаційної схеми. Тому обмежуємося групуванням їх у певні розряди за лексико-семантичним принципом, окремо виділяючи антропоніми з неясною або сумнівною апелятивною семантикою.

1. Імена, дані за певною рисою характеру, поведінки, темпераменту:

Бась. х-Басівка (Бер. Тн.) 1947 (АТП, 553); ОНБась (Мор., 9; Тул., 41). *Лагодь*: с.Лагодів (Пер. Льв.): *Lahodow* 1481 ЦЦА (ф.Ю, оп. 4, спр. 2, ар.65), пор. *ОйЛагода* (Тул., 222), *Лагоць* (Мор., 109).

2. Імена, дані за певною рисою зовнішнього вигляду: *Кудерка*: х.Кудеряна (Мон. Тн.): *Кудьерка*, 1901 (*Щем.*, 154); ОН *Кудерка* (Демч., 120; Тул., 213). *Молодець*; *Молодь*: с.Молодинче (Жид. Льв.):

„ *Modzencze* 1469 (ZDz., ХVІWІ, 32); *Miodowo* 1444 (AyZ, II, 121); пор. ОН *Молодой* (Мор., 129); *Младен*, *Младенчо*, *Младо* (Ил., 276).

3. Імена від назв представників тваринного світу:

а) диких тварин: *Волкъ*: с. Вовків (Пер. Льв.): оу Волкови 1394 (Роз., 54); ОН *Волкъ* (Мор., 47). **Волча*: с.Вовчатичі (Жид. Льв.): *Volczaticze* 1506 (MRPY, III, 179); ОН **Волча* не виявлена у відомих нам ономастиколах, проте В.Горпинич, опираючись на матеріали "Реєстра всего войска Запорожского", вважає, що в українській мові 1 пол. ХVІІ ст. у власних іменах функціонував суфікс —

ч-а із фамілярним значенням особи в утвореннях від повних імен, пор. Курилча, Пилипча, (Горп., тОУ, 215-216). *Волчко*: с.Вовчюв (Гал. ІФ.): Wołcztwo 1437 (AGZ, XII, 26); ОН Волчко (Туп., 88). *Куна*: с.Куничі (Гал. ІФ.): Kunicze 1435-1456 УДІА (ф.6, оп. 3, спр.1, ар.69); ОН Куна (Мор., 108; Туп., 216);

б) домашніх тварин: *Карань*: х.Барани (Пер. Лв.): па Baranach (Кум., 31); ОН Барані" (Мор., 8; Туп., 39).

в) диких птахів: *Воронь*: с.Воронів (Рог. Ів.-Фр.): z. Woroniowa 1855 (Кум., 31); ОН Воронь (Мор. 48;

Туп., 95). *Соколь*: с.Соколівка (Жид. Лв.): Sokolow 1467 (AGZ, II, 195); ОН Сокол-ь (Мор., 98; Туп., 366). *Чиясь*: с.Чижичі (Жид. Лв.): Ciazuse 1649 (ЖУР, V, 251); ОН Чижь (Мор., 207; Туп., 429).

г) свійських птахів: *Курь*: х.Курів (Гал. ІФ.): Kurow 1855 (Кит., 38); ОН Курі (Мор., 108; Туп., 219), пор. Кур "півень" (ЕСУМ, III, 150). *Курянь*: с.Куряни (Бер. Тр.): Kurzani 1438 (AGZ, XII, 52); ОН Курян-ь (Туп., 220), пор. кур'ян "Курій" (ЕСУМ, III, 150).

д) комах: *Жукь*: с.Жуків (Бер. Тн.): Zuiow 1435 ЦДУА (ф.6, оп.3, спр.1, ар. 62); ОН Жукі (Мор.,86; Туп.,152). *Комарь*: х.Комарі (Пер. Лв.): Komary 1855 (Кум., 31); с.Комарівка (Мон. Тр.): z. Komarowtu 1435 (ЦДУА ф.6, оп.3, спр.1, ар. 109); ОН Комарі (Мор., 102; Туп., 192). *Пау[е]кь*: с. Павуки (Мик. Лв.): ОН Паукь (Туп., 297).

4. Імена від назв представників рослинного світу:

а) дерев: *Береза*: с-Березина (Жид. Лв.): Brzezyna 1469 (ZDz., XVIII\1,21); Berieszow XV ст. (карта); ОН Береза (Туп., 47). *Дубь*: с.Дубівці (Гал. ІФ.): Dubowcze 1440 (AGZ, XII, 97); ОН Дубі (Туп., 138). *Липа*: с.Липівці (Пер. Лв.): Lipowce 1465 (ЦДУА ф.6, оп.3, спр.2, ар. 27); ОН Липа (Демч.,128).

I

б) грибів: *Орешко*: с.Орішківці (Жид. Лв.): Oreschkowcze 1424 (MRPJ IV/3, 383); ОН Орешко (Мор., 144). *Козарь*: с.Козарі (Рог. ІФ.): Kozari 1439 (AGZ, XII, 52); ОН Козарі (Туп., 187).

5. Імена від назв органів і частин людського тіла: *Бокь*: с.Боків (Бер. Тн.): Bocow 1445 (AGZ, XII, 142); ОН Бокь (Мор., 20; Туп., 58). *Бородка*: с. Бородчиці (Жид. Лв.): Borodczyse XV ст. (карта);

ОН Бородка (Туп., 61). *Брюхоєв* < *Брюхо*: с. Брюховичі (Пер. Лв.): Brzuchowicze 1454 (AGZ, XTV, 401); ОН Брюхов-ь (Мор., 28).

6. Імена від назв страв та продуктів харчування: *Квась*: х.Квасів (Пер. Лв.): 1947 (АТП, 324); ОН Квась (Мор., 98). *Коржь*: с. Коржова (Мон. Тн.): Korzowa 1785-1788 (ЙМ, 153); ОН Коржі (Демч., 131 Туп., 196). *Латша*: с.Лапшин (Бер. Тн.): Lapschino 1445 (AGZ, XIV, 177); ОН Латша (Туп.,224).

7. Імена від назв різноманітних предметів побуту: *Бакь*: с.Баківці (Жид. Лв.): Bakowce 1465 (ZDz., ХУІІІ/І, 14); пор. ОН Бака (Туп., 37). *Батіг*: х.Батоги (Рог. ІФ.): 1947 (АТП,514); ОН Батіг (Богд., 9). *Колоколь*: с. Колоколин (Рог. ІФ.): Колоколині 1394 (Роз., 54); ОН Колоколі (Туп., 190).

8. Імена від назв народностей: *Волохь*: с. Волоське (Пер. Лв.): Woloske 1855 (Кум., 31); ОН Волохь (Туп., 93). *Литвинь*: с. Литвинів (Бер. Тн.): Litwinow 1435 ЦДІА (ф.6, оп.3, спр.1, ар.49); ОН Литвині (Туп., 227). *Мазурь*: х.Мазури (Пер. Лв.): 1947 (АТП,342); ОН Мазурь (Туп., 239). *Москаль*: х.Москалі (Рог. ІФ.): Moskale (Кит., 31), ОН Москаль (Туп., 257). *Франгузь*: х.Французи (Мон. Тн.):1969 (АТП); ОН Французі (Туп., 413).

9. Імена з неясною або сумнівною семантикою: *Бачь*: с. Бачів (Пер. Лв.): Baczow 1432 (Proch., 67); ОН Бачі, пор. ОН Бачі (Мор., 9) Бача (Туп., 43), укр. апелятив "бачити". *Гулько*: х. Гулькії (Пер. Лв.): Hulcow XV ст.(карта); ОН Гулько (Мор., 66; Туп., 123), пор. укр. апелятив "гуляти", *Мочула*: х.Мочули (Пер. Лв.): 1969 (АТП.121); ОН Мочула (Туп., 258), пор. мочула "місце при березі річки, озера або ставка, де вимочують коноплі та льон" (МСБГ, V, дз.). *Німша*: с. Німшин (Гал. ІФ.): Niemczyn 1455 (ЦДУА ф.6, оп.3, спр.2, ар.61); пор. Немеші (Мор., 137). *Плетень*: с.Плетеничі (Пер. Лв.): Plethenicze 1441 (AyZ, II, 107); ОН Плетень (Туп., 306). *Ричагь*: с.Ричагів (Мик. Лв.): Riczehow l 1457(AGZ, XV.315); ОН Ричагь (Туп., 344). *Садко*: с.Садки (Жид. Лв.): Jzatki 1529 (MRPS, IV/1, e 319)§; ОН Садко (Мор, 171; Туп., 347). *Турко*: х.Турковичі (Рог. ІФ.): 1947 (АТП, 514); ОН Тури F (Мор., 195).

Спостереження над твірними основами назв поселень Опілля дає підстави вважати, що в основах багатьох ойконімів лежать відапелятивні слов'янські автохтонні імена. Такі йменування черпалися з найрізноманітніших шарів апелятивної лексики, тому тільки діахронний аналіз

життєвим, незважаючи на нашарування різних епох і різноманітних семантичних змін. Гідроніми і ойконіми є продуктом певних часових фаз номінації, певного відтинку історії того чи іншого регіону з його заселюваннями та переміщеннями населення і функціонуванням тих мов, що давали життя топонімам. "Кожний топонім, - пише З.Франко, - це вціліла мовно-археологічна пам'ятка, в якій ми можемо тільки реставрувати семантичну, словотвірну та словозмінну структури і, відштовхуючись від них, із більшою чи меншою вірогідністю пов'язати з певною епохою як часом виникнення чи модусом топонайменування" [2, 29]. Наприклад, назву села Ятвяги Мостиського району Львівської обл. можна пояснити, пов'язуючи її із західнобалтійським етносом, який був активним учасником слов'янської історії щонайменше протягом трьох століть - з кінця X до кінця XII ст. Таку ж назву мали села Прибілля Жидачівського і Побережне Городоцького районів Львівської обл. [3, 19].

Протягом тривалого історичного розвитку суспільства стійкі назви топооб'єктів могли видозмінюватися структурно і нечасто піддаватися перейменуванням. Так, наприклад, змінювалися родові форми: Яремче на Яремча, м'яка група на тверду: Сколе на Сколе, іменникові форми на прикметникові: Мукачів на Мукачеве, перейменовувалися Жаб'є (на Верховину), Погост (на Зарічне), Жовква (на Нестерів) тощо.

Неможливо, наприклад, пояснити походження назви р. Мис без існування апелятива "мис" (частина суші, яка гострим кутом входить у водний простір - море, озеро, річку). Гідронім Тічка мотивується географічним номенклатурним словом "теча" (течія річки) і т. ін. [4, 115].

Гідроніми і ойконіми є наслідком багатьох етапів номінації, а нерідко і співіснування різних онімних систем. Тому одні та другі, хоч і давні, все ж підпорядковуються закономірностям тієї мови, на ґрунті якої вони виникли. Власне, це і є тим чинником, завдяки якому підтримується цільність ономастичного простору. Проте слід мати на увазі, що ономастикон певного регіону зазнає впливу як екстралінгвальних (історичних, соціальних, естетичних), так і лінгвальних (спричинених самою природою найменування) чинників. При цьому екстралінгвальні чинники прив'язують онім до відповідної епохи, а лінгвальні, не маючи такої прив'язаності, опосередковано її встановлюють. Гідроніми і ойконіми творяться за законами мови і, отже, підлягають лінгвістичному вивченню. З погляду семантики та структурно-морфологічної будови вони разом з іншими топодериватами творять одну з підсистем мови, що характеризується сукупністю тополексем і топоморфем, відповідно і однорідних за значенням і однотипних за мовним джерелом. Як вважає О. Купчинський, одержати інформацію про географічну назву за межами лінгвістики неможливо, а сама лінгвістика є ключем для розуміння й осмислення інформації назви [5, 5].

Відомі дослідники топонімів В.Топоров і О.Трубачов відзначають цінність гідронімних і ойконімних назв ще й у тому, що вони, будучи переважно непрозорими для носіїв відповідної мови, гарантують більшу збереженість від різних свідомих змін і переосмислень, таких частих в історичній традиції. У свою чергу, це пояснює переваги в ступені об'єктивності лінгвістичних свідчень [6, 3]. Проте специфіка походження власних назв переконує, що треба враховувати екстралінгвальні чинники, тобто географію, історію, етнографію, соціологію тощо. Так, Б. Горнунг зауважує: "Право лінгвістів на вивчення топонімів як однієї з категорій мови не знімає специфіки розвитку топонімів, їх зміни, особливостей географічного поширення типів і т.д. Все це настільки залежить від позамовних факторів, що змушує топоніміста бути не лише лінгвістом" [7, 126]. Отже, процес номінації топонімів зумовлений багатьма суспільно-історичними чинниками, що становлять собою діалектичну єдність, і тому до їх вивчення треба підходити комплексно, з урахуванням як лінгвальних, так і екстралінгвальних факторів.

Вивчення гідронімів і ойконімів ускладнюється ще й тим, що треба врахувати первісність якоїсь етнічної групи на даній території та межі її поселення, треба дослідити племінні міграції та залишки їх тимчасової чи постійної осілості, а також міжплемінні контакти. У них (гідронімах та ойконімах) можуть бути законсервовані певні віджилі слова або слова вимерлих мов, може простежуватися ширинність та змінність різномовних найменувань, у них відбиті деякі засвоєванні чужих номінацій первісним населенням. Так, наприклад, назву р. Серет пов'язують із індоєвропейською основою **ser* "литися, текти" чи зі скіфо-іранською "*сарант*" або з фракійською **ser* з тими ж значеннями [8, 133]. За даними О.Трубачова, ця назва була занесена давнім населенням Балканського півострова, яке розмовляло якоюсь із вимерлих індоєвропейських мов, і

вона примикає до назв *Seretion, Seretos*, що визначається як ілпирійські залишки в топонімії І Балканського півострова. Про це свідчить також суфікс **-инг** у давній назві р. Дністер *Агалінг*, відзначеній Певтівгеровими таблицями. Цей суфікс **-инг** ніби-то підтверджує думку про германську приналежність цієї назви. В. Томашек, Ф. Браун, Т. Лер-Сплавинський використовують назву *Агалінг* як доказ появи східних германців, готів або бастарнів. Складність визначення етимона в онімах ще й у тому, що ономастична лексика порівняно з апелювативною важче піддається етимологізації. Це, на думку О. Купчинського, зумовлено тим, що в основу топоніма могли лягти однакові чи близькі за звучанням, але різні за семантикою апелювати (або й власні назви інших об'єктів), які, виходячи із сучасного звучання топоніма, неможливо однозначно ідентифікувати. Крім того, забуті або невідомі сьогодні апелювати, тобто ті, в яких не зафіксовано в джерелах та словниковому фонді сучасної української мови. У таких випадках зв'язок між апелювативом і топонімом переривається. Це також пов'язано з давністю виникнення топоніма, тобто чим давніша І назва і чим значніші її зміни, тим менша ймовірність достеменної етимологічної ідентифікації гідроніма чи ойконіма та встановлення його первісного звучання [8, 123].

Гідронім чи ойконім може бути пізно засвідчений у матеріалах. Тому, на думку М. Худаша, такі назви могли бути омонімічними, тобто в час свого виникнення ойконіми, наприклад, могли бути назвами інших топооб'єктів-посесивів (урочища, поля, гаю, лісу тощо) і бути документально засвідченими лише після того, як передалися населеним пунктам, які в них чи на них виникли вже пізніше. У феодальне середньовіччя, коли ще не практикувалися суцільні реєстри назв усіх населених пунктів, а в т. зв. гродських і земських актових книгах як об'єкти купівлі-продажу, шлюбних контрактів, заповітів і т. ін. У таких випадках гідроніми чи ойконіми могли офіційно письмово не реєструватися цілими століттями. Слід зважити на те, що деякі писемні пам'ятки не дійшли до нашого часу [9, 298-299].

Недостатньо аргументоване вивчення часто призводить до сумнівності або помилкового тлумачення власної назви. Це виникає, головним чином, через неправильне поєднання методів дослідження, а також через різні домисли, що не підкріплені фактами, оскільки принципи номінації тісно пов'язані не тільки з характером самих об'єктів, а й з мотивами виникнення назв цих реалій. Мотивація будь-якої назви - це комплекс причиново-наслідкових зв'язків, які по-різному виражаються в назвах і різною мірою доступні для спостереження та вивчення. Тому кожний дослідник стає на хиткий ґрунт імовірнісної ономастики. Непрозорість назви не завжди є свідченням давності, бо вона могла виникнути внаслідок фонетичних змін чи перекручення назви, так само, як не всяка прозорість є свідченням "молодості" назви, оскільки не виключеним є і народне етимологізування. У зв'язку з цим можна говорити про ймовірнісну гідронімію чи ймовірнісну ойконімію [10, 42]. Часто у свідомості і мовленні народу шукання етимона здійснюється як тлумачення зі смислом, пристосування до чого-небудь близького за значенням, уявлення про те, що є істина.

Так, наприклад, назви річок Липа, Гнила Липа, Золота Липа (бас. Дністра) відповідають апелювативу *липа*. Як відомо, в середні віки висадження лип, липових гаїв було народним звичаєм. Окрім того, липа - основне джерело поліпшення медоносності бджіл, адже одне дерево липи дає стільки меду, скільки цілий гектар гречки. У ті часи мед заміняв цукор, висушений цвіт - чай, обгорілі гілки - олівець, з лика молодих лип шпели личаки і виготовляли рогожу, а віск був основним засобом освітлення. Отже, згідно з народною етимологією, ці гідроніми виникли внаслідок онімізації апелюватива.

Зовсім по-іншому трактує походження назв цих річок В. Петров. Насамперед він звернув увагу на те, що нижче від них впадає в Дністер річка Стрипа. Ці притоки течуть паралельно. За своєю будовою вони одноструктурні, мають ту саму другу кінцеву частину **-па**. Крім того, перша частина гідроніма Стрипа (стр-) збігається з назвами інших суміжних річок Стрий, Стрв'яз, Стир. Таким чином, ці назви двокомпонентні, а обидва компоненти, зазначає автор, балтійського походження. До того ж слов'янські мови найближче споріднені з усіх індоєвропейських мов саме з балтійськими (литовською, латиською та давньопрусською). Цим назвам у балтійських мовах відповідають латиське *stray a* - "течія", *strove, straume* - "потік", *straus* - "ручай", *staujs* - "бистрий, швидкий", литовське *strove* - "течія, потік, ручай", *stirna, stime* - "річка". У цьому ж зв'язку варто згадати укр. *струм'янь, струмок*, ст.-слов. *струн*. Друга ж частина **-па** не суфікс, а самостійне слово. Воно

засвідчене в балтійських мовах і значить "річка". Пор. давньопруське *ape* - "річка", латиське *upe* "річка, потік, ручай". Отже, перед нами річкова назва типу "ріка + ріка", при цьому обидві компоненти цієї дублетної назви мають балтійські мовні відповідності. Такий спосіб розчленовано:

найменування річок був поширеним за давнини [11, 79].

О. Трубочов висловлює думку про спорідненість дністровських назв із компонентом *Липа* (по Гнила Липа, Золота Липа) з гідронімом *Луна (Дуна)*, при цьому вказує, що перебіг ц/у в гідронімах і терені України міг відбутися як іллірійське явище [12, 152-155]. Проте важко пояснити, чойі дніпровська Луна лишилася поза цим фонетичним процесом. Можна лише припускати, и дніпровська назва з'явилася до зазначеного фонетичного явища в іллірійській мові, а коли цей проц відбувся, гідронім Луна був поза іллірійським мовним масивом.

Т. Лер-Сплавінський, аналізуючи назву Луна, вбачає тут індоєвропейський корінь **leup/loup/lu* який до цього часу зберігся зі старим значенням у таких слов'янських словах, як польськ. *typle, hipac, hip* рос. *лунить, луна*, лит. *lauryti*, санскр. *lorauati* "ранити, шкодити" та ін. [13,71].

ОДіахматов назву річки Lurія (пр. Бзури) в Польщі пов'язував з кельтськими назвами річі Центральної Європи, а ЮЛокорний подає паралельно кельтський та іллірійський споріднені матеріал.

Таким чином, ми тут бачимо народноетимологічну перебудову гідроніма Липа, оскільки лінгвальному чуттю носіїв мови властиво приєднувати незрозумілі слова до продуктивних лексичні гнізд. Є.О-гін такі випадки називає *арадикацією*. Крім того, він радить замість терміна *народі етимологія* вживати інший термін *адидаеція*. Слово, що утворює топонім, є суттєвим для населені лише в момент утворення, народження топоніма, потім ця семантика з нього швидко вивітруєть [14, 10]. І тому, як відомо, в топонімах, на відміну від загальних назв, їх дескриптивна функці;

поступається перед функцією називною. Предметна співвіднесеність топоніма нерідко перебуває зредукованому стані, що часом призводить до повної асемантизації, до розвитку "чистог топонімічного значення.

Деколи при визначенні походження гідроніма чи ойконіма безпосередній етимон підмінюю опосередковано. Наприклад, нп. Петухівка, Жуківка, Баранівка часто пояснюють апеллятивно етимонами петух, жук, баран. Проте таке тлумачення є помилковим, оскільки ці назви не маю безпосереднього відношення до апеллятивів. Вони утворилися не через те, що там було багато петухі жуків і баранів, а за приналежністю цих поселень Петухові Жукові, Баранові, тобто шляхс ойкомімізації антропонімів.

Вивчаючи гідроніми і ойконіми, треба узагальнити особливості творення і функціонувані топонімів різних класів, враховувати варіативність топонімів, причини, що їх породжують; втра первісної семантики (деетимологізацію) і сучасну семантичну структуру топоніма (народно-псевдоетимологічні переосмислення); частоту вживання і стійкість. Ці явища і процеси впливають і розвиток системи топонімічного словотвору, на зміни і перебудови словотвірних моделей.

Отже, при вивченні гідронімів і ойконімів треба зважити на різні чинники, що безпосередні чи опосередковано могли впливати, або ж впливали на їх найменування, а саме: 1) просторова часову локалізацію топооб'єкта; 2) міграційні етнічні процеси; 3) народноетимологічну перебудові гідроніма чи ойконіма; 4) граматичну будову тополексем тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бутао Д.Г. Ойконімія Покуття // Автореф. дис. на здобуття вченого ступеня д.ф.н. - Чернівці. - 1992.
2. Франко З.Т. Хто ми? Звідки родом? - К. - 1990.
3. Непокупний А.Б. З мовної спадщини ятвягів // Мовознавство. — 1971. — №6.
4. Железняк І.М. Гідронімія України й діалектна *nomina topographica*. // Проблеми дослідження діалект лексики і фразеології української мови // Тези доповідей. - Ужгород. - 1978.
5. Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічні досліджень. - К. - 1981.
6. Топоров В.Н., Трубочев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Приднепровья. - М. - 1963.
7. Горнунг Б.В. Из выступления на ономастичній конференції. // Принципы топонимики. - М. - 1964.
8. Янко М.Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР. - К. - 1973.

9. Купчинський О. А. Топоніми Вінниці і Чернівці в інтерпретації В. Гнатука і Є. Тимченка. // Українська історична та діалектна лексика. - 36. З. - вил. 3. - Львів. - 1996.
10. Худаш Л.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. - К. ~ 1995.
11. Суперанська О.В. Імовірнісна ономастика // Мовознавство. - 1971. - № 4.
12. Петров В.П. Найдавніші назви річок // Укр. мова в школі. - 1963. - № 1.
13. Трубачев О.М. Названім рек Правобережної України. - М. - 1968.
14. Lehr-Splawiiiski T. O pochodzeuiu i praocjczyznie Slowian. - Poznaii. - 1946.

Наталія Лісник

МІКРОТОПОНІМИ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ, МОТИВОВАНІ НАЗВАМИ ПОЗИТИВНОГО І НЕГАТИВНОГО РЕЛЬЄФУ

Західним Поділлям прийнято називати територію Тернопільської області без її північних районів (Кременецького, Лановецького і Шумського), що здавна належали до Волині. Географи локалізують Західне Поділля між Розтоцько-Опільською географічною областю на заході і Товтровим кряжем на сході України [7, 79]. Рельєф названої території частково пересічений. Розчленована глибокими каніоноподібними долинами рік місцевість Придністров'я переходить у центральній частині Тернопільщини в сшибохвилясту з окремими підвищеннями, які тут називають могилами горбами, горами і т.п. [4, 6].

Предметом свого дослідження ми обрали назви мікрооб'єктів, тобто мікротопоніми Західного Поділля, які мотивовані означеннями рельєфу. Ці найменування вважаємо найдоцільніше розглянути за такими групами:

1. Мікротопоніми, мотивовані назвами позитивного рельєфу.

2. Мікротопоніми, мотивовані назвами негативного рельєфу.

Проаналізуємо кожну з виділених груп мікротопонімів, детальніше.

1. Мікротопоніми, мотивовані назвами позитивного рельєфу.

Мікротопоніми цієї групи є найчисельнішими у наших матеріалах. Вони становлять приблизно 45 % від загальної кількості назв на позначення рельєфу.

Найбільшу кількість найменувань об'єктів позитивного рельєфу репрезентують деривати з лексемами *гора* та *горб*. Значення цих слів та утворені за їх допомогою мікротопоніми проаналізуємо нижче.

Гора-1 "підвищене місце" (1, 1.309):2. "підняття, що помітно виділяється на земній поверхні серед рівнин, а також серед плоскогір'їв чи в гірській місцевості" [6, 151]. Наведені географічні терміни виступають твірними основами найменувань найрізноманітніших географічних об'єктів: Гора (вул. — Вас., Кпч.: () Гус.; гора — Осв.: Бщ.; к. села — Крн.: Мне.; Стар.: Пдв; пас. — Джр.: Чрт.; поле — Бкв.: Пдг. та ін.).

Доволі часто апелятив *гора* виступає у сполученні з різними атрибутивами, які відображають особливості підвищення (гори) або ж вказують на особу, що має якесь відношення до найменування об'єкта.

1. Мікротопоніми з атрибутивами на позначення характерних рис іменованих об'єктів. Наявні у мікротопонімах цієї групи означення можуть вказувати на :

а) колір об'єкта: Біла Гора (вул. — Вл.: Трб.; гора — Бвр.: Трн.);

б) розмір та форму об'єкта: Висока Гора (гора — Врб.: Пдг.; Тре.: Злщ.; поле — Двж.: Трн.; ч.лісу—Лпш.:Брщ.), Вузька Гора (гора—Врб.: Пдг.), Тупа Гора (гора—Злщ.:Збр.);

в) характер, структуру ґрунту об'єкта : Камінна Гора (гора — Рнв.:Збр.; поле — Бц.: Трн.), Кам'яна Гора (гора — Лпш.: Трб.; горб — Звл.; Пдг.; хугір — Звл.: Пдг.);

г) порядок розміщення об'єкта: Підзадна Гора (поле — Мнл.: Збр.), Середня Гора (гора : Кнх.: Кзв.; пас. — Скл.: Трб.; поле — Кзл.: Кзв.), Третя Гора (пас. — Н.Птл.: Бщ.);

д) наявність або відсутність лісного покриву на об'єкті: Лиса Гора (гора — Гвр.: Трб.; кв.: Брж.; ліс—Звл.: Пдг.; горб—Гич.: Мне.; пас. — Зли.: Трб.; поле—Бцн.,Жвт.: Трн.), Пуста Гора (гора—Щпн.: Кзв.);

¹ Після двокрапки вказуємо район, до якого належать названі тут поселення

е) вік об'єкта: Стара Гора (к. села—Ігр.: Трн.).

2. Мікротопоніми з атрибутивами, що виражають відношення окремих осіб до іменованих ' об'єктів:

а) з апелятивним іменуванням особи: Бабина Гора (гора Збж.: Збз.; поле — Мон.: Гус.), Дівоча Гора (гора — Лпн.: Трб.), Дідова Гора (гора — Збж.: Збз.), Ксьондзова Гора (гора — Ост.: Трб.) та ін.

б) антропонімним іменуванням особи: Баголова Гора (гора—Нвст.: Бщ.), Гількова Гора (гора — Урм.: Брж.), Довбушева Гора (гора — Збж.: Збз.), Іванська Гора (гора — Тре.: Злщ.), Іжакова Гора (гора — Кбв.: Трб.), Іванова Гора (гора — Жкв.: Брж.), Ковалева Гора (горб — Лщц.: Бщ.), Качурова Гора (гора — Врб.: Пдг.), Липникова Гора (гора — Ябл.: Пдг.), Радова Гора (гора — Мкл.: Бщ.), Стецька Гора (гора — Жкв.: Брж.), Трачева Гора (поле — Лзв.: Три.), Ярова Гора (гора — Мжл.: Пдг.).

3. Мікротопоніми з атрибутивами, що виражають відношення колективу людей до іменованого об'єкта: Жидівська Гора (гора — Лпн.: Трб.), Російська Гора (гора — Зви.: Чрт.).

4. Мікротопоніми з атрибутивами, що виражають відношення певної реалії до іменованого об'єкта: Кар'єрова Гора (гора — Ост.: Трб.), Таурівська Гора (гора — Мдв.: Кзв.).

Варто зауважити, що для позначення позитивного рельєфу використовується не лише чиста лексема *гора*, а й слова, ускладнені афіксами, напр.: Безгора (горб — Зст.: Мне.), Гірка (к. села — Пзн.: Гус.), Нагоринка (к. села — Скм.: Бщ.).

Одиничними прикладами засвідчено вживання лексеми *гора* у формі множини: Гори(ч. села — Супр.: Пдв.).

Лексема *гора* досить часто вживається в мікротопонімії досліджуваного регіону у назвах-орієнтирах, що вказують на місце розташування найрізноманітніших об'єктів. Одні з мікротопонімів мають форму чисто префіксальних утворень: Загора (вул. — Нас.: Брж.; гора — Птк.: Кзв.; пас. — Бкв.: Пдг.); Підгора (вул. — Влх.: Брж.; к. села — Збл.: Чрт., поле — Олк.: Брщ.), Позагора (поле — Дл.: Трб.), інші назви представлені конфіксальними утвореннями: Загір'я (гора — Жлщ. Брщ.; к. села — Крв.: Трб.), загір'я — "місцевість за горою" [1, 1.26].

Горб — 1) "невисока похила гірка, пагорб" [1, 1.310], 2) "підвищення, що поросло деревами, підвищення на дорозі" [5, 223]; Горб (к. села — Кул., Лит.: Злщ.; пас. — Крв.: Брж.)

Частіше у наших матеріалах трапляються приклади, коли термін горб вживається з найрізноманітнішими означеннями:

1) Назви на позначення характерних рис об'єкта:

а) його розмір та форму: Кривий Горб (горб — Мтш.: Бщ.), Круглий Горб (ч.лісу — Глч.: Пдг.), Крутий Горб (горб — Брщ.: Брщ.), Малий Горб (поле — Бдн.: Трб.), Стрімкий Горб (гора — Рмн.: Чрт.) та ін.;

б) порядок розміщення об'єкта: Середній Горб (горб — Брд.: Брщ., Спц.: Пдг.), Середній Горб(горб — Клдр.: Злщ.; поле — Лос.: Брщ.) та ін.

' в) відсутність лісного покриву: Лисий Горб (пас. Бкв.: Пдг.: поле Жнбр.: Брщ.).

2) Мікротопоніми з атрибутивами, що виражають відношення окремих осіб до іменованих об'єктів :

а) з апелятивним іменуванням особи: Ксьондзів Горб (урч. — Срц.: Трб.);

б) з антропонімним іменуванням особи: Андрійовський Горб (горб — Мнл.: Збр.), Галамеїв Горб (ч.лісу — Івн.: Брщ.), Дзюмів Горб(гора — Зле.: Брщ.), Ляхів Горб (горб — Мшк.: Три.), Мацьків Горб (поле — Нвс.: Пдг.), Музиків Горб (горб — Мшн.: Збр.), Розумнів Горб (ч.лісу — Лпш.: Брж.), Тоторівський Горб (горб — Тре.: Злщ.).

Як і в мікротопонімах з лексемою *гора*, одиничним прикладом ілюструються назви з терміном горб у формі множини: Горби (вул. Влх.: Брщ.; гораЛсч.: Злщ.; к. села—Куб.: Гус.; ліс—Цгн.:Брщ.).

Кількома прикладами в наших матеріалах репрезентуються Мікротопоніми з лексемою горб у демінутивній формі, пор.: Горбики (пас. Лпн.: Трб.), горбик— "невисока гірка" [5, 224], Горбок (вул.

— Ярс.: Збр.: к. села — Злж.: Збр.) горбок — "невеликий земляний насип" [5, 224].

На означення позитивного рельєфу в українській мові використовуються також лексеми *верх*, *говда*, *щовб* та ін., які представлені у наших матеріалах незначною кількістю прикладів. Розглянемо ці назви в алфавітному порядку.

Верх—1) "верхній край" [1, 139]; 2) "вершина гори" [2, 1.183]; 3) "гора" — [5, 219]; *Верх* (поле — Нгр.: Бщ.). У двох випадках географічний термін *верх* виступає складовою частиною складених назв із значенням приналежності, оскільки вони утворені від прізвищ власників певних місцевостей: *Верх Дересова* (ліс -Клдр.: Злщ.), *Верх Чеплина* (гора — Лев: Злщ.).

Б лексемою *верх* тісно пов'язана назва *верховина*, що використовується для найменування різних об'єктів: *Верховина* (горб — Зрб. Збр; поле — Мтш, Пшк.: Бщ.; ч.лісу — Бгд: Злщ.) *верховина* 1) "гори"; 2) "могила-верховина" [1, I, 140]; 3) "підвищення" [6, 118]. *Говда* — "гора"¹¹, запозичено з польської мови *howda* відвал, купа неродючої землі" [3, I, 350]; *Говда* (бір — Гр. Сл.: Мне.; гора — Зст.: Мне.; пас. — Осв.: Бщ.; поле — Осв.: Бщ.), *Говда* (поле — Дмр.: Трн.). Лексема

говда виступає також у сполученні з лексемами на позначення розміру об'єкта: *Говда Велика*, *Говда Мала* (к. села — Брм.: Бщ.).

Названий термін використовується ще в мікротопонімах у формі множини: *Говди* (поле — ЗТ. Злщ.; ч. села — Брм. Бщ.).

Лише кількома назвами ілюструється вживання мікротопоніма *Грїб* "могила" [1, I, 327; 9, і, 459], але не в початковій формі, а у формі множини — *Гроби* (поле — Скм.: Бщ.). По одному прикладу представлені мікротопоніми у приєднаниковому: На *Гробах* (поле — Мгл.: Трб.) та атрибутивному сполученнях: *Лук'янів Грїб* (мгл. В.Гвл.: Трб.). Раритетним виявився в наших матеріалах мікротопонім, мотивований архаїчним апелятивом *жбир* "гірка" [5, 226]; *Жбир* (поле — Мюі.Збр.).

Із означенням позитивного рельєфу використовується в українській географічній термінології назва *лаз* — 1) "гірський луг" [5, 234]; 2) "розчищене місце в лісі" [6, 333]; *Лаз* (гора Ів.-З.; Злщ.; горб Тре.: Злщ. дор.—Ів.-З: Злщ.)

Одиничними прикладами репрезентуються в мікротопонімії Західного Поділля назви, утворені від лексем *шкарп* "штучна гірка" [5, 254] і *щовб* — "крута вершина гори" [5, 254; 6, 635]; *Шкарп* (поле — Коц.Гус.), *Щовби* [горб, пас. Дзв. Брщ.; поле — Дзв. Брщ.; поле — Дзв.: Брщ.) *Вирва* — "крутий схил гори, круча" [5, 221]; *Вирва* (долина — Мгл.: Трб.; поле — Лск.: Трб.). *Віднога* — 1) відгалуження гори; 2) підніжжя гори [5, 222]. *Віднога* (к.сея — В. Глб.: Трн.; пас. — їв.: Трб.; поле Ол.:Збз.),

Окреме положення займають мікротопоніми, мотивовані похідною лексемою *збіч* — "схил [гори]" [5, 229]. *Збіч* (гора — Звл.: Пдг.; горб — Щпн.: Кзв.; пас. — Юст.: Пдг.; поле — Івч.: Збр.), *Збоче* (ліс — Мжл.: Пдг.), *Збоччя* (горб — Бвр. Трн.). В аналізованих мікротопонімах географічний термін вжитий у формі жіночого та середнього роду, що є відображенням впливу говірок на І регіональну мікротопонімію,

Лексема *збіч* фіксується у наших матеріалах і з приєднаником: *Над Збочев* (чаг. — Звл.: Брж). Серед мікротопонімів, що позначають позитивний рельєф, вживається й термін *круча* "крутий; схил гори" [5, 233]; *Круча* (гора — Звн. Чрт; круча — Брз.: Три.; к. села — В.Брк., В.: Глб. Трн.; рів

— Звн.: Трн.), а також з означеннями: *Антонова Круча* (круча — Ост.: Трб.), *Вагнерова Круча* (круча

— Зле.: Брщ.), *Гільгірова Круча* (круча — Зле.: Брщ.), *Іванова Круча* (крч. — Мкл.: Бщ.).

До назв на означення позитивного рельєфу відносимо й ті лексеми, що вказують на штучні підвищення, зокрема, *бурта*, *вал*, *копичка* та ін.: *Бурта* — "насип, горбок" [1, I, 114]. Ця лексема в наших матеріалах фіксується лише у множині: *Бурти* (вул. — Схст.: Гус.; гора — Шлг.: Чрт.; горб — Івн.: Трб.; м. розв. — Клдр.: Злщ.; пас. — Бл. Чрт.; яр — Озр.: Брщ.), *Вал* — "земляний насип; високий насип землі" [9, 1, 268]. *Вал* (к. села — вл.: Пдг.; поле — Крвч.: Брщ.), *Вали* (горб — Фдр.: Гус.; чагар. — Звл. Пдг.). Ця лексема репрезентується й в суфіксальних дериватах: *Валиска* (пас. — Грм.: Брщ.), *Завали* (урв. — Скв.: Брщ.). Лише одним прикладом ілюструється мікротопонім-орієнтир з лексемою *вал*: *В Валах* (пас. — Крв.: Збз.).

До мікротопонімів, мотивованих лексемою на означення штучного підвищення, належать: *Копа* (поле — Ост.: Трб.) та *Копичка* (вул. — Лос.: Брщ.), що можливо походить від апелятива *копиця* — "кругла вершина гори" [6, 289].

Вивіз — 1) "недовге, але круте підвищення на дорозі", 2) "невеликий земляний насип [5, 220]. Вивіз (дол. — Мнл.: Збр.; Вивоз (кар'єр — Мкл.: Бчц.). У множині: Вивози (дол. — рб.: Пдг.). Для позначення підвищених місць у наших матеріалах засвідчені назви, що утворилися за допомогою метафори чи метонімії. Баба — 1) "кам'яна фігура, що знаходилась на кургані" [1,1, 3]: Баба (частина лісу — Бгд.: Злщ.), Баба (к.села — Кзвк.: Трн.). Вила — "підвищення, що має три кінці, з яких один довший за два інших" [5, 221] Вила (поле — Чрв.: Злщ., дол. — Орш. Гус; поле — Н.Нжб. Гус; ч.лісу — Шидл.: Гус.). Лоб — 1) "підвищення" [5, 235]; 2) "мис, крутий берег, виступ гори" [6, 344]. Лоби (поле — Двж.: Трн.).

Стінка — 1) "крутий схил гори; 2) "горб покритий лісом" [5, 251]. Стінка (ліс — Кнх.: Кзв.; дол. — Лсч. Змц.; ч.поля — Шрш.: Брщ). Лексема *стінка*, виступає також із префіксами: Застінка (вул. — Злт.:Трб.), Застінки (поле — Збж. Збз.), Підстінка (вул. Лшн.: Трб.; пас. — Гм.Трб.). У наших матеріалах наявні також мікротопоніми, в яких лексема *стінка* виступає у сполученні з прикметниками на означення розміру, форми об'єкта або його власника: Мала Стінка (ліс — Влх.: Брщ.; гора — Олк.: Брщ.); Щербата Стінка (ліс — Влх.; Брщ.); Якубова стінка (ліс Зле.: Брщ). Лише одним прикладом ілюструється назва, що є прийменниковою конструкцією: На Верх Стінки (м.рзв. —В. Б; Трн.).

Отже, назви на позначення позитивного рельєфу у мікротопонімії Західного Поділля представлені доволі широко. Як показують наші матеріали, лексеми на означення позитивного рельєфу верх, гора, горб та інші необов'язково мають значення значного підвищення.

Верхом, верховиною чи горою і т.п. тут називають усяке, в тому числі, незначне підвищення. Цими лексемами можуть іменуватися вулиці, ліси, поля тощо.

2. Мікротопоніми, мотивовані назвами негативного рельєфу.

Велика група мікротопонімів Західного Поділля утворена від лексем, що означають низини, яри, провалля тощо. У наших матеріалах вони складають 40 % від усіх назв, що позначають рельєф.

Безодня — "глибоке провалля, прірва" [8, I, 136]. Безодня (дол. — Кргл.: Гус.; к.села — Гм.: Трб.; пас. — Кзвк.: Трн.; поле, яр Врв.; Злщ). Цей мікротопонім у наших матеріалах найчастіше є найменуванням джерел, криниць, тобто водних об'єктів, що розташовані в низині. Вертела — 1) "впадина, яр, ущелина" [1,1, 139]; 2) (вертеп) "печера, глибокий крутий яр" [6, 117]. Вертеба (печера — Бч-З.: Брщ.), Вертеби (поле, яр — Кош.: Злщ.), Вертепи (пас. — Ост.:Трб.; кар'єр — Стп.: Пдг).

Лише в одиничному випадку засвідчений апелятив *вертеп* у мікротопонімі-орієнтирі: Завертіб (поле—Жкв. Брж.).

Велику кількість найменувань об'єктів негативного рельєфу репрезентує дериват з лексемою долина у формі однини і множини.

Долина — 1) "низина" [5, 226]; 2) "від'ємна лінійно витягнута ерозійна форма рельєфу" [6, , 185]; Долина (вул. — Устя.: Брщ.; к.села — Бвр.: Трн.; пас. — Зрд: Збр.; поле — Ів.-З:Злщ.; ч.села — Вшн.: Трб.). Долини (дол. — Ост.: Трб.; к.села — Дрх.: Трб.; луг — Устя.: Брщ.; пас. — Гнлч.: Пдв.; поле — Олк.: Брщ.; хутір — Врб.: Брж.).

Досить часто мікротопонім Долина виступає у сполученні з різними наченнями.

1. Мікротопоніми з атрибутивами на позначення характерних рис іменованих об'єктів:

а) розмір об'єкта і його форма: Велика Долина (долина Слн.: Злщ.; пас., поле Яре.: Збр.), Глибока Долина (поле — Дрх., Ст.Бр: Трб.; Прв.: Бчц.), Кругла Долина (поле — Бкв.: Кзв.), Крива Долина (дол. Бвр.: Трн.);

б) порядок розміщення об'єкта :Друга Долина (дол. — Ббл: Бчц.; поле — Тре.: Злщ.), Задна Долина (дол., поле—Плч.: Брщ.), Перша Долина (дол. —Лсч.:Брщ.)

в) вік об'єкта: Стара Долина (дол. — Дчк.: Трн.).

2. Мікротопоніми з атрибутивами, що виражають відношення окремих осіб до іменованих об'єктів:

а) з апелятивним іменуванням особи: Бабина Долина (ліс Жбрн.: Бчц.), Дівоча Долина (дол. — Прш.: Трн.), Ксьондзова Долина (поле — Плт.: Кзв.); Попова Долина (поле — Влх.: Брщ.) та ін.;

б) з антропонімічним іменуванням особи: Вишнікова Долина (дол. — Кбв.: Трб.), Гальчина Долина (дол. — Мнл.: Збр.), Гриньова Долина (поле — Кнх: Кзв., Щпн.: Кзв), Громова Долина (поле — Сд.: Трб.), Голубова Долина (поле — Плт.: Кзв.), Джавалова Долина (дол. — Злв.: Трб.), Івансьи,

Долини (чаг. — Зле.: Брщ.), Кищина Долина (дол. — Злт.: Трб.), Козакова Долина (поле — Кпц.: Кзв., дол. — Кдн. Бчу.), Кошарова Долина (дол. — Стр.: Брж.), Куткова Долина (дол. — Кбв.: Трб.), Мацькова Долина (дол. — Плч.: Брщ.), Мицькова Долина (дол. — Врб.: Брж.), Мількова Долина (дол., пас. — Олк.: Брщ.), Падусенкова Долина (дол. — Н.Лб.: Збз.), Рублева Долина (дол., пас., урч. — Бч.-З.: Брщ.).

3. Мікротопоніми мотивовані етнонімами: Жидівська Долина (м.розв., дол.-Івн.:Брщ.).

Лексема долина в наших матеріалах вживається також у демінутивній формі в однині і множині: Долинка(поле — Скв.: Брщ.), Долинка (ліс — Кдр.: Брщ.).

Цікавими виявилися мікротопоніми-орієнтири, що складаються з трьох складників: В Поповій Долині (поле — Врбц.: Трб.), На Паркових Долинах (поле — Дрх.: Трб.).

Продуктивною в мікротопонімах Західного Поділля виявилася лексема жолоб — "глибока і вузька долина" [5, 227], Жолоб (вул. — Ь-З.: Злщ.; пас. — Джр.: Чрт., Жолуб (ч.села, яр — Вин.: Злщ.), у множині: Жолуби (дол. — Срк.: Бщ.; пас. — Клдр.: Злщ.; поле—Мнл.: Збр.; яр — Лев.: Брщ.).

Для позначення негативного рельєфу в мікротопонімії досліджуваного регіону використовується також ця лексема у похідних формах жолубина, вижолобок — "заглиблення на вершині гори" [5, 220]. Жолубина (поле — Лнв.: Брщ.), Жолобок (яр — Внгр.: Злщ.), Вижолобок (дол.-Дмр.:Трн.).

Часто вживаною є також лексема левада — "низовина біля річки" [5, 287]. Левада (вул. — Глч.:

Шум.: Пдг., Лсч.: Злщ.; дол. — Дмр.: Три.; к.села — Лщц.: Бщ.; пас. — В.Брз.: Трн., поле — Лсч.: Злщ.), Левади (ліс — Лщц. Бщ.).

У наших матеріалах засвідчені також мікротопоніми з лексемою рів: Рів (яр — Ост.: Трб.) — рів — "яр" [5, 246]. Частішими є складені назви з цією лексемою: Бобків Рів (рів — Крв.: Кзв.), Борсуків Рів (яр — Звл.: Брж.), Волників Рів (рів — Жкв.: Брж.), Гайбишин Рів (поле Тре: Злщ.), Галанджів Рів (яр — Сл.Стр.: Трб.), Глибокий Рів (яр — Мдв.: Кзв.), Гудимів Рів (яр — Сл. Стр. Трб.), Йосипові Рови (рів В.Гвл. Трб.), Миськів Рів (яр — Сл. Стр. Трб.), Проців Рів (яр — Нест. Збр.), Куций Рівець (яр — Нест. Збр.).

Мікротопоніми з лексемою рів у применниковій формі вказують на напрямок чи місце розташування відповідних об'єктів: В Рів (вул. — Тре.: Злщ.), В Ровах (пас. — Кзвк.: Трн.), В Рови (дор. — Мнл.: Збр.), Коло Рова (круча — Шрш.: Брщ.), За Ровом (поле — Нгр.: Бщ.).

Доволі продуктивними виявилися в мікротопонімії Західного Поділля назви, утворені за допомогою лексеми яр — "яма" [5, 255]: Яр (к.села — Фед.: Гус.; яр — Латк.: Брщ.), Ярки (поле — Фед.: Гус.; м. розв. поле — Кудр.: Брщ.; яр — Дзв.: Брщ.). Продуктивними також є складені мікротопоніми з лексемою яр: Бабин Яр (яр — Бкв.: Пдг.), Великий Яр, Малий Яр (яр — Скв.: Брщ.), Волощуків Яр (яр — Шл.: Злщ.), Гандзін Яр (яр — Зле.: Брщ.), Глинків Яр (яр — Сдж.: Злщ.), Гуменюків Яр (яр — Кул.; Злщ.), Жовтий Яр (яр — Днстр.: Брщ.), Пилипців Яр (яр — Днстр.: Брщ.).

Одиничні мікротопоніми досліджуваного регіону утворені за допомогою лексем викіп, дебра, западня, корито та ін. Нижче розглянемо кожну з них.

Викоп "викопане заглиблення" [5, 220]: Викіп (дол. — Дмр.: Трн.), Викопи (поле М.Б.: Гус.). Дебра — "яр, улоговина" [3, П, 20]: Дебри (вул. — Мшк.: Трн.), Грацовська Дебра (урв. — Нрв.:

Брж.), Мельниківська Дебра (урв. — Нрв.: Брж.). Западня — "глибокий, крутий яр" [5, 228]. Западня (круча — Збл.: Чрт.; к.села — Гнч.: Пдг.; пас. — Ббл.: Бщ.; поле — Грм.: Гус.). Облог — "долина,

балка" [6, 345]. Воблоги (поле — Урм.: Брж.). Окіп — "рів з валом" [5, 239]. Заокіп (вул. — Осв.:

Бщ.; к.села — Грд.: Кзв.), Закокописко (к.села — Звл.: Пдг.). Провал — "глибока пропасть" [5, 245]:

Провал (кар'єр — Кудр.: Брщ.), Провали (гора — Лщц.: Бщ.), Великий Провал (пров. — Мкл.: Бщ.),

Провалля (поле—Лз.: Збз.), Провалоха (вул. — Ост. Три.). Шанець — "окіп" [5, 253]: Шанець (поле

— Ост. Трб.), Шанці (поле — З.Г.: Злщ.), Круглі Шанці (пас. — Чрв.: Мнє.). Яма — "заглиблення в ґрунті невизначеної форми" [6, 254]. Ями (поле Мих.: Брщ.), Коло Ям (урв. — Кбв.: Трб.).

Своєрідною є назва Закалівка (поле, струмок, частина лісу — Дор., Сдж.: Злщ.), що можливо, походить від слова закал — "тріщина" [6, 227].

Отже у мікротопонімії Західного Поділля широко представлені лексеми на позначення негативного рельєфу. Як вказано вище, найчисельнішою є група мікротопонімів, що утворена за

допомогою лексеми долина. Продуктивними виявилися також лексеми жолоб, вертеп, левада та ін. менш вживаними є лексеми викіп, дебра, корито тощо.

Таким чином, аналіз мікротопонімів Західного Поділля, в яких відображено позитивний негативний рельєф показав, що в Бережанському, Зборівському, Монастирському, Гайдгаєцьком[^] районах досить продуктивними виявилися мікротопоніми, які представлені лексемами на означена позитивного рельєфу, а в Гусятинському, Борщівському районах продуктивними є мікротопоніми мотивовані лексемами на означення негативного рельєфу. Звідси простежується пряма залежності пересіченості місцевості з кількістю мікротопонімів пов'язаних з рельєфом.

ПРИЙНЯТІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВИ РАЙОНІВ

Брж. — Бережанський	Кзв. — Козівський
Брщ. — Борщівський	Мне. — Монастирський
Бщ. — Бучацький	Пдв. — Підволочиський
Гус. — Гусятинський	Пдг. — Підгаєцький
Зщ. — Заліщицький	Трб. — Тербовлянський
Збз. — Збаразький	Трн. — Тернопільський
Збр. — Зборівський	Чрт. — Чортківський

НАЗВИ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

Ббл. — Бобулинці	Вшн. — Вишнівчик	Злв. — Залав'є
Бвр. — Баворів	Гвр. — Гайворонка	Здн. — Зеленче
Бгд. — Богданівка	Глч. — Голгоча	Зле. — Запісся
Бдл. — Будилів	Гм. — Гуминська	Злт. — Золотники
Бдн. — Буданів	Гнлч. — Гниличка	Зет. — Заставці
Бкв. — Боків	Гнч. — Гончарівка	Зрб. — Зарубинці
Бкд. — Байківці	Гр.Сл. — Горішня Слобідка	Ів.З. — Іване-Золоте
Бл. — Біла	Двж. — Довжанка	Івн. — Іванівка
Брд. — Бурдяківці	Дбрм. — Добромилъ	Івч. — Івачів
Брщ. — Борщів	Джр. — Джурин	Кбв. — Кобиловолоки
Бц. — Буцнів	Дзв. — Дзвинячка	Кдр. — Кудринці
Бч.-З. — Більче-Золоте	Дпн. — Долина	Кзвк. — Козівка
Вас. — Васильківці	Дмр. — Домаморич	Кзл. — Козлів
В.Брз. — Велика Березовиця	Днстр. — Дністрове	Кдн. — Киданів
Березовиця	Дор. — Дорошівка	Кнх. — Конюхи
В.Брк. — Великі Бірки	Дрх. — Дарахів	Кош. — Кошилівці
В.Гвл. — Великий Говилів	Жвт. — Жовтневе	Коц. — Коцюбинці
В.Глб. — Великий Глибочок	Жкв. — Жуків	Кпц. — Купчинці
Вин. — Винятинці	Жнбр. — Жнибороди	Кпч. — Копичинці
Вл. — Воля	Жлц. — Жилинці	Крв. — Кровінка
Влх. — Вільховець	Збж. — Збараж	Крвч. — Кривче
Внгр. — Виноградне	Збл. — Заболотівка	Кргл. — Крогулець
Врб. — Вербів	Звл. — Завалів	Крн. — Криниця
Врбц. — Вербівці	Звн. — Звиняче	Кул. — Кулаківці
Врв. — Ворвулинці	З.Г. — Зелений Гай	Лит. — Литяче
Лз. — Лози	Н.Лб. — Нижчі Луб'янки	Слц. — Сільце
Лзв. — Лозова	Н.Нжб. — Новий Нижбірок	Срк. — Сороки
Лнв. — Ланівці	П.Птл. — Пові Петликівці	Стар. — Староміщина
Лос. — Лосяч	Нрв. — Нараїв	Ст.Бр. — СтараБрикуля
Лшп. — Лапшин	Озр. — Озеряни	Стп. — Степове
Лев. — Лисівці	Ол. — Олів	Супр. — Супрунівка
Лск. — Ласківці	Олк. — Олексинці	Схст. — Сухостав
Лсч. — Лисичники	Орш. — Оришківці	Тре. — Торське

Лпн. — Лошнів	Осв. — Осівці	Урм. — Урмань
Лщц. — Ліщанці	Ост. — Острівець	Ус. — Устя
М.Б.—МаліБірки	Пзн.—Пезнанка	Фдр.—Федорівка
Мгл. — Могильниця	Плт. — Пилатківці	Цгн. — Циганів
Мдв. — Медова	Плч. — Пилигче	Чрв. — Червоне
Мжл.—Мужилів	Прв.—Переволока	Шидл.—Шидлівці
Мих. — Михайлов	Пшк. — Пишгавці	Шпг. — Шульганівка
Мкл. — Миколаївка	Рмн. — Романівка	Шп. — Шипівці
Мнл. — Монилів	Рнв. — Ренів	Шмл. — Шумляни
Мон.—Монастириха	Сд.—Сади	Шріш.—Шершенівка
Мтш. — Матеушівка	Сдж. — Садки	Шіпк. — Пишківці
Мшк. — Мишковичі	Скв. — Сков'ятин	Щпн. — Щепанів
Нвс. — Новосілка	Скл. — Соколів	Ябл. — Яблунів
Нвст. — Новоставці	Скм. — Скоморохи	Яре. — Ярославичі
Нгр. — Нагірянка	Сл.Стр. — Слобідка Струсівська	
Нест. — Нестерівці	Слн. — Солоне	

ІНШІ СКОРОЧЕННЯ

вул. — вулиця	пас. — пасовище	ч.лісу — частина лісу
дол. — долина	пров. — провалля	ч.села — частина села
к.села—куток села	урв.—урвище	мгл.—могила
урч. — урочище	м.розв. — місце розваги	чаг. — чагарник

ЛІТЕРАТУРА

1. Грінченко Б.Д. Словарь украинского языка, собранъш редакцией ж. "Киевская старина". — К., 1909. — Т. 1-4.
2. Даль В.И. Топковий словарь живого великорусского языка — М., 1955. — Т. 1-4.
3. Етимологічний словник української мови. — К., 1985. — 7.2.
4. Заставецька О.В. Географія Тернопільської області. Тернопіль, 1994.
5. Марусенко Т.А. Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов. — Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). М., 1968.
6. Мурзаев З.М. Словарь народных географических терминов. — М., 1984.
7. Свинко Й.М. Сторінки природи рідного краю. — Тернопіль, 1994.
8. Словник української мови.—К., 1970-1980.—Т. 1-11.
9. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1986. — Т. 1-2.

Людмила Радьо

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ КОМПЗИТНІ ІМЕНА В ОСНОВАХ ОЙКОНІМІВ НА *-jb, *-ja

Топоніми на *-jb належать до однієї з найархаїчніших у слов'янській ономастиці моделей, формування якої здійснювалося ще у праслов'янський період [6, 101]. За лексикословотвірною будовою — це субстантивовані присвійні прикметники. В XI-XII ст. за цією моделлю, як свідчать писемні історичні пам'ятки, утворювалися не тільки назви поселень, але й назви дворів, пор.: у двора ...*Брачьслава* [1068, ПСРЛ¹, П, 160], *двор Воротиславлт*, [945, ПСРЛ, П, 44], *полоеци ... зажгоша деор Радьслаель* [1161, ПСРД П, 512]. У той же час ця модель топонімів була характерною передусім для прадавніх городів (значний відсоток назв міст, що згадуються в літописах Київської Русі, були утворені саме за допомогою цього суфікса): *й посадиша ... Всеволода Володимери* [988, ПСРЛ, 1, 121] *й приде Каменю Изяслаелю взать я* [1240, ПСРД П, 786]; *избиша. Полоеци межси Мукаресомь й Ярополчемь* Г1160. ПСРД П. 5051 і т.п.

ПСРЛ — Полное собрание русских летописей, т. 1-2. — М., 1962

Незважаючи на архаїчність цього типу ойконімів, їх особливу цінність для історії народу та мови, в українській ономастиці, на відміну від болгарської та польської, досі їм приділялося порівняно мало уваги. Названа модель досі найгрунтовніше досліджувалася лише у спеціальних працях О.А.Купчинського [6, 101-129; 7, 217-237] і Д.Г^учка [1, 138-145], а принагідне — у регіональних дослідженнях Д.Бучка [2], Ю.Карпенка [5], Я.Лури [9], М.Худаша [11] та ін.

О.А.Купчинський, аналізуючи цю модель географічних назв у межах України, особливу увагу звернув на семантику другого компонента композитних і скорочених від композитних імен (твірних основ цих ойконімів). Другий дослідник (Д.Бучко) обмежився аналізом ойконімів цієї моделі тільки у межах Покуття.

Проблеми походження та структури назв українських поселень на ***-jb** побічно торкалися також мовознавці ХДС - поч. ХХ ст. М.Максимович і М.Кордуба.

Об'єктом свого дослідження О.Купчинський обрав власне ті ойконіми на ***-jb**, другий член твірних основ яких реально репрезентується в давніх іменах-композитах або легко встановлюється на базі інших композитних імен давньоукраїнської чи давньослов'янської антропонімії. Другий (постпозиційний) член у композитних іменах є, на думку автора, прозорішим за значенням і значно стабільнішим у словотвірному аспекті. Крім цього, кількість компонентів, що виступають у постпозиції композитних імен, є меншою, ніж компонентів, що виступають у препозиції таких імен. Дослідник вважає також, що моделі антропонімів, другим компонентом яких виступають морфеми *-муб*, *-мер*, *-миль*, *-мишль*, *-жир*, *-бор*, *-виж*, беруть свій початок з праслов'янської епохи, а моделі з компонентами *-дан*, *-дуб*, *-хеал* — це пізніші утворення, поява яких, можливо, відноситься до часів Київської Русі, а то й пізніших [7, 223]. Цікавими є також спостереження О.Купчинського стосовно поширення ойконімів цієї моделі в межах України на різних хронологічних зрізах [7, 228-236].

Об'єктом нашого дослідження стали українські ойконіми на ***-jb**, утворені від імен-композит, першим членом яких виступають іменники, прикметники та дієслова.

Домінуюча кількість українських ойконімів на ***-jb** мотивована двочленими давньослов'янськими та давньоукраїнськими іменами, наприклад: *Доброгоц* (<*Доброгость*), *Добромисьль* (<*Добромисль*), *Дроговиж* (<*Дроговидь* <*Дороговидь*), *Жизномир* (<*Жизномирь*), *Радогоц* (<*Радогоспгь*) та под.

Імена-композити виникли ще у праіндоевропейську добу й широко використовувалися у праслов'янський період, тобто задовго до прийняття християнства. Характерним для них є те, що кожен з компонентів двочленного імені становить основу якогось загальнозживаного слова із власною семантикою. Вважається, що у таких іменах відображено побажання батьків новонародженому, наприклад: *Будимир* <*будСи*) — "діяти, розуміти, помічати, бути мудрим" [10, 55];

"заохочувати, збуджувати, піднімати" [15, 72] і *-мирСь*)" — "спокій, тиша, народ" [10, 73] — носій цього імені повинен би стерегти мир, або ж вести за собою людей.

За морфологічною природою першого компонента виділяємо три основних типи двочлених імен, що лежать в основі топонімів: відіменникові, відприкметникові та віддієслівні утворення. Кожний із виділених типів антропонімів ілюструється різною кількістю назв поселень. Найменшою кількістю прикладів репрезентуються ойконіми на ***-jb**, першими компонентами основ яких є іменники.

м.Богуслав (Кв). Уперше згадується серед інших міст Київської Русі в Іпатіївському літописі під 1195 р.: *Всеволодь бо прослаше одь него Корсоуна, Богуслава, Канева* [ПСРЛ, II, 683]. Назву міста утворено від давньослов'янського двочленного імені Богуславт" [10, 16]. У найдавніший період назва поселення, звичайно, вживалася із фінальним *-ль*, що виникав згідно з фонетичними законами давньоукраїнської мови на місці ***-jb** після губних приголосних. Перший компонент двочленного імені *Бог(у)*—мав значення: "доля, щастя, сила, благо, любов" [10, 15]; "багатство, щастя, доля" [15, 70]; другий компонент — *слав(ь)* означав "називатися, іменуватися, бути відомим" [10, 82]; "слава, ім'я" [15, 85-86]. Очевидно, ім'я, що лягло в основу топоніма, могло означати: "прослався любов'ю, щастям, багатством, долею", "будь щасливим".

м.Домажир (Ле). Першу фіксацію ойконіма виявляємо в документах XV ст. (1474 р.): *in villa Domazur in distr. Leopoliensis* [12, XVII, 437]. Назва ця походить від давньослов'янського імені Домажирь [10, 75]. При сполученні з суфіксом ***-jb** фінальний приголосний імені -р спершу

палаталізувався, але згодом ствердів. Перший компонент імені *Дом(ь)* — має в своїй основі іменник "дім" [10, 66; 15, 74], а другий, за М.Морошкіним, означав "свіжий, життєвий, не мертвий" [10, 68], "життя, ст.слов. "паша, корм" [15, 93], "жолудь, багатство" [3, 931].

Мирогоща (Перша і Друга), села (Рв). Перша згадка про Мирогощу датується другою половиною XV ст.: *въ Мирогоще* [9, 14]. Назва поселення походить від імені **Мирогость*, пор. *Мирогнеєв*, *Миромирь*, *Мирославь* [10, 126]. Під впливом суфікса ***-jb** фінальний приголосний

основи *-т* змінювався на *-ч*, а попередній приголосний *-с* внаслідок регресивної асиміляції за місцем і способом творення змінювався на *-ш*.

Мирослаєль, село (Жт). Уперше це поселення знаходимо у пам'ятці ХГХ ст.: *Myroslawl* (SG, ЗС, XV/2, 339). Ойконім утворено від давньослов'янського композитного імені *Мирослава* [10, 126; 13, 113]. Після приєднання *-*jb* до фінального губного приголосного імені *-в* у відповідності з фонетикою давньоукраїнської мови на місці *-j* з'являється епентетичний *-л-*. Перший компонент композита *мир*;

за М.Морошкіним, виражав поняття "споюй, тиша, громада людей" [10, 73]. Ф.Міклошич вважав компоненти *мир-* і *слав-* тотожними за значенням, пор. *Болемир* — *Болеслав*, *Бранимир(в)* — *Бранислав(в)* [10, 73; 15, 79]. Компонент слав, як гадав М.Морошкін, означає "іменуватися, називатися, вважатися, бути відомим" [10, 82].

У другій групі імен-композит домінуючими першими компонентами є лексеми на позначення кольору: *біло-, воронь-, сиво-, чорно-, ясно-*.

Біловиж, село (Рв). Перша письмова згадка у документах про це поселення датується 1511 р: "Białowiez nad Studenica" [SG, XV/1, 130]. Ойконім утворено від імені **Бьловидь*, пор. *Бьловодь*, *Бьловиць* [10, 32]. Після приєднання архаїчного форманта *-*г>* кінцевий приголосний основи антропоніма *-д*, згідно з нормами давньоукраїнської мови, змінювався на *-ж*: *Бьловидь* + *-*jb* >Бьловижъ >Бьловиж >Біловиж, а згодом кінцевий приголосний антропоніма ствердів. Перший компонент композитного імені, що лежить в основі топоніма, Біл(о) — має значення "гарний, світлий, чистий, незаплямований, вільний" [10, 97]; другий компонент — вид: "знати, говорити, розповідати, відповідати" [10, 59], "вид, бачити, прибуття, з'явлення" [15, 71]. Значення антропоніма могло бути: "хай буде світлий, ясний, білий" [9, 10], "хай побачить світло".

Вороніж, село (См). Уперше цей топонім згадується в писемних пам'ятках від 1672 р: при ... *Воронезу* [АК ЮЗР ІХ, 949]. Назва його походить від давньоукраїнського імені-композита *Воронь*. Перший компонент *Ворон* — означав "вороний, чорний, темний" [10, 60], другий *-ньг(в)*: "ніжність, м'якість, турботливість" [10, 50]. Внаслідок впливу *-*jb* кінцевий *г > жь*, що згодом ствердів.

Яснобір, село (Рв). Топонім вперше фіксується у документах від 1855 р.: *Ясноборь* [9, 18]. Ойконім утворено від імені *Ясноборь*: *ясн(в)* — має значення: "світлий, веселий, чистий" [10, 89]; *бір* (<*бор*): "боротьба" [15, 71], пор. *Ясногорь Ясномирь* [9, 18]. При сполученні з формантом *-*jb* фінальний основи імені *-р* спершу палаталізувався, а згодом ствердів. Антропонім *Яснобір* міг означати: "Хай бореться за добро!"

Найпоширенішим компонентом серед відприкметникових утворень є лексеми дорого- (*дорого-*) і *добро-*, пор. *Добромиль* (Лв), *Добросин* (Лв), *Дорогобуж* (Рв), *Дорогоца* (Хм), *Дрогобич* (Лв), *Дроговиж* (Лв), *Дрогомишль* (Лв).

Дрогоєиж, село (тепер Верхньодорожне, Лв). Ойконім фіксується документами XVст.: *et ville regales Drohowysz...* [1456, 12, XIV, 467; 1483, 12, XVІІІ, 263]. Назва походить від імені **Дрогоєидь*, пор. *Драгобудь*, *Боговидь* [10, 15, 77; 15, 72]. При сполученні з суфіксом *-*jb* кінцевий приголосний імені *-д* змінювався на *-ж* у відповідності з фонетичними законами української мови. Перший компонент двочленного імені *Дрог(в)* — (=Дорогь-), напевно, означав "любий, милий, вартий високої ціни" [10, 59], а постпозиційний компонент видСь — "говорити, розповідати, знати" [10, 59].

Найбільш чисельними є деривати на *-*jb*, утворені від імен-композит, першим членом яких виступають дієслівні лексеми. Найпродуктивніші компоненти: *Бери-*, *Бори-*, *Види-*, *Літо-*, *Радо-*, *Стани-*. *Хоти* - (*Хоте-*). Нижче розглянемо окремі ойконіми, мотивовані визначенням типом імен-композит.

14. Onomastica Slavogermanica. XIV. Pod redakcją Stanisława Rosponda. — Warszawa, 1984.

15. Svoboda J. Starocetska osobnijmena a aaSe prijmem. — Praha, 1964. — S.91-104.

16. ZD — Zrodta dziejowe, t, 18, cz. 1. — Warszawa, 1902.

Наталія Бияк

ОНОМАСТИЧНИЙ ПРОСТІР НІМЕЦЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ РОМАНУ О.

ГОНЧАРА "СОБОР"

Питання передачі власних імен у перекладах художньої літератури з однієї мови на інші привертає все більшу увагу як лінгвістів, так і перекладачів-практиків і становить собою складну наукову проблему. Оскільки власні імена у літературному творі утворюють свою цілісну систему та виконують ряд функцій. Антропоніми вжиті автором у творі не випадково, вони є одним із засобів вираження об'єктивної дійсності, зображуваних подій, оцінки персонажів, ставлення до них

інших героїв, а подекуди і самого автора.

Труднощі передачі імен з однієї мови на іншу спричинені не лише відмінностями на лексичному рівні, що само собою зрозуміло, але й на фонетичному, морфологічному, а іноді й на синтаксичному

Доброю ілюстрацією того, як реалізується передача антропонімів з української мови на німецьку є німецький переклад роману О.Гончара "Собор" — "Der Dom von Satschipljanka", здійснений Е.Кстмайер та І.Костецьким.

Характерним для авторської манери О.Гончара є величезна кількість персонажів у творі. Усіх їх письменник іменує певним чином. До того ж, як правило, кожен персонаж має кілька варіантів іменувань. Наприклад, Ізот Лобода іменується ще як Їот Іванович, Лобода-старий, батя, дід Нечуй-вітер, батько, знатний металург, старий обер-майстер, козарлюга, старий, Лобода-ветеран, патріарх і т.д.

Вибір певного варіанту імені персонажу зумовлений конкретною ситуацією, тим, яке власне смислове і функціональне навантаження несе певна номінація у творі взагалі чи у цьому контексті зокрема, яким чином вона характеризує героя або оточуючих його персонажів. Очевидно, що така різноманітність іменувань, їх своєрідність, специфічність, притаманна саме українській мові, становить певні труднощі для перекладачів.

Номінаційний пласт твору доволі об'ємний і різноманітний. Він містить "два взаємозв'язаних і взаємодоповнюючих шари лексики — онімну і безіменну системи, які безпосередньо співвідносяться < з глибинами внутрішнього сюжету" [1]. Як видно з наведених вище прикладів, О.Гончар доволі успішно використовує обидва шари лексики для номінації героїв. Особливу роль у романі відіграють антропоніми. І це закономірно, адже саме на цей клас власних імен (далі — ВІ) падає у творах найбільше смислове і емоційне навантаження" [2].

Антропонімікон у названому творі О.Гончара представлений різними типами іменувань: власними іменами без означень, власними іменами з оточеннями, заміниками ВІ. Передача ВІ на іноземну мову здебільшого не становить труднощів. "Власні імена належать по суті до безеквівалентної лексики і не перекладаються на інші мови" [3]. Вже склались певні традиції і правила передачі українських ВІ на іноземну мову. Основними принципами такої передачі є **транскрипція** (коли фонем, що утворюють антропонім у мові оригіналу, не мають точного відповідника у мові перекладу) і **транслітерація** (якщо ім'я в українській та німецькій мовах складається з одних і тих самих фонем).

Повні офіційні імена, прізвища та по-батькові, які в першу чергу виконують номінативну або диференційно-ідентифікаційну функцію і є здебільшого стилістично нейтральними, передаються саме транслітерацією: Віра Пилипівна — Wira Pylypiwna; Геннадій — Hemiadij; Горбенко — Horbenko;

Никодим — Nykodym; Олекса Артеменко — Oleksa Artemenko; Прапирний — Prapirnyj; Ягор Картратий — Jahor Kartratyj; або ж транскрипцією: Довбищенко — Dowbystschenko; Леся Хомівна — Lessja Chomiwna;

Олена Чечіль — Olena Tschetschil; Петро Петрович — Petro Petrowytsch; Ягор — Jahor; Яківеір> — Jatiwetz. У ряді випадків незрозуміле, якими правилами користувались перекладачі при передачі українських антропонімів німецькою мовою: Баглай — Baghlaj; Ганнуся — Hannusja; Федір Fedy.

Для передачі індійського імені Рангар у перекладі використано його транскрипцію латинкою Rangar.

Стилістично виправданою, на нашу думку, є передача імені Жанна, яке разом із іменем-неологізмом Ера виділяється серед Ганн, Олен, Вір, Лесь, Марій. У перекладі бачимо його у французькому написанні Jeanne, що допомагає німецькому читачеві також зрозуміти відмінність цього імені стосовно інших. Не останню роль при цьому відіграє і контекст твору.

Варто звернути увагу на передачу здрібніло-пестливих та розмовно-усічених варіантів імен, які мають емоційно-експресивне забарвлення. Вони виконують у тексті певну стилістичну функцію, адже саме з їх допомогою автор чи персонажі виражають своє ставлення до героя. Сам спосіб називання додатково характеризує і того, хто називає конкретного героя.

При передачі таких форм просто неможливо добитись їх повної адекватності. По-перше, німецький читач, який не знає мови оригіналу і хоча б поверхово не знайомий з основними правилами словотвору української мови, не зрозуміє, яке емоційне навантаження несе конкретне іменування особи (Олена, Оленка, Єлька, Єльця); по-друге, він може просто не розпізнати тотожності усіх варіантів, наприклад, імені Володимир — Володька, Ладимир.

Звичайно, можна припустити, що німецькому читачеві допоможе у розпізнаванні контекст твору. Саме цим і пояснюється той факт, що перекладачі намагаються у кожному конкретному випадку, виходячи із ситуації, смислового і стилістичного навантаження конкретного антропоніма, дати йому найбільш адекватний у певному епізоді відповідник. Залишаючи у німецькому перекладі українські варіанти імен, перекладачі зберігають колорит, а крім того і певну "гру" іменувань. Щоб читачі змогли зорієнтуватись у системі іменувань героїв твору, подається список усіх власних імен, їх форм з поясненнями: Костя — Kostja (Diminutiv von Konstantin); Ладимир — Ladymar (Dialektform von Volodymyr); Талка — Talka (Diminutiv von Natala).

Лише димінутив від згаданого вище імені Жанна (Jeanne) — Жаннуса перекладачі "зменшують" по*своєму, використовуючи зменшувальний німецький суфікс -chen і французьку форму Jeanetchen.

Іноді в перекладі бракує відповідного антропоніма. Це трапляється тоді, коли, на думку перекладачів, експресивна функція відповідного варіанту імені не є істотною в цьому епізоді. Так, взагалі відсутні відповідники імен у вокативі Єльочко, Микольцю, Олексійку.

У перекладі зовсім не вживається повне ім'я Роман, а лише його демінутив Romzja. Аналогічно у перекладі використано лише варіант імені Wirunjka, хоча в оригіналі вжито Вірка і Вірунька.

Називання героя по імені та по-батькові інформує читача про офіційність стосунків між конкретними героями твору. Про передачу таких форм ВІ вже говорилось вище. Але інколи іменування за таким принципом може носити жартівливий характер: Романе батьковичу, Олено батьківно. У перекладі такі форми передано з відтінком гумору Olenamadchen, або нейтрально Romzja.

Андроніми (називання дружини за іменем, прізвищем або професією чоловіка) доволі продуктивна форма в українській мові. У романі ми досить часто знаходимо такі антропоніми. Транскрипцією або транслітерацією передаються андроніми, утворені від імені чи прізвища: Баглаїха

— Baghlajicha; Вірка Баглаєва — Wirunjka Baghlajewa; Владчиха — Wladytschycha; Ткаченчиха — Tkatschentschycha; Шпачиха — Schpatschycha; Ягориха — Jahorycha.

Андроніми, утворені від професії чоловіка, передаються сполученням апелятива з ідентифікатором Gattin, Frau, Weib "дружина, жінка", що також несуть певне стилістичне забарвлення: бригадирова — die Vorarbeitersfrau, das Vorarbeitwdb; воєнкова — die Kriegskommissargattin; лекторова — die Dozentfrau.

Транслітерацією передано патронім Баглаєнко — Baglajenko, а побудована таким же способом словотворення форма воєнкоменко перекладена словосполученням: der Stammhalter des Kriegskommissars — "спадкоємець (або продовжувач роду) воєнкома".

У тексті оригіналу ВІ дуже часто вживаються у мікроконтексті, який іноді важко відділити від імені. Очевидно, в цьому й нема потреби, адже у мікроконтексті міститься додаткова інформація або ж додаткова характеристика героя. Передача апелятивів не становить ніяких труднощів, тому вони перекладаються слово в слово: Баглай-молодший — Baghlaj der Jungere; Віруньчин Іван — Wirunjkas Iwan; Костя-сліпий — Kostja, der Blinde; Костя-танкіст — Kostja, der Panzergrenadier; Микола-студент — Mykola der Student; Олекса-механік — der Mechaniker Olexa; рудий Іван — der rothaarige Iwan.

Нерідко автор замість антропонімів використовує слова чи словосполучення, що дають додаткову характеристику героя. Це може бути заміник, добре відомий і читачеві, і письменникові. Замінники імені входять, на думку Т.В.Немировської, до онімної системи твору. Вони, як правило, перекладаються: отой махновець-(Карпратий) — Vaternerrater; фанатик одновухий (Олекса) — der einohrige Phanatiker.

Замінників ВІ є набагато більше, ніж варіантів ВІ героя. Наприклад, Лободу-сина автор ще називає Лобода Володимир Ізотович, Володька, Лобода, Володимир. А ось скільки замініків знаходить письменник, щоб охарактеризувати героя. Усі вони відповідно передані у перекладі: батькопродавець — Vaternerrater; висуванець — der Keri; геній — ein Genie; господар кабінету — der Herr des Amtszimmers; дитя війни — Kriegskind; изуїт, езуїт — Isujit, Jesuit; Кирпань, кирпоніс — ein Stupsnasiger; мій перший чоловік — mein erster Mann; начальство — die Obrigkeit; один з нічних юшкоїдів — diese nachtlliche Fischsupperfresser; син — der Sohn; син знатного металурга Зачіплянець

— Satschipljankaer, син-холостяк — alleinstehender Sohn, тип - Тур, ухажор — Freier і т.д.

Є у романі прізвиська, що вживаються на рівні з власними особовими іменами. Перекладачі доволі вдало, на нашу думку, дібрали відповідники: Гуляйгуба — Trink-Bruderchen-Trink; дід Нечуйвітер — der alte "Trotze-dem-Wind"; Неминайкорчма — die Nie-an-der-Schenke-vorbei.

Активно використовується й такий стилістичний засіб, коли герої у певних ситуаціях набувають імен історичних осіб, біблійних та літературних героїв. Таке переіменування триває короткий час, але воно досить влучно характеризує персонажів. Наприклад, для характеризування Ізота Лободи автор використовує таю імена: Король Лір — ein Konig Lear; пророк Ісайя ein Prophet Jesaja; Саваоф — Zebaoth; бригадира називає римським Цезарем — der romische Casar; Єлька — Магдаленою — Magdalene; Миколу Баглая — Елюаром — Eluard.

Імена, запозичені в українську мову з інших мов, передаються в оригінальному написанні. Наприклад, Lear (англ.), Eluard (франц.) або у прийнятній німецькій мові орфографії: Zebaoth, Jesaja, Magdalena, Casar.

Імена, пов'язані з історією, культурою України, не відомі широкому загалу німецьких читачів, перекладачі подають разом з певним коментарем, який або вкладають в уста героїв роману, або ж наводять у списку ВІ, поданих у кінці книги. Наприклад, "Вітаю в тобі Ярославну, що сумувала колись на валу", каже Микола до Віруньки, маючи на увазі те, як вірно вона чекає свого Івана з Індії. У перекладі ж з'являється цілий абзац з інформацією про дружину князя Ігоря. Це хоч і веде до збільшення об'єму тексту перекладу, однак є цілком виправданим, оскільки дає змогу німецькому читачеві зрозуміти, чому автор вживає саме ці імена для характеристики персонажа.

У романі використано багато імен історичних осіб, міфічних, біблійних та літературних героїв. Іноді вони використовуються як характеристика героїв, про що вже мовилось вище. Та, головним чином для створення певного фону у романі: історичного чи інтелектуального. При передачі їх на німецьку мову у перекладача виникають певні труднощі, адже не всі імена, використані в романі, відомі німецькому читачеві. Для того, щоб вони змогли послужити історичним фоном, що є одним із стилістичних особливостей роману, щоб можна було співвіднести певне ім'я з конкретним історичним періодом, країною, необхідно володіти певною інформацією про історичну особу. Тому кожне ім'я, що, на думку перекладачів недостатньо відоме читачеві німецького перекладу, супроводжує коментар або у канві самого роману, або ж у кінці роману: Калнишевський — Petro Kalnyschewskuj, der letzte Befelshaber der Saporosher Ssitsch; Лорка — der spanische Dichter Lorca; Паторжинський — Patorzynsky, der ein berihmter Bass gewesen war; Рубльов — Andrej Rubljow, der geniale Ikonenmaler aus dem vierten Jahrhundert; товариш Серго — Genosse Sergo, Genosse Ordshonikidse, der damals Volkskomissar fur die Schwerindustrie war.

Окремо треба сказати про способи передачі цих коментарів на німецьку мову. Перекладачі, як правило, послуговуються традиційними правилами і принципами їх передачі.

Власні імена, які виникли у державах, де мова має латинський шрифт, пишуться, як правило, за орфографічними правилами мови, з якої вони запозичені: з італійської: Кампанелла — Campanella; з іспанської: Лорка — Lorca; з польської: Паторжинський — Patorzynsky); з французької: Корбюзьє — Le Corbusier. Рідше за прийнятою в німецькій мові орфографією: Зенон — Zenon; Лев Толстой — Leo Tolstoj; Рафаель — Raffael; Чингізхан — Dshingis-Khan; Юлій Цезар — Julius Casar.

Транскрипцією чи транслітерацією передаються в першу чергу імена, що пишуться кирилицею: Котлярєвський — Kotljarewsky; професор Яворницький — Professor Jawomytskyj; Тарас Бульба — Taras Bulba.

Проте переклад завжди співтворчість. Перекладач по-своєму бачить стиль твору, побудову сюжету. При цьому не завжди достатньо бережно передається номінаційний фон роману. Так, невідомо з яких причин у перекладі відсутні навіть цілі абзаци і, відповідно, імена, вжиті автором в оригіналі.

При порівнянні безіменного ономастичного пласту тексту оригіналу і тексту перекладу така співтворчість або навіть творчість перекладачів проявляється ще чіткіше. Далеко не всі персонажі роману наділені власними іменами. Так, у творі ми не зустрічаємо ні імені, ні прізвища воєнкома та його дружини, директора дому ветеранів, рибінспектора, бригадира та інших менш значних героїв. Хоча розуміння змісту твору від цього зовсім не страждає, а стиль, образність, навпаки, виграють. О.Гончар використовує для безіменного іменування багату лексику, витворену українським народом, наприклад, рибінспектор, скапелюшений, юшкоїдське поріддя, цікавець та ін. Переклад таких іменувань становить певні труднощі для перекладачів, і доволі часто вони передаються не слово в слово, а зміст в зміст.

Ось як, наприклад, передано іменування рибінспектора: допитувач — *der Fragende*; капелюх — *unter einen Knautshut*, миршавий приятель — *sein mickriger Freund*; рибінспектор — *Fischerei-Inspektor*;

фальшак — *die' Gleisner*; юшкоїд — *der Fischsuppenfresser*. Іноді перекладачі уникають перекладу таких іменувань і заміняють їх описами або ж особовими займенниками.

Часто у романі вживаються безіменні іменування з узагальненням. При передачі такого ономастичного пласту перекладачі застосовують два принципи.

Назви професій, видів діяльності персонажів вони перекладають: астронавти ~ *Astronauten*; горнові — *die Herdmeister*; малярниці — *die Malerinnen*; солдати — *Soldaten*; старці та старчихи - *die Bettler und Bettlerinnesn*.

При перекладі збірних понять використовуються можливості німецької мови щодо творення збірних назв: базаряни - *Marktverkaufer*; голуб'ятники — *die Taubenliebhaber*; молоді — *die Jungvermahlten*; приїжджі — *die Ankonunlinge*; школярчата — *die Schuljungen*. При передачі безіменних іменувань з лексичним оточенням у перекладачів не повинно виникати жодних труднощів, проте при порівнянні тексту оригіналу і тексту перекладу бачимо, що іноді вживають замість прямих іменувань в оригіналі свої описові назви. Таким чином перекладачі посилюють сатиричний зміст чи драматичне звучання роману, що, на їх думку, доцільно у конкретному епізоді, наприклад: малахольна зоотехнічка - *die Tierzuchtassistentin, diese uberschnappte Person*; мордаті стражники — *die dickschnauzigen heimischen Aufpassen*; пузаті попи — *dicke Pfarren*; худючий безолійний міліціонер — *dieser durte ollose Ordnungshuter*; шахраї підрядчики — *die Untemehmer, vollendete Ganner*.

До безіменної ономастичної системи роману належить і ономастична безіменність, тобто вживання власних імен як узагальнень, апелятивів: Бетховени степові — *unsere Bethovens*; сирій-сирій герострат — *ein ganz grauer Herostrat*; степовий Прометей розкутий — *ein befreiter Steppen-Prometheus*; титан — *Titan*.

Таким чином, при порівнянні оригіналу і перекладу, бачимо, що ономастичний простір художнього тексту, а разом з ним і безіменний пласт найменування персонажів мають підвищений художньо-образний потенціал. Саме це становить особливу трудність при перекладі художнього тексту з однієї мови на іншу, особливо тоді, коли ці мови належать до різних груп і між ними існують значні відмінності передусім на лексичному і морфологічному рівнях.

Зіставлення оригіналу з перекладом засвідчує вияв індивідуальності художнього стилю перекладачів і їх світобачення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Немировська О.Ф., Немировська Т.В. Українська літературна ономастика: взаємозв'язки і паралелі поезики // Літературна ономастика української та російської мов: взаємодія, взаємозв'язки, 36. наукових праць.—К., 1992.—С. 19.
2. Немировская Т.В. Некоторые проблемы литературной ономастики // Актуальные вопросы русской ономастики. Сб. научн. трудов.—К., 1988.—С.112.
3. Карпенко Ю.В. Специфика ономастики // Русская ономастика. — Одесса: ОГУ, 1984. — С.10.

ОЗНАКИ УКРАЇНСЬКО-АНГЛІЙСЬКОЇ ПРОСОДИЧНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ В СТРУКТУРІ УСНОГО ТЕКСТУ

Сучасна теорія фразової просодії зосередила увагу в основному на просодичних системах окремих мов. Незважаючи на те, що поглиблене вивчення на типологічній основі інтонаційного ладу різносистемних мов є перспективним напрямком в сучасному мовознавстві, просодичні дослідження порівняльно-типологічного плану проводяться нечасто і, як правило, не торкаються проблем інтерференції. Як зауважують більшість лінгвістів, системні описи інтонаційних структур мов знаходяться поки в зачатковому стані, і занадто рано очікувати точних вказівок на взаємовплив мов в цій галузі [1, 2].

В умовах штучного білінгвізму, що виникає при навчанні іноземної мови, особливого значення набуває контрастивний аналіз рідної мови та мови, що вивчається. Тісний зв'язок контрастивних досліджень і педагогічних проблем навчання іноземної мови та ширшого поняття білінгвізму дозволяє віднести їх як до сфери прикладної лінгвістики, так і до лінгвістичної типології. Контрастивний аналіз використовується *і в таких* суто лінгвістичних дослідженнях, як пошуки універсалій [3].

Вивчення взаємодії просодичних підсистем мов, що контактують, потребує спеціальних експериментальних досліджень в рамках єдиної теорії з використанням однієї й тої ж методики і термінології. Контрастивні дослідження, що виникли з досвіду викладання, не обмежуються, однак, цілями викладання іноземних мов. Сьогодні мовознавці особливо підкреслюють важливість контрастивного аналізу як способу оцінки постулатів і вимог даної лінгвістичної теорії, про що свідчать, зокрема, дослідження Мінської експериментально-фонетичної школи в галузі вивчення просодичної інтерференції в іншомовному мовленні білінгва [4, 5].

Що ж стосується порівняльно-типологічних досліджень просодичних систем англійської та української мов, і на їх основі — вивчення явища просодичної інтерференції, то певні кроки в цьому напрямку вже зроблені [6, 7]. Однак, взаємодія просодичних підсистем в мовленні білінгва на матеріалі англійської та української мов з врахуванням комунікативно-прагматичного та стилістичного факторів ще не була об'єктом спеціальних експериментально-фонетичних досліджень.

Співставлення просодичних систем англійської та української мов дає можливість виявити інтерферентні просодичні явища, визначити найбільш частотні, сталі, комунікативне релевантні та нерелевантні явища просодичної інтерференції, описати ступені просодичної інтерференції, її характер, типи та види в термінах системних одиниць на рівні парадигматики, синтагматики і трансформатики. Разом з тим, окреме систематичне дослідження інтерференції в області просодії необхідне для виявлення характерних для інтерферентного варіанта тенденцій та закономірностей, встановлення їх причин та релевантності.

В даній статті відображені результати аудитивного аналізу просодичних характеристик текстів двох стилів мовлення — дидактичного та розмовного. Дослідження виконано на матеріалі монологічних текстів навчально-наукового характеру та діалогічних текстів розмовно-побутової тематики, реалізованих носіями англійської мови в студійних умовах фонолабораторії ТДПУ.

Порівняльний аналіз функціонування тональних та акцентно-ритмічних одиниць, ідентифікованих двома спеціалістами в галузі фонетики англійської мови, підтвердив, що основні дистрибутивні тенденції англійського еталону та інтерферованого варіанту суттєво відрізняються в обох текстових групах. Найбільш чітко ця різниця просліджується на рівні акцентно-ритмічного членування тексту. Порівняння інтерферованого варіанту та англійського еталону показують, що

зростання кількості інтонаційних груп, ритмотактів та пауз є максимальним в дидактичному мовленні, значно меншим — в розмовному. Разом з тим, просодія білінгвів сприймається аудитором як дещо природніша в ситуаціях діалогічного спілкування в порівнянні з дидактичним мовленням, хоча експериментальні дані підтвердили, що ступінь інтерференції з ознак мелодії, ритму, наголосу та темпу майже однаковий в двох стилях мовлення.

Ці дані обґрунтовують факт існування певної динаміки толерантності до будь-яких деформацій просодичних структур на рівні висловлювання і на рівні тексту [5, 26]. На рівні висловлювань діалогічні тексти розмовного стилю характеризуються на відміну від текстів навчально-наукового характеру значно меншим ступенем лексико-граматичної ускладненості. Це сприяє більшій типізованості просодичних структур висловлювань і, як результат, збільшується вірогідність сприйняття незначних відхилень. З іншого боку, диференціація комунікативно-прагматичних функцій висловлювань в рамках діалогічних розмовних текстів спричинює значну варіативність, на фоні котрої відхилення як такі можуть і не сприйматися.

Узагальнення отриманих експериментальних даних показало, що характер інтерференції, тобто, якість відхилень, їх співвідношення та дистрибуція відрізняється в двох текстових групах. Так, для текстів дидактичного стилю є типовим перевага одного якісного виду відхилення над іншим з усіх ознак. Цей стиль характеризується сповільненим темпом, збільшенням кількості наголосів та пауз, значною зламаністю тонального контуру, завищенням тонального рівня фрази.

В текстах розмовного стилю спостерігається навпаки, варіативність якісних типів відхилень, про що свідчить зближення їх показників. Так, кількість фраз, ідентифікованих аудитором з ознаки тонального рівня як завищені (30%), наближена до числа фраз із заниженням тонального рівня (25%).

Аналіз рекурентності просодичних одиниць і структур показує, що мовлення білінгвів відзначено певними сталими відхиленнями, незалежно від типу тексту. Так, серед мелодійних інтерферентних ознак слід відзначити завищення максимального рівня тонального контуру в інтерферованих варіантах текстів як навчально-наукового, так і розмовного характеру в порівнянні з англійським еталоном. При цьому спостерігаються більш суттєві контрасти в текстах розмовного стилю. Цікаво зауважити той факт, що ненормативне використання білінгвами в різних фонетичних стилях просодичних одиниць і їх типів призводить до різних наслідків. Частотне використання високого тонального рівня в розмовному стилі не сприймається як відхилення, оскільки просодична норма англійської мови вказує на його перевагу саме в даному стилі.

До константних інтерферентних акцентно-ритмічних ознак просодії білінгвів слід віднести виділення надмірної кількості слів повними наголосами, що спричинює порушення правил англійської акцентуації, ритмічної організації фрази, та у більшості випадків (особливо у текстах дидактичного стилю) пов'язане з спотвореннями семантичного плану.

Щодо ознаки паузації, то роздрібненість членування на інтонаційні одиниці та ритмотакти, неадекватна паузація всередині багатосинтагмених фраз і між фразами внаслідок труднощів швидкого охоплення, правильного розуміння та інтерпретації тексту властива мовленню всіх білінгвів незалежно від первинної (рідної) мови. Посилення цієї тенденції спостерігалось у висловлюваннях дидактичного характеру.

Таким чином, просодичні структури англійського діалогічного та монологічного мовлення українців характеризуються значними константними відхиленнями на рівні всіх одиниць просодичного аналізу, систематичний опис яких потребує подальшого експериментального дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Weinreich U. Languages in Contact. Findings and Problems. — Hague, Paris: Moutons, 1970. — 250p.
2. Николаева Т. М. Фразовая интонация славянских языков. — М.: Наука, 1977. — 278 с.
3. Janges C. Contrastive Analysis. — Singapore: Longman, 1981. — 208 p.
4. Метлж А. А. Взаимодействие просодических систем в речи билингва. — Мн.: Вышэйшая школа, 1986. — 112с.
5. Гринчишина А. В. О степени й характере просодической интерференции в ситуативных разновидностях диалогической речи // Проблемы автоматического й экспериментально-фонетического анализа текстов. — Мн.: МГПИИЯ. — 1986. — С. — 24-29.
6. Багмут А. І., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Типологія інтонації мовлення. — К.: Вища школа, 1977. — 150с.
7. Борисюк І. В. Форми і функції українського спонтанного мовлення. — К.: Наук. думка, 1990. — 204 с.

ОБГРУНТУВАННЯ ГРАДУАЛЬНО-ОЦІНОЧНОЇ МОДЕЛІ ВИЗНАЧЕННЯ РІВНІВ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ВИСЛОВЛЮВАНЬ

Останнім часом все більша увага фонетистів звертається до вивчення засобів ілюктивного впливу висловлювання на адресата. При цьому, у колах дослідників простежується очевидна зацікавленість явищами інтенсифікації висловлювань.

Відомо [1, 88], що інтенсифікація, виконуючи функцію засобу привертання уваги слухача, досягається за рахунок акцентування чи інтонаційного виділення як всього висловлювання, так і окремих його фрагментів. Лінгвісти розглядають інтенсифікацію перш за все як вираження додаткової модальної оцінки основного інформативного змісту висловлювання, оскільки саме вона відображає ставлення автора до висловлюваного і, в силу своєї градаційної природи, піддається посиленню різного ступеня. Проте, для більш глибокого теоретичного опрацювання даної проблеми ми вважаємо за доцільне акцентувати увагу на тому, що інтенсифікація має розглядатися як окреме явище мовленнєво-розумового процесу, завдяки якому відбувається зміна експресивності висловлювання, що у кінцевому підсумку й оцінюється ступенем інтенсифікації.

Здавалося б, наведений опис функції й основних механізмів процесу інтенсифікації сприймається досить природно та не викликає будь-якого сумніву. Тим не менше, при безпосередньому експериментально-фонетичному вивченні самого явища інтенсифікації виникають певні труднощі, пов'язані із відсутністю загальноприйнятої системи оцінки ступеня інтенсифікації конкретно досліджуваного висловлювання. Це, у першу чергу, обумовлено тим, що на даний час існує щонайменше сім досить відомих [2-8] підходів до визначення показника ступеня чи рівня інтенсивності.

З одного боку, вказані обставини ускладнюють дослідникові вибір тієї чи іншої шкали оцінок, з іншого, і це найбільш важливо, роблять неможливим зіставлення та порівняння результатів експериментально-фонетичних досліджень, оцінка яких проведена за різними теоретичними підходами та визначеними ними відповідними шкалами чи рівнями.

У зв'язку з цим, нами було започатковано теоретичне дослідження можливості обґрунтування загальної градуально-оціночної моделі визначення ступенів або рівнів інтенсифікації висловлювань. Воно показало, що різне трактування рівнів інтенсифікації у лінгвістиці обумовлено як відмінністю індивідуальних підходів, так і суперечливим тлумаченням авторами самих явищ та механізмів інтенсифікації.

Результати виконаного аналізу, оброблені нами методом логічної індукції, були інтерпретовані у вигляді модельної таблиці зведення існуючих показників інтенсивності висловлювань до загальної шкали рівнів її оцінки, наведеної на рисунку.

У процесі аналізу було виявлено, що, наприклад, К.Т.Рсалдінов тісно пов'язує градацію інтенсивності з поняттями релятивності та абсолютності. Він виділяє два ступені інтенсивності:

' релятивний (відносний), якщо ступінь ознаки одного предмета визначається за відношенням до ступеня ознак іншого, та абсолютний (безвідносний), якщо ступінь ознаки визначається за ; відношенням до абстрактно існуючої норми, тобто поза порівнянням зі ступенем ознаки конкретного предмета.

Проте, фонетисту, що за результатами проведених дослідів має досить конкретну шкалу оцінки , рівнів гучності, яка визнається найбільш адекватним показником ступенів чи рівнів інтенсифікації висловлювання, досить важко співвіднести вказані вище ознаки [2, 6] з практично існуючими критеріями. Присутність цього протиріччя поставила нас перед необхідністю визначення таких рівнів оцінки інтенсивності висловлювання, що найповніше співпадали б за своєю суттю з існуючими рівнями гучності і відповідали б основним уявленням процесу інтенсифікації. Тому, прийнявши за основу шкалу гучності, ми вилучили з неї понижений та підвищений рівні, які не мають чітких критеріїв диференціації від відповідних низького та високого рівнів. Крім того, із врахуванням явища інтенсифікації, механізм якого досить повно розкрито у роботах [5-8], нами було введено екстрависокий рівень оцінки. Сформована нами таким чином шкала рівнів оцінки інтенсивності висловлювань охопила екстрависокий, високий, середній, низький рівні.

З орієнтування на вказану шкалу (див. рис.) має сенс віднести до її екстремально високого рівня абсолютний, вказаний у праці [2], а до середнього — релятивний. Взагалі кажучи, релятивний рівень [2] може охоплювати високий, середній та низький рівні запропонованої нами шкали. Проте, на жаль, у праці [2] відсутні будь-які роз'яснення щодо зробленого нами припущення. Тому, у модельній таблиці релятивний рівень відповідає запропонованому середньому рівню шкали.

На відміну від розглянутого підходу у дослідженнях [3-6] виділяються три рівні чи ступені інтенсивності. При цьому вказується [3, 69-70], що градація якості і кількості ознаки, інакше, ступінь інтенсивності ознаки, може бути визначена релятивне чи абсолютне, що співпадає з розглянутим вище поглядом К.Т.Рсалдінова. Проте, у праці [3] ознаки трактуються глибше, з урахуванням об'єктивності та афективності, згідно з якими при афективному порівнянні вказується на норму чи нормальний рівень інтенсивності ознаки, який відсутній у попередньому підході. Таким чином, абсолютний рівень відповідає екстремально високому за нашою схемою, релятивний — високому, нормальний — середньому.

Незважаючи на використання різної термінології, певну схожість має підхід до ступенів підсилення, викладений у дослідженнях [4-6]. З одного боку, І.І.Убін [4, 22] розрізняє великий, елятивний та абсолютний ступені підсилення. При цьому, він зазначає, що, великий та елятивний ступені, відрізняючись між собою силою, не встановлюють меж підсилення ключового слова, тоді як абсолютний ступінь означає настільки високий рівень, далі якого підсилення даного ключового слова неможливе. З другого боку, три ступені підсилення вказані у праці [5] — високий (СТУПІНЬ І), дуже високий (СТУШНЬ ІІ), повний, абсолютний (ПОВНОТА). Два останніх підходи певною мірою співвідносяться за рахунок індикаторів даних ступенів: високий — *very, much, greatly, deeply, etc.*;

дуже високий — *extremely, exceedingly, extraordinary, etc.*; повний, абсолютний — *utterly, fully, completely, absolutely, etc.* Тому, аналогічно до попередніх міркувань абсолютний рівень відповідає нашому екстремально високому, елятивний — високому і великий — середньому. Подібна відповідність притаманна і трьом рівням праці [5]. На відміну від цього, І.І.Туранський [6, 31] співвідносить різні ступені інтенсивності з тією чи іншою відміткою на шкалі інтенсивності, вище чи нижче нейтрального показника. Нейтральний рівень є ординарним показником на шкалі інтенсивності, вверх по якій розташовуються поділки, що сигналізують різні ступені суперординарного, інтенсифікованого (зона І), а вниз від ординарного показника до нульової відмітки знаходиться субординарний, деінтенсифікований рівень (зона Д). Відзначимо, що у розроблену нами модельну таблицю зведення існуючих показників інтенсивності висловлювань до загальної шкали рівнів її оцінки ми не вносимо цю нульову відмітку, бо, за І.І.Туранським, тут маєтись на увазі відсутність комунікації. Також зазначимо, що кількість поділок на шкалі інтенсивності залежить від мовної компетенції та мовленнєвого досвіду учасників комунікації, а кожний новий ступінь на шкалі інтенсивності є добавка до ступеня інтенсивності, додаткове підсилення. Це означає, що висловлювання з рядом N+1 інтенсифікаторів завжди сильніше від висловлювання з рядом N інтенсифікаторів [6, 35]. Співвідношення рівнів інтенсивності, описаних І.І.Туранським, з рівнями оцінок, запропонованими нами, відповідно відображено на модельній таблиці.

Ще одну, уже чотирирівневу, градацію пропонує О.М.Полянський у праці [7]. У ній, говорячи про ступінь та міру ознаки та розуміючи під ступенем рівень розвитку ознаки, а під мірою — одиницю виміру, автор припускає, що міра визначає ознаку, і виділяє чотири рівні: недостатню міру (ознака менша "норми"), граничну (межа ознаки), повну (ознака більша "норми") та надмірну (ознака більша "норми"), які найбільш повно відповідають вимогам запропонованої нами шкали. Проте, термінологічний апарат мір ознаки, що використовується О.М.Полянським, не є адекватним для однозначного визначення напрямку зміни міри ознаки, яка розглядається. Так, наприклад, термін "гранична" не є інформативним, бо він однаково може означати межу не тільки між "надмірною" та "повною", а й між "повною" і "недостатньою". На відміну від цього вживання термінологічної послідовності (низький, середній, високий, екстремально високий) чітко відображає спрямованість процесу інтенсифікації. Крім цього, гранична та надмірна міри ознаки трактуються автором як більші за норму і не мають інших диференціюючих підстав. І на кінець, найбільша кількість ступенів інтен-

сивності пропонується у праці Л.В.Воробйової [8, 6]: нульовий, слабкий, приблизний, недостатній, середній, високий, надмірний. Зауважимо, що таку номенклатуру ступенів як нульовий, слабкий, приблизний, недостатній на практиці вельми важко розрізнити. Тому, на нашу думку, вони за своєю суттю мають бути лише подальшим більш тонким членуванням низького рівня введеної нами шкали, потреба у якому для нас не є нагальною. Щодо середнього, високого та надмірного ступенів інтенсивності, то вони за суттю та кроком класифікації досить вдало співпадають із запропонованими середнім, високим та екстрависоким.

Кожному відомо, що у суб'єктивній свідомості як мовця, так і слухача існує природна здатність диференціювання будь-яких висловлювань за інтенсивністю їх вимови. Таким чином, відкритим може залишатися лише питання доцільності використання фонетичною практикою чотирирівневої шкали, відповідь на яке наведена нами вище.

Викладене дає підстави вважати, що запропоновану нами оціночну шкалу, яка включає наступні рівні інтенсифікації висловлювань: низький, середній, високий, екстрависокий, доцільно використовувати як при аналізі результатів експериментально-фонетичних досліджень, так і при навчанні яскравому та результативному мовленню.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кикоть Е.Ю. Интенсификаторы рациональной оценки в языке научной прозы // Филология і культура. 36. наук. праць. — К., 1996. — С. 88-92.
2. Рсадинов К.Т. Категория ингенсивности признака в современном немецком языке: Автореф. ... канд. филол. наук.—М., 1980.—27с.
3. Сергеева Е. Н. Степени интенсивности качества й их въфажение в английском языке: Автореф. ... канд. филол. наук. — М., 1967. — 18с.
4. Убин И.И. Лексические средства въражения категории интенсивности (на материале русского й английского языков): Автореф. ... канд. филол. наук. — М., 1974. — 34 с.
5. Шейгал Е.И. Интенсивность как компонент семантики слова в современном английском языке: Автореф. ... канд. филол. наук. — М., 1981. — 26с.
6. Туранский И.И. Семантическая категория интенсивности в английском языке. — М.: Высшая школа, 1990. — 173 с.
7. Полянский А.Н. Категория интенсивности признака в русском языке: Автореф. ... канд. филол. наук. — М., . 1978.—16с.
8. Воробьева Л.В. Средства въражения интенсивности признака, обозначенного именем прилагательным, в современном французском языке: Автореф. ... канд. филол. наук. — К., 1968. — 15 с.

Алла Калита¹, Оксана Алексісець

¹ Київський державний лінгвістичний університет

ВЗАЄМОДІЯ ЗАСОБІВ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ЕКСПРЕСІВНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ

У будь-яких реальних мовленневих процесах як правило відбувається взаємодія певних фонетичних засобів між собою, а також із засобами лексичного, граматичного та синтаксичного рівнів мови. Конкретні форми вказаних взаємодій значною мірою визначаються екстралінгвістичною ситуацією.

Як бачимо, проблеми дослідження взаємодії мовних засобів усіх рівнів не можуть бути простими за своєю суттю і природно потребують для свого вирішення у кожному окремому випадку розробки певних теоретичних моделей, що носять системний характер.

Не буде перебільшенням також сказати, що у колі вказаних проблем все більш важливою стає необхідність обґрунтування подібних системних моделей при дослідженні взаємодії засобів інтенсифікації експресивних висловлювань, інтерес до яких у лінгвістиці останнім часом поглиблюється. Здавалося б, теоретичне підґрунтя [1-7], що покликане сприяти розв'язанню зазначеної проблеми, є достатнім. Проте, як відомо, відмінність системного підходу і полягає саме у тому, що він дозволяє прирощувати наукове знання за рахунок розробки все нових і нових моделей, які спрямовані на теоретичне осмислення феномену, що вивчається. Саме такий підхід дозволяє

отримувати достатній об'єм наукової інформації при взаємодії елементів мови, завдяки яким і досягаються ефекти інтенсифікації експресивних висловлювань.

Тому, усвідомлюючи повною мірою безліч можливих аспектів розгляду феномена взаємодії засобів мови у процесах інтенсифікації експресивних висловлювань, ми вважаємо доцільним у першу чергу доповнити існуюче знання системною моделлю механізму інтенсифікації та внесенням відповідних системних уявлень у теоретичні розробки питань щодо видів взаємодії інтенсифікаторів різних рівнів мови, а також типів фонетичних інтенсифікаторів.

Аналізуючи процеси інтенсифікації експресивних висловлювань, неважко переконатися, що вони ґрунтуються на феномені відомих явищ інтонаційного оформлення даного типу висловлювань. При цьому, як відомо, суттєва відмінність процесу інтенсифікації полягає лише у тому, що завдяки йому відбувається функціональне виділення одного чи ряду вказаних висловлювань як носія основної думки, що міститься у діалозі/репліці. Тому, на нашу думку, існували всі підстави для побудови моделі механізму взаємодії засобів інтенсифікації різних рівнів мови на ґрунті основних положень, які були закладені нами у відому модель [8]. Розроблена таким чином графічна модель, що інтерпретує загальний механізм взаємодії засобів інтенсифікації різних рівнів мови у процесах актуалізації смислу експресивних висловлювань, наведена на рисунку.

На моделі за її вертикальною віссю відображено послідовний вплив лексичних та граматичних засобів, на основі яких відбувається остаточний — усвідомлений чи неусвідомлений - вибір фонетичних елементів суперсегментного та сегментного рівнів, за допомогою яких мовець формує певний варіант актуалізації смислу висловлювань, що інтенсифікуються у даному діалозі чи репліці. Як бачимо з рисунка, вихідним моментом, що передує та в загальних рисах визначає вибір усіх без винятку лексичних засобів інтенсифікації експресивних висловлювань, є стиль мовлення. Темний фон моделі відображає мовленнєву ситуацію (С), вплив якої на засоби всіх рівнів мовлення вказується за допомогою відповідних світлих стрілок, що також позначені літерою С. Крім того, виходячи з факту існування двох різновидів усного мовлення (спонтанне та читання тексту), у парадигму узагальненої моделі нами введено рівень графічних засобів. І нарешті, конкретні лінгвістичні засоби кожного рівня з притаманною їм спрямованістю відображені прямокутниками, які супроводжуються стрілками — зв'язками.

Природно, що узагальнена модель, відіграючи роль певного концептуального конструкта, не може забезпечити можливість безпосереднього передбачення конкретного варіанта актуалізації смислу кожного окремо досліджуваного інтенсифікованого висловлювання. Тому у науковій практиці фонетичних досліджень, що мають різні цілі і розглядають різноманітні аспекти інтонаційного оформлення чи інтенсифікування експресивних висловлювань, за існуючою традицією прийнято виявляти закономірності взаємодії фонетичних та лексико-граматичних засобів, доповнюючи їх опис впливом інших засобів і факторів.

Не порушуючи традиції, розглянемо ще одне, без сумніву, складне питання описуваної взаємодії. Відомо, що мовні засоби, які інтенсифікують висловлювання можуть по-різному комбінуватися, відповідно до компенсаційного закону О.М. Пешковського, названого ним "принципом заміни", згідно з яким чим ясніше виражено синтаксичне значення чисто прагматичними засобами, тим слабше може бути його інтонаційне оформлення, і навпаки. Це також відзначають Т.І.Голікова [1], Л.О.Кантер [2, 46], Т.М.Корольова [4, 56], Л.Ліхарева [5, 8-9], вказуючи, що при нейтральному характері лексико-граматичних засобів інтонаційні характеристики виступають як компенсуючі щодо відсутніх в аналізованому відрізку мовлення актуалізаторів інших рівнів і як активний інструмент передачі смислу. Роль фонетичних засобів у даному випадку зростає, інтонаційні маркери, що забезпечують однозначність семантики фрази, набувають найяскравішого характеру.

На відміну від них, у досліджуваних 1.0 Афонською явищах повтору [7] інтонація виконує функції супроводження граматичної структури та лексичного наповнення експресивними засобами вираження спонукальної модальності. Виходячи з цього, автор робить висновок про те, що "інтонація не компенсує граматичну структуру; більше того, граматична структура є сигналом для підсилення експресивності за рахунок інтонації" [7, 61].

Не вдаючись до детального аналізу, відзначимо, що з теоретичної точки зору між цими висновками не існує будь-яких значущих протиріч. Розбіжності авторів полягають лише у тому, що вони описують різні аспекти функціонування певних лінгвістичних систем, які, як відомо, можуть набувати нескінченної різноманітності.

Для нас, без сумніву, більш важливий той факт, в силу якого лінгвісти [6, 8, 9, 7] виділяють три види взаємодії лексико-граматичних та інтонаційних засобів та класифікують їх як односпрямовану, різноспрямовану та компенсаційну. Згідно з таким баченням, у випадку односпрямованої взаємодії емоція виражається завдяки взаємодії інтонаційних та лексико-граматичних засобів. Односпрямована взаємодія притаманна більшості мовленнєвих реалізацій та характеризується рівноправною участю мовних засобів в актуалізації смислу висловлювання. Різноспрямована взаємодія характеризується тим, що емоція виражена винятково лексичними і граматичними засобами, а інтонація є емоційно-нейтральною і виступає як супроводжуючий засіб. У разі компенсаційної взаємодії емоція виражена лише інтонаційною структурою, оскільки у лексичному складі і синтаксичній структурі немає ніяких моментів, що створюють емоційну спрямованість. За цих умов провідна роль належить просодичним засобам, які визначають істинний смисл висловлювання, а лексико-граматичні засоби втрачають свою самостійність.

Результати дослідження закономірностей зміни характеру взаємодії лінгвістичних засобів, проведеного В.Ф.Денисовим [6, II], свідчать, що із зростанням емоційної насиченості інтонаційні засоби вираження емоцій змінюються, стаючи яскравішими від ступеня до ступеня. При цьому, на перших ступенях емоційної насиченості висловлювання інтонація виступає головним чином як супроводжуючий засіб, а для більш емоційно насичених фраз найтипівшими є компенсуючий чи паралельний способи вираження емоцій.

У міру зміни цілей досліджень розширюється і використання термінів, за допомогою яких лінгвісти роблять спроби опису та класифікування видів закономірностей взаємодії лінгвістичних засобів інтенсифікації висловлювань. Так, у праці [3] Т.М. Корольова говорить про два види односпрямованої взаємодії, які можуть бути охарактеризовані лише через асоціативне сприйняття наступних ситуацій: 1) всі мовні засоби взаємодіють односпрямовано, причому лексико-граматичні забезпечують практично повну й однозначну інтерпретацію смислу, а інтонація виконує тільки допоміжну функцію; 2) всі мовні засоби взаємодіють односпрямовано, проте, лексико-граматична структура не забезпечує однозначної актуалізації модальної настанови мовця; при цьому характер інтонаційного оформлення такий, як у випадку з вичерпною інформативністю лексико-граматичних засобів, відмінність лише у тому, що інтонація виконує функцію підсилення чи послаблення; також в умовах невизначеності лексико-граматичних засобів у випадку несумісності лексичного складу і синтаксичної побудови інтонація служить актуалізатором значень і просодичні маркери функціонують у мовленні у тому ж обсязі, що й при імпліцитно вираженому ставленні мовця. Автор виділяє ситуацію, коли всі засоби діють протиспрямовано. У цьому випадку провідна роль належить просодичним маркерам.

У наступній праці Т.М.Корольова [4], стверджуючи, що найтипівшими є ситуації, у яких інтенсифікаторами інформації виступають одночасно не один, а кілька мовних засобів, виділяє чотири види відношень: взаємодоповнення, уточнення, підпорядкування і витіснення. Перший вид взаємодії виражається у тому, що лексико-граматичні засоби забезпечують повну інтерпретацію характеру ставлення мовця, а інтонація при цьому виконує допоміжну функцію. Уточнення передбачає використання інтонаційних засобів, які виконують функцію уточнення, підсилення значення, при невеликому ступені невизначеності лексико-граматичних засобів. При посиленні ступеня невизначеності характеру модальних значень, які потенційно допустимі в межах даного лексичного складу і синтаксичної побудови відрізка мовлення, роль інтонації стає вирішальною. Тут лексико-граматичні засоби підпорядковані інтонаційним. У ситуації протиспрямованої дії лексико-граматичних засобів та інтонації при передачі смислових відношень провідна роль належить просодичним засобам, які визначають істинний смисл висловлювання, а лексико-граматичні втрачають свою самостійність.

На думку Л. О.Кантора [2, 46], у реченнях з формально-граматично та лексико-семантично вираженим емоційним забарвленням розпізнавальні ознаки інтонації часто виступають у своєму

неповному складі. У цьому випадку інтонаційні засоби будуть доповнюючими, так як вони виступатимуть разом з певною граматичною структурою і лексичним складом. У реченнях, які не містять граматичної та лексичної вказівки на емоційний підтекст, інтонаційні засоби будуть компенсуючими, оскільки лексика і граматики не беруть участі у передачі емоційних співзначень. Інакше кажучи, одні мовні засоби компенсуються іншими, які слугують тій же меті.

Поняття негативної та позитивної взаємодії пропонує Л.Ліхарева [5, 9]. За її баченням, просодичні засоби можуть виступати у мовленні як супроводжуючий і як основний фактор вираження модальних значень впевненості і невпевненості. У разі взаємодії просодичних засобів з лексичними і лексико-граматичними може мати місце односпрямована і різноспрямована їх дія. Крім того, у випадку односпрямованої взаємодії цих засобів має місце їх позитивна взаємодія, при якій провідну роль відіграють лексичні та лексико-граматичні засоби. Різноспрямована дія просодичних засобів та засобів інших рівнів характеризується їх негативною взаємодією та провідною роллю просодичних засобів.

У праці [10, 12] також підкреслюється той факт, що інтонаційна форма (мелодичний контур) і її лексико-синтаксичний контекст пов'язані відношеннями взаємної компенсації та доповнення. Наявність лексико-синтаксичних засобів вираження прагматичного значення здатна компенсувати відсутність типової мелодійної моделі. Накладання типової інтонаційної і лексико-синтаксичної моделей забезпечує інтенсифікацію відповідного значення, створюючи емоційно-модальні співзначення.

Як бачимо, у дні відомі на сьогоднішній день спроби опису та класифікування видів взаємодії лінгвістичних засобів актуалізації та інтенсифікації смислу експресивних висловлювань не сприяють проясненню проблеми, а навпаки ускладнюють її цілісне осмислення. Так, наприклад, лише види взаємодії позначаються різними авторами як: односпрямована [3, 5, 9], протиспрямована [3, 5], різноспрямована [9], компенсаторна [9], компенсаційна [2], позитивна [5], негативна [5], паралельна [6].

Далі за результатами розгляду механізмів взаємодії лінгвістичних засобів визначаються відношення, яких вони набувають у процесах актуалізації чи інтенсифікації смислу висловлювань. Ці відношення маркуються авторами наступними поняттями: взаємодоповнення [4], уточнення [4], підпорядкування [4], витіснення [4], доповнення [2, 10], компенсація [10].

У зв'язку з цим вказується також, що при взаємодії засобів актуалізації чи інтенсифікації експресивних висловлювань фонетичні засоби виконують такі функції: підсилювальну [3], послаблювальну [3], допоміжну [3], супроводжуючу [5-7], компенсуючу [2, 6], уточнюючу [4], доповнюючу [2].

Проведений нами системний аналіз можливостей класифікації видів взаємодії лінгвістичних засобів актуалізації та інтенсифікації експресивних висловлювань дозволяє констатувати наступне. По-перше, усі без винятку визначення видів взаємодії, наведені вище, підкреслюють її векторну сутність. При цьому співставлення пояснень, що наведені авторами у працях [1-7; 9-10], дають усі підстави стверджувати, що такі поняття як "односпрямована", "паралельна", "позитивна" є синонімічними і використаними дослідниками для опису одного й того ж явища. По-друге, за аналогічною логікою введені поняття "протиспрямована", "різноспрямована" та "негативна" дії. Тому, виходячи з векторної природи розглянутих понять, на наш погляд, доцільно класифікувати їх лише як односпрямовані та різноспрямовані.

Особливої уваги заслуговує компенсаторний вид взаємодії лінгвістичних засобів, який згадується у більшості розглянутих праць. Як відомо, за суттю компенсаційна взаємодія приводить до надання інтонаційним засобам ролі провідного чи головного інструментарію актуалізації смислу висловлювань. Проте, ні в кого з лінгвістів не може викликати сумнів той факт, що завдяки компенсаційній взаємодії підсилюється або послаблюється актуалізація смислу висловлювання. Інакше кажучи, при більш детальному розгляді компенсаційна взаємодія у всіх без винятку випадках набуває векторної суті, завдяки якій вона трансформується в один із конкретно вказаних нами видів:

односпрямованої чи різноспрямованої взаємодії,

Варто також, на наш погляд, акцентувати увагу на тому, що компенсуюча дія притаманна самій природі функціонування фонетичних засобів у мовленні. Тому, мабуть, доцільніше вважати, що фонетичні засоби актуалізації смислу висловлювань у будь-якій ситуації виконують свою головну - компенсаційну -

функцію. Такий підхід дозволяє дійти до наступного концепту: фонетичні засоби у певних мовленнєвих ситуаціях можуть виконувати свою компенсаційну функцію лише за допомогою односпрямованої або різноспрямованої взаємодії з відповідними лексико-граматичними засобами. Тоді, згідно з викладеною логікою, кінцевим результатом вказаних взаємодій стане підвищення ступеня інтенсифікації експресивних висловлювань чи його пониження.

Мабуть, нам залишається перерахувати існуючі ігідфункції використання фонетичних засобів: підсилювальна, послаблювальна, корегуюча, уточнююча, взаємодоповнююча, допоміжна, супроводжуюча тощо, які у кожному окремо розглянутому випадку використовуються для реалізації їх основної -компенсаційної - функції в залежності від структурно якісного складу лексико-граматичних засобів та стану мовленнєвої ситуації.

Аналізуючи проблему взаємодії засобів актуалізації смислу експресивних висловлювань, не зайвим буде класифікувати також і склад суто фонетичних інтенсифікаторів. На нашу думку, фонетичні інтенсифікатори доцільно класифікувати як: 1 — прості (інтенсифікатори сегментного або суперсегментного рівня); 2 — складні: 2.1 — внутрірівневі (інтенсифікатор сегментного рівня + інтенсифікатор сегментного рівня, або інтенсифікатор суперсегментного рівня + інтенсифікатор суперсегментного рівня), 2.2 — міжрівневі (інтенсифікатор сегментного рівня + інтенсифікатор суперсегментного рівня); 3 — комбіновані (взаємодія вказаних простого і складного інтенсифікаторів). Тоді, під лінгвістичним терміном "комплексний інтенсифікатор" логічно розуміти взаємодію інтенсифікаторів різних рівнів мови (наприклад, лексичний + фонетичний; граматичний + фонетичний; лексичний + граматичний + фонетичний тощо).

Викладене вище концептуальне бачення теоретичної проблеми взаємодії засобів актуалізації та інтенсифікації смислу експресивних висловлювань, на наш погляд, допоможе більш конструктивному засвоєнню фонетистами наукового знання, накопиченого у лінгвістиці відносно розглянутих питань, та сприятиме спрощенню процедур планування й опису результатів виконуваних експериментально-фонетичних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голикова Т.И. Взаимодействие просодических средств с языковыми средствами других уровней в реализации отрицания в современном английском языке: Автореф. ...канд. филол. наук. — Минск, 1986. — 21 с.
2. Кантер Л.А. О некоторых лексических и грамматических особенностях английских речевых единиц, выражающих эмоции группы "радости" // Исследования по английской интонации. Ред. коллегия: В.Д. Аракин и др. — М., 1972. — С. 34-48.
3. Малявин В.Д., Королева Т.М., Горшкова К.А. Способы выражения модальных отношений в английском и украинском языках. — Одесса: ОГУ, 1986. — 76 с.
4. Королева Т.М. Механизм взаимодействия лингвистических средств при передаче модальных значений // Мовознавство. — 1989. — № 2. — С. 55-58.
5. Лихарева И.П. Взаимодействие просодических, лексических и лексико-грамматических средств выражения модальных значений в английском языке (на материале фраз, выражающих уверенность - неуверенность): Автореф. ... канд. филол. наук. — М., 1982. — 16 с.
6. Денисов В.Ф. Интонационная структура фраз, передающих комплекс эмоций от недовольства до ярости в английской речи: Автореф. ... канд. филол. наук. — М., 1973. — 20 с.
7. Афонская И. А. Взаимодействие синтаксических, лексических и интонационных средств выражения побудительной модальности в структуре повтора в современном английском языке // Исследования фонетических особенностей речевых стилей. Сб. науч. трудов. Под ред. проф. В.Д. Аракина. — М., 1979. С. 39-63.
8. Ivanova S.V., Kalita A. A. Interaction of Means Actualizing Utterances Expressing Surprise // IATEFL-Ukraine Newsletter. - Kyiv: IATEFL-Ukraine, 1996. — No. 6. — P. 20-22.
9. Дерман Т.А. Семантико-синтаксические предпосылки просодической организации высказывания (экспериментально-фонетическое исследование на материале английского языка): Автореф. ... канд. филол. наук. — Минск, 1984. — 23 с.
10. Галочкина И.Е. Роль интонации в формировании прагматических типов английских высказываний (на материале русского языка): Автореф. ... канд. филол. наук. — М., 1985. — 22 с.

СПЕЦИФІКА СТРУКТУРНО-РИТМІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОЗОВИХ ТЕКСТІВ

Вивчення тексту як єдиного цілого має давню наукову традицію, що веде своє коріння ще від праць академіка Шахматова. Не менш давньою є і традиція пошуку факторів, які обумовлюють організацію тексту, а також виявлення структурних принципів його організації.

Одним з таких принципів є ритм як регулярне циклічне чергування співвіднесених явищ, атрибут руху, спосіб існування матерії. Це цілісна, структурно-стійка система складної взаємодії стійкості та змінності, дискретності і безперервності. Існування концепції ритму відбиває різні напрямки у вивченні цього явища, які можна об'єднати у дві великі групи: нелінгвістичні (фізіологічні, психологічні і т.п.) та лінгвістичні [4, 1Q]. Лінгвістичні концепції розглядають ритм атрибутивне та функціонально. Атрибутивний підхід вивчає внутрішні властивості ритму, а саме його періодичність, структурність, інтонаційну оформленість; функціональний — існування ритму в процесі спілкування і функції, які він виконує при цьому.

З фізіологічної точки зору ритм розглядається як чергування напружень і розслаблень різних органів артикуляції, які породжують адекватне утворення наголошених і ненаголошених складів [8, 109].

Психологічні концепції ритмічних утворень в мовленні базуються на припущенні про існування певних психічних тенденцій, які спричиняють ту чи іншу ритмічну послідовність або її сприйняття [2, 212].

Лінгвістичні уявлення щодо ритму тісно пов'язані з розглядом його, з однієї сторони, як форми сприйняття мовленнєвого потоку та, з іншої сторони, як механізму, що поділяє цей потік на ритмічні одиниці і об'єднує їх у структури, ідентичні для мовця і слухача у певній мовній спільності.

Нелінгвістичні та лінгвістичні аспекти ритму існують у тісному взаємозв'язку. Фізіологічні та психологічні процеси допомагають зрозуміти характер функціонування ритму як лінгвістичного явища. Результати, отримані у дослідженнях, що були проведені під керівництвом Л.Чистович [8, 25-47], довели, що ритмічна послідовність складів генерується в результаті власної ритмічної активності певних нервових центрів. Це означає, що для синтезу програми мовлення використовується дві системи. Перша з них містить вказівки про те, коли потрібно здійснити рух, а друга перераховує необхідні рухи та виявляє їх послідовність. На думку Н.Князевої [4, 14], ці положення підтверджують необхідність розгляду ритму в лінгвістичному аспекті з точки зору просторової та часової організації ритмічних одиниць. Ритм — основа хроноструктури мовленнєвого потоку і служить мірою часу в мовленні, проте ця структура повинна існувати за певними правилами, які і вивчаються шляхом дослідження її внутрішньої організації у просторовій екзистенції.

Усі лінгвістичні та нелінгвістичні дослідження повинні мати прагматичний характер. А головна функція ритму в мові — зробити інформацію ясною (недвозначною) та зрозумілою, з одного боку, та полегшити її звукове сприйняття, з іншого. Ось чому вивчення мовленнєвого ритму може служити одним із шляхів вивчення поетичного і прозового ритму текстів. У поетичному мовленні ритм вводиться навмисно, ритм же прозаїчного мовлення є результатом внутрішньої єдності. При цьому ритм виникає як наслідок закономірності періодичної повторюваності співвіднесених мовленнєвих відрізків.

Очевидний той факт, що ще в античних трактатах про стиль мовлення поряд із звуками велика увага приділялася ритму. У період зародження перших шкіл риторики більшість ораторів прийшло до висновків, що "проза повинна бути до певної міри ритмічною, проте не обов'язково повністю метричною" [3, 14]. Ця ж думка розповсюджена і зараз у британській лінгвістиці, її було чітко сформульовано Д.Аберкромбі [9, 63]: "Вірш — ритмічний і метричний, проза — ритмічна". Основи сучасної теорії ритму прози у вітчизняній лінгвістиці були закладені у працях А.Востокова, М.Летерсона, А.Лешковського, Л.Щерби, Б.Ейхенбаума, Б.Томашевського, В.Виноградова, В.Жирмунського, а вивчення взаємодії закономірностей ритму одна з одною та з іншими компонентами мовлення було продовжено у дослідженнях філологів Н.Жинкіна, Л.Златоустової, М.Гіршмана, А.Антипової, Л.Бондарко, Е.Бризгунової, Н.Черемісіної та ін. В результаті цих досліджень виникли загальні положення теорії ритму, які можуть бути виражені у вигляді наступних стверджень:

особливого виду ритму, який неможна зводити ні до метру, ні до "ритмічної прози", є мовленнєвий ритм, який, в свою чергу, підпорядковується загальному ритму як універсальній закономірності. При цьому ритм прози базується на акцентно-тактовій основі мовленнєвого ритму і повністю не отожднюється з ним оскільки ритм прози являє собою складніше явище, яке слід характеризувати як ціле.

2. Ритм прози тісно пов'язаний із змістом, який він передає. Просодична форма одиниць ритму сама по собі не несе якої-небудь змістовної інформації, але ця форма здатна приводити різні "полярні" [6, 23] змістові відношення до відповідної естетичної рівноваги, яка характерна для тієї чи іншої групи текстів. Групування текстів за ритмічними ознаками створюють чітко виражену ієрархію. Спочатку вони групуються за жанрами, а потім за функціональними стилями (інформативна і художня проза). Тексти інформативної прози орієнтовані головним чином на передачу понятійного змісту, художньої прози - на створення художнього образу. Цим різним функціям відповідають різні ритмічні структури. Цей висновок узгоджується з теорією функціональних стилей, що була закладена і розвинута у працях В.Виноградова та інших філологів. Актуалізуючись на різних рівнях текстової структури, прозовий ритм несе різноманітне функціональне навантаження. Відповідно виділяють три типи ритму [7, 6]: нейтральний, вторинний та стилістично маркований. Нейтральний ритм базується на фізіологічному аспекті мовлення - диханні - і психологічному факторі — необхідності поділу на логічні складові. Нейтральний ритм особливо чітко простежується в англійській мові, оскільки вона належить до такторахуючих [1, 58]. Це означає, що в кожному слові існує яскраво виражений наголос на одному із складів; наголос виділяє цей склад серед ненаголошених, навіть у неемфатичному мовленні. У англійській мові нейтральний ритм контрастний, він оснований на чергуванні складів, які стоять під сильним і слабким наголосом. Проте цей тип ритму не несе

ні семантичного, ні естетичного навантаження. Вторинний ритм властивий лише емоційно забарвленому мовленню, він виявляється тільки на фонетичному рівні. Вторинний ритм не виконує естетичної функції, він тільки підсилює змістове навантаження, яке несе лексика та синтаксис тексту. Стилiстично маркований ритм характерний для прози і лише для прози (в більшій мірі для художньої, в меншій — інформативної), оскільки він є засобом передачі емоційно-експресивного потенціала тексту, а його ритмічна організація стилістично релевантна.

3. Ритм є потужним засобом допесення змісту мовлення до свідомості слухача або читача, прискорює його розуміння. Ритм не лише організовує текст, але й сприяє його розгортанню, руху думки, оскільки передбачуваність в тексті заснована на його ритмічності, періодичності. Ритм — не тільки результат руху, але й сам рух. З його допомогою автор може урізноманітнити динаміку оповіді, створити образ або підсилити емоційний вплив тексту на слухача (читача). Ритм є глибоко змістовним. Він може допомогти читачеві інтерпретувати прихований зміст висловлювання, виявити індивідуальність творчої манери автора.

4. Ритмічно неорганізоване прозове мовлення або мовлення з недоречним ритмом (наприклад, поетичним) важче сприймати та опрацьовувати. Правильно організоване з точки зору ритму мовлення дозволяє сприймати процес мислення або читання з надзвичайною точністю, доступністю і адекватністю, образністю і сюжетністю. Ритм надає кожному реченню визначеність форми і ефективність звучання; якщо правильний ритм не знайдено, яскравість змістовного значення висловлювання може бути порушена, а розуміння ускладнене. Фонетичний експеримент, проведений дослідницею Є.Дмитрієвою, довів, що процес розуміння-нерозуміння студентами вищої школи наукових текстів напряму залежить від рівня опанування ними ритму англійського мовлення. Це підтверджується і багатьма іншими дослідженнями та теоретичними розробками.

5. Ритм прози істотно відмінний від поетичного. Якщо ритм вірша найчастіше створюється на підставі одного закону (метра), то ритм прози полягає у постійній правильній зміні монометризованих мовленнєвих відрізків. Різниця між ритмом віршованого та прозового творів полягає і у різниці їх складових ритмічних одиниць, відмінними є також засоби просодичної реалізації цих одиниць та цілих структур. А.Антипова детально вивчила специфіку ритмоутворюючих просодичних засобів у поезії та прозі і прийшла до висновку [1, 101], що відмінність заключається в характері: 1) мелодики: у поезіях переважають нисхідні тони і прості контури, сильніше, ніж у прозі, виявляється тенденція до монотону; 2) наголосу: у віршованій мові

виділеність наголошених складів чіткіша (це забезпечується їх більшою інтенсивністю та тривалістю), ніж у прозових творах; 3) темпа: у віршах темп, як правило, повільніший; 4) співвіднесеності ритмічних одиниць: у поетичному мовленні ритмічні одиниці характеризуються тенденцією до більшої ізохронності, ніж у прозі. Винятком є лише ритмічна група.

Загалом, вивчення тексту зі сторони його ритмічної організації дає можливість охопити текст в цілому, підійти до нього не лише зсередини, зі сторони його складових одиниць, але і глобально, оцінюючи всю його організацію. А це в свою чергу дозволяє вирішувати завдання лінгвістики тексту.

Беручи до уваги надбання сучасної ритмології, деякі лінгвісти прийшли до висновку, що ритм в прозовому мовленні виявляє себе у трьох аспектах: поділ та організація складових частин тексту, що виражають окремі думки, ідеї, почуття; оформленні цих змістових частин за правилами мови; з'єднання усіх мовленнєвих компонентів у ритмічно єдине ціле. Відповідно можна виділити дві основні функції ритму в тексті — організуючу та емоційно-естетичну. Організуюча функція ритму базується на його здатності з'єднувати явища. Ця здатність перш за все обумовлена ієрархічним характером ритмічної системи, вона виявляється у можливості дрібних одиниць утворювати більші і можливості більших об'єднувати дрібніші на рівні окремих одиниць, та можливості ритмічних одиниць рухатися від одного плану до іншого, формуючи основний та другорядний ритми на рівні тексту. Єдність ритмічних імпульсів, іншими словами стабільність ритму, є ознакою цілісності тексту або його частин. Зміна ритмів сприяє відділенню частин тексту одна від одної.

Об'єднуюча спроможність ритму передбачає і іншу здатність цього явища - роз'єднувати частини цілого. Це свідчить про те, що організуюча функція ритму виявляється у здатності ритму об'єднувати та роз'єднувати частини цілого [1, 106].

Об'єднуючі та роз'єднуючі функціональні вияви ритму забезпечуються двома взаємозалежними факторами: стабільністю ритмів і їх зміною. Одночасно, через різний ступінь чіткості періодичних мовленнєвих явищ здійснюється інша функція ритму — емоційно-естетична. З цієї точки зору, ритм є індикатором емоційної, експресивної, оціночної і т.п. інформації [5, 137], яка закладена в тексті. Вірно організована мова сприймається легко і не викликає почуття незручності або ускладненого сприйняття. Наявність ритму в прозі починає усвідомлюватися лише тоді, коли порушується правильність ритмічної організації мовлення або в сторону збільшення, або зменшення чіткості ритму, і як прямий наслідок цього неможливість його адекватного сприйняття.

Ритм є загальномовною системою, що виявляється на всіх рівнях мови і організовує її в цілому. Співвідношення елементів цієї системи визначається ієрархічним принципом побудови одиниць, які, взаємодіючи, створюють єдине ціле - текст. Ритм є одним із структурних принципів організації текстів. Актуалізуючись на різних рівнях текстової структури, ритм несе різноманітне функціональне навантаження і є потужним засобом донесення змісту мовлення до свідомості слухача або читача, прискорює його розуміння.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антипова А. Ритмическая система английской речи: Учебное пособие. — М.: Высшая школа, 1984. — 119с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. — М.: Иностран. л-ра, 1955.-416с.
3. Дмитриева Е. Структурно-ритмическая организация научно-технического текста: Автореф. ...канд. филол. наук: 10.02.19/ Азербайдж. пединститут рус яз./ — Баку, 1993. — 30с.
4. Князева Н. Ритмическая организация научной речи /зкспер.-фонет. исследование на мат. совр. англ. яз. в сопост. с белор./: Диссерг. ... канд. филол. наук: 10.02.04. - Минск, 1981. — 168с.
5. Немченко Н. Ритм как форма организации текста /на мат. англояз. сказки/: Автореф. ... канд. филол. наук 10.02.04/ Московский гос. пединститут иностр. яз. им. М.Тореза/. — М., 1986. — 24с.
6. Риков В. Ритмическая организация прозаической речи / статистич. исследование/: Автореф. ...канд. филол. наук: 10.01.21/ Московский гос. университет/. — М., 1986. — 26с.
7. Филимонов О. Стилистические функции ритмизации англоязычной художественной прозы: Автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.04/ Одесский гос. университет им. И.Мечникова/. — Одесса, 1985. — 16с.
8. Чистович Л., Кожевников В. и др. Речь. Артикуляция и восприятие. — М.—Л.: Уаука, 1965.- 241с.
9. Abercrombie D. Studies in Phonetics & Linguistics. — London: Univers. press, 1965. — 151p.

10. Adams C. English Speech Rhythm & the Foreign Learner. — New York; Mouton Publishers the Hague, New York, 1979.—23 Ip.

11. Bing J. Aspects of English Prosody. — New York & London: Garland Publ., Inc., 1985. — p.36-44.

*Ірина Дудяк Київський державний
лінгвістичний університет*

СОЦІАЛЬНО ОБУМОВЛЕНА ВАРІАТИВНІСТЬ СУЧАСНОЇ БРИТАНСЬКОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Коли людина, що тривалий час вивчає англійську мову, приїздить у Великобританію, її дивує те, як мало можна зрозуміти з почутого. Перш за все, англійці говорять набагато швидше, ніж того можна було б сподіватися. По-друге, сама мова дуже відрізняється від тієї, яку іноземці звикли чути у фонозапису і бачити у підручниках. Одразу помітні відмінності у вимові, а вже потім — відмінності у словнику та граматиці.

Реакція на це явище може бути різна. Якщо іноземець впевнений у своїх вчителів і знаннях, що має, він, спокійно розібравшись у ситуації, намагатиметься зрозуміти те, що йому говорять, а сам слідуватиме вивченим вдома правилам. В результаті, зустрине захоплення носіїв мови. І справа не тільки у тому, що англійці люблять робити компліменти тим, хто володіє їх мовою. Іноземці вивчають стандартний, нормативний варіант англійської, так званий Received Pronunciation. Саме його покладено в основу підручників, і саме ним диктори начитують тексти і діалоги на швірку. Дійсно, ввімкнувши радіоприймач, можемо почути те саме, до чого ми звикли, але зрозуміти мовлення англійців на побутовому рівні набагато важче.

Для тих, хто спілкується нерідною мовою, постає проблема розуміння. Для них не важливо, як складена фраза, навіть було б краще, якби речення були побудовані за схемою рідної мови, і вимова мала вплив іншомовної. Дуже часто українцеві легше порозумітися з китайцем, що говорить англійською, ніж зі справжнім англійцем, бо фонетичні труднощі, з якими стикаються носії цих мов, подібні.

Найбільший вплив на варіативність мовних систем справляє територіальний (а також національний!) фактор. Не викликає заперечень, наприклад, сформованість національного американського, канадського, австралійського літературних варіантів англійської мови. З другого боку, є і регіональні (місцеві) різновиди британського варіанту, як мови, що обслуговує достатньо велику територію Великобританії з розвинутими діалектними ареалами. Хоча в межах однієї країни мовна система є максимально уніфікованою, на побутовому рівні є дуже помітні відмінності.

За словами Пітера Траджілла, відомого британського діалектолога, для багатьох англійців дуже важливим видається власне походження [1]. Теплі почуття до батьківщини і оточення, здо сформувало характер особистості, впливають на акцентне або діалектичне забарвлення мовлення. Звичайно, представники "вищого світу" і ті, хто з яких-небудь причин прагне приховати своє походження, позбавляються територіального акценту. Але більшість англійців говорять так, що, послухавши їх, можна скласти чітке уявлення про те, звідки вони.

Із зростанням міст і розвитком системи комунікації посилюється вплив стандартного варіанту. Як не дивно, Received Pronunciation не витісняє діалекти і говірки ужитку. В офіційній сфері використовується стандарт, а у повсякденному житті — різноманіття місцевих акцентів.

Для позначення цього явища введено термін *диглосія* [2, 210]. У випадку, коли мовці оперують одночасно двома чи більше варіантами, незаперечна можливість їх інтерференції, що і підтверджується на практиці.

Описаний у 1896 році Деніелом Джонсом літературний стандарт Received Pronunciation досить відрізняється від того, що вважається правильним сьогодні. Зараз ніхто не використовує норму Джонса, хоча вона ще вважається дійсною. І це не дивно, адже мова — явище динамічне. Крім територіального на її розвиток впливає ще й соціальний фактор. Досить неповажне ставлення сформувалося до діалекту Cockney, і всі, кому вдавалося вирватися із середовища, де він панує, намагаються якнайшвидше його позбутися. Соціального забарвлення набула і стандартна вимова. Мова королеви, елітної верхівки завжди була ознакою освіченості, але з розвитком промисловості і виділенням середнього класу могла викликати небажане ставлення і до її носіїв. Підняття загального рівня життя населення створило умови для найменш

забезпечених змінити свій соціальний статус, чим багато з них негайно і зайнялися, але мовленнєві навички без одержання належної освіти кожній конкретній людині змінити важко.

На початку 80-х років цього століття зміни у літературному британському варіанті англійської стали настільки значними, що лінгвісти занепокоїлися, чи не йде формування нової норми, або, хоча б, нового діалекту.

19 жовтня 1984 року в освітньому додатку до газети Таймз (the Times Educational Supplement) з'явилася стаття Дейвіда Розеварна, в якій найтипівіші зміни у мові носіїв літературної англійської одержали узагальнену назву Estuary English (від території навколо гирла Темзи, звідки ці зміни і стали поширюватися). Розеварн описав Estuary як різновид зміненої місцевої говірки [3, 29]. Це поєднання нетериторіальної та регіональної південно-східної англійської вимови та інтонації. Сама назва, що походить від гирла Темзи, свідчить, що носії Estuary проживають не тільки у Лондоні, а й у Північному Кенті та Південному Ессексі. За останні десять років Estuary поширився територіально на північ до Норвіджа та на захід до Корнуольського півострова.

Дейвід Розеварн визначив соціальне положення носіїв Estuary як проміжне між високоосвіченими носіями RP (*Received pronunciation*) і жителями робітничих передмість Лондона, що говорять на Cockney. Estuary використовують люди різні за соціальним статусом. Серед них багато лікарів, викладачів коледжів, поліцейських, домогосподарок. Останнім часом Estuary просочується навіть на телебачення та радіо, де традиційно панує лише стандартний варіант. Estuary можна почути на лавах Палати Громад, і деколи — у Палаті Лордів. У ділових колах він поширений значно більше. За словами Стенлі Калмза, засновника і голови Групи Діксонів, носії стандартного варіанту англійської перебудовуються на Estuary з метою реклами своїх продуктів, для того, щоб здаватися ближчими до покупців [4, 16]. Одним словом, Estuary міцно закріпився у британському суспільстві і визначатиме основні зміни у системі мови на майбутнє.

Отже, що являє собою Estuary? На фонетичному рівні, це суміш Cockney і загальноприйнятого британського варіанту. Можна виділити кілька основних правил, хоча остаточний вибір залежить від кожного носія індивідуально. Не обов'язково у мовленні кожної людини будуть присутні всі елементи, що характеризують Estuary.

Наведемо характерний приклад: використання фонем /w/ на місці літературного /l/ у кінцевій позиції чи у звукосполученні в кінці слова: /tauw/ — *tall*, /beuw/ — *bell*. Часом звуковий образ видозмінених Estuary слів може співпадати з іншими словосполученнями стандартного варіанту. Наприклад, *all full* звучатиме як *awfuw* (тобто, *awful*): *I'm afraid our single rooms are awfuw.*⁴

Прослідкувавши за вимовою звука /t/, помічаємо, що у Estuary значно більше глотальних зупинок на місці t, ніж у стандартному британському варіанті. Вживання тотальних зупинок між голосними чи у позиції після голосного це, взагалі тенденція Cockney, якої більшість мовців намагалися уникати, щоб здаватися більш освіченими. Тепер же все більше британців не соромляться говорити *Gal?/wck*, *sta?/ement*, *ne?/work*.

З другого боку, t на початку слова перед голосною вимовляється як ts — *tsea*, *tsop*, *tsell*. У Estuary є тенденція вимовляти ts навіть там, де у Cockney вживається глотальна зупинка - *butser* (*butter*), у Cockney — *bu?/er* [4,29].

Справжній носій Estuary слова *news*, *suit* вимовлятиме як /nu:z/, /su:t/, пропускаючи фонетичний /j/, котрий завжди є у стандартному варіанті. Втім, у словах *assume*, *suitable*, *pursuit* навіть у RP /j/ пропадає. Тут помітний вплив американського варіанту [6, 52].

Від Cockney в Estuary повільно переходить тенденція вимовляти th як f або навіть v. За словами Пітера Коггла, говорячи так, матусі з робітничого середовища наслідували у вимові своїх діточок. І на запитання *Would you like some margarine?* можна почути відповідь: *I fink I'd rahver av sam bah?sr* [4, 32]. Варто відмітити, що ця риса не дуже охоче сприймається більшістю мовців. Вона є занадто типовою для Cockney, а в англійці дуже хочуть здаватися більш освіченими.

Можливо, найбільш відома риса Cockney — випадіння звука h на початку слова, *'ello*, *'engy!* (*Hello*, *Henry!*) Вона також досить повільно вживається у Estuary, і, що видається дуже цікавим, поширюється на територіях, віддалених від Лондона.

/r/ у Estuary не походить ні від стандартного британського /r/, ні від /r/ Cockney. Цей звук більше подібний до американського /r/.

напружений і тривалий /i:/ [5, 174]. Наприклад, у таких словах, як *city, me* звук /i:/ довший, ніж у стандартному варіанті. Часто /i:/ переходить у дифтонг /9i/: *sea /s9V*. Аналогічно, у дифтонг /8ц/ переходить довгий /u:/: *blue /Біііц/*.

Реалізація широкого наголошеного /аз/ змінилась, порівняно зі стандартним варіантом, у бік більш відкритої артикуляції, що веде до появи звука, подібного до /a/.

Дифтонг, який у стандартній вимові звучить як /ei/, виражений у Estuary як /ai/: *say /sai/*. У Cockney це саме слово звучатиме /sAi/. Таким чином, у Estuary /ei/ співпадає з /ai/. Слова *way* і *why* є омофонами, /ви/ стандарту у Estuary стає /Лц/: *ghost /gAust/*.

Слова типу *choice* у Estuary міститимуть трифтонг /aіі/.

Трифтонг стандарту /ai8/ як у *fire, tire* у Estuary виражений довгою фонемою /a:/: /fa:./.

Інтонація Estuary характеризується більшим наголосом на прийменниках і допоміжних дієсловах, які у стандартному варіанті взагалі не наголошені. Термінальний тон може падати на прийменники. Наприклад, "*Let us get TO the point*". Таке вживання термінального тону може викликати проблеми у спілкуванні. Коли носій Estuary в інтерв'ю LBC (London Broadcasting Corporation) сказав: "*Totters have been in operation FORyears*", *TO for years* зрозуміли як *four years* [7, 112].

Діапазон висот інтонаційних схем Estuary значно вужчий, ніж у стандартній англійській. Піднесення тону ніколи не досягає високої точки, що справляє враження певної недбалості і навіть байдужості.

У Estuary значно частіше, ніж у стандартній англійській вживаються розділові питання (юн '*it? doesn't she?*) вони оформлені комбінованим висхідним-низхідним тоном.

Фонетичні відмінності супроводжуються вибором відповідних лексичних одиниць. Замість *Thank you* вживається *Cheers*, а іноді це саме *Cheers* означає *Goodbye*. Дуже часто використовується слово *basically*. У реченнях-пропозиціях скоріше буде вжите *There you go* замість стандартного *Here you are*. *There is* є універсальною формою для однини і множини. Типовим для Estuary є використання американізмів.

Також для Estuary характерна так звана гіперправильність. Внаслідок занадто уважного ставлення до орфографічних норм слово *Wednesday* звучатиме як /wedilnzdal/, що зовсім нетипово для літературної вимови, де перше d пропускається. Мовець Estuary неохоче вживатиме нейтральну фонему у словах типу *Newfoundland*, в той час як носій стандартної вимови у цьому слові використає її двічі. Таке явище, на думку Дейвида Розеварна, спричинило обережне ставлення до неформального стилю мовлення, що спостерігається у більшості мовців. А також воно може асоціюватися із помилковою думкою, що правильний варіант — це той, що найбільш подібний до форми написання.

Сьогодні британці не можуть заперечувати, що Estuary рішуче впливає на стандартний варіант англійської. Прямим доказом цього є просочення його в ефір. Соціологи міркують над окресленням кола членів суспільства, які вибирають Estuary, лінгвісти розробляють систему транскрипції, яка давала б можливість фіксувати особливості вимови (поки що) поряд зі стандартом, політики і рекламодавці прямо і відверто заявляють про себе на Estuary, щоб таким чином здаватися ближчими до основної маси населення. Розгубленість таке становище викликає лише у тих, хто за кордоном і вивчає англійську як іноземну мову. Тому все більше в посібники по вивченню англійської мови включаються записи мовців Estuary, та й не лише їх, а й носіїв територіальних діалектів. Estuary English здебільшого не є однією з опозицій диглосії, тому він має всі шанси змусити британців переглянути і радикально змінити стандарт, прийнятий сто років тому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Trodgers, Peter/Dialects of England. Oxford UK and Cambridge USA.— 1994.— 408с.
2. Гинтовт К.П., Соколова М.А. й др. Теоретическая фонетика английского языка/ — М., 1991, — 270с.
3. Rosewame, David. "Estuary English: Tomorrow's RP?" English Today 37, vol 10, No. 1 (January 1994). — P.27-34.
4. Paul Coggle."Do you speak Estuary?"—Bloomsbury, 1993.—37p.

5. Wells J.C. The Cockneyfication of RP? // Non-Standard Varieties of Language: Papers from the Stockholm Symposium 11-13 April, 1991. — Stockholm: Almqvist and Wiksell, 1994. — P.171-187.
6. Малюта Я. Варьирование безударных гласных в языке и речи. // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. К, 1997. — 123с.
7. Crystal David. The English Language. Penguin Books, 1990. — 192p.

Ірина Петруш

ПРОСОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ АНГЛІЙСЬКИХ ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ УКРАЇНОМОВНИМИ ІНФОРМАНТАМИ

Останнім часом дедалі більша увага фонетистів приділяється вивченню мовленнєвої діяльності людей з точки зору теорії комунікації, тобто в основі сучасних фонетичних досліджень лежить вихідне положення: вивчати явища в залежності від того, між ким, з якою метою і в яких умовах відбувається акт спілкування [1, 18].

Відомо, що процес читання теж трактується як акт комунікації. Адже письмові тексти- це мовлення “зафіксоване у оптичних знаках”. Воно не сприймається людиною і залишається мертвою матерією, аж поки не має місця комунікація, тобто поки письмові тексти хоча б подумки не озвучуються [4, 21]. Тому аналіз фонетико-фонологічних засобів організації складних мовленнєвих творів викликає неабияку зацікавленість сучасних дослідників.

Вивчення фонетико-фонологічної організації великих комунікативних одиниць (текстів) здійснюється лінгвістами у різних напрямках, при цьому враховуються як лінгвістичні, так і екстралінгвістичні чинники, які впливають на здійснення акту комунікації, сприяють чи, навпаки, ускладнюють цей процес.

Серед причин, що ускладнюють процес іншомовного спілкування, найважливішою вважають мовну інтерференцію. За визначенням У.Вайнрайха, інтерференція - це відхилення від норм обох мов, що зустрічається у мовленні білінгвів, у результаті того, що вони володіють більше, ніж однією мовою, тобто у результаті мовного контакту [2, 7].

Метою даної роботи є спроба проаналізувати фонетико-фонологічний, зокрема просодичний, аспект мовної інтерференції при реалізації англійських художніх текстів україномовними студентами.

Читання текстів - це явище мовленнєво-розумового процесу, завдяки якому відбувається перехід від орфографічного до орфоепічного коду. Отже, процес читання орієнтований на сприйняття та декодування інформації, закладеної у тексті, що передається на різних мовних рівнях: лексичному, синтаксичному та фонетичному. Для вірного розуміння тексту необхідне його звукове відтворення, орфоепічно-коректна реалізація. Оскільки звукова реалізація художнього тексту складається з двох основних субституцій: звука і звукової структури та супрасегментної конструкції, для вірного трактування семантико-сислової інформації тексту важливе розуміння як лексико-граматичної, так і просодичної його організації.

У процесі читання іншомовних (англійських) текстів декодування інформації, що передається ' на фонетичному рівні, а особливо просодичними засобами, викликає в україномовних читачів неабиякі труднощі. І причини цьому- не лише до деякої міри лінгвістична некомпетентність, чи недостатнє чуття мови, а перш за все, сильний інтерферуючий вплив рідної мови на мову, яка вивчається.

Здавалося б не так вже й складно прочитати текст і адекватно сприйняти його смисл. Проте, в процесі читання іншомовних (англійських) текстів у свідомості, мисленні та мовленнєвій діяльності білінгва вступають в дію об'єктивні чинники складних співвідношень систем англійської та української мов, які породжують різного роду взаємодії і спричинюють появу відхилень від літературної норми англійської вимови.

Спробуємо проаналізувати деякі типові помилки україномовних студентів при читанні англійських художніх текстів, що призводять до порушення норм реалізації сучасної англійської мови, а саме в системі просодії.

Читаючи іншомовний текст, мовець концентрується в основному на лексичних та граматичних засобах і часто нехтує просодичною організацією запропонованого матеріалу, що безумовно і фіксується у вигляді відхилень від норми.

Джерелом просодичних помилок є також повна орієнтація на пунктуаційну систему. Цілком природньо припустити, що пунктуаційна система полегшує сприйняття тексту. Завдяки пунктуації відбувається спілкування між автором і читачем, проте контакт між ними здійснюється лише за умови спільного, єдиного розуміння значення пунктуації та окремих розділових знаків чи їх відсутності. У зв'язку з цим слід зауважити, що в англійській та українській мовах вживання пунктуаційних знаків дещо відрізняється, що є потенційною причиною помилок. Оскільки пунктуація впливає на ритм, мелодику тощо, виникнення просодичних відхилень на основі пунктуаційних відмінностей не викликає сумніву.

Порівняно з українською, англійська проза менше обтяжена пунктуаційними знаками. Опираючись на те, що практично кожен пунктуаційний знак, крім дефісу, створює паузу у потоці мовлення [5, 123], сегментує його, україномовні читачі постають перед труднощами сегментації запропонованих текстів, де немає жодних пунктуаційних знаків. Особливо це актуально для поширених складних речень. В українській мові підрядні речення складнопідрядних конструкцій традиційно виділяються комами, що майже нехарактерне для англійської мови. Наприклад, реалізація речення *Jenny was so smart that I was afraid she might laugh at what I had traditionally considered the suave romantic (and unstoppable) style of Oliver Barrett IV* була далеко неоднозначною.

Невірна сегментація тексту порушує його просодичне оформлення в цілому. Довільний, часто помилковий вибір місця пауз робить прозаїчний текст ритмічним, заплутаним та складним для розуміння. Розгляд просодичної системи як вираження внутрішньої єдності підсистем, дає підстави вважати, що відхилення у реалізації одних просодичних параметрів, викликають інші порушення, у результаті чого тексти не лише звучать неприродньо, а й стають важкими для сприйняття.

Виявивши труднощі у процесі читання, які ґрунтуються на розбіжностях мовних систем, україномовні читачі підсвідоме вдаються до звичок, вмінь і навичок, набутих при вивченні рідної мови. Аналіз спільних та відмінних рис просодичного рівня англійської та української мов дає змогу спрогнозувати потенційні джерела просодичної інтерференції.

Відомо, що англійська та українська - мови, що стоять генетичне досить далеко одна від одної. Вони належать до так званих "нетональних" у загальній індо-європейській сім'ї мов: проте перша відноситься до групи германських мов, а друга - до слов'янських. В обох мовах існують схожі по своєму характеру просодичні явища, які можуть бути віднесені до універсальних просодичних ознак більшості мов світу. Так, наприклад, нисхідні та висхідні рухи голосового тону складають основу мелодійної системи будь-якої мови. Нисхідні тони, звичайно вживаються для передачі завершеності, висхідні - для незавершеності. Спостерігаються спільні фонетичні явища в членуванні звукового потоку та інтонаційні одиниці (синтагми, фрази, надфразові єдності тощо).

У більшості мов світу в емоційно-нейтральному мовленні спостерігається зосередження мелодійного піку на початку акцентно-мелодійного контуру фрази, зниження голосового тону, зменшення гучності звучання і сповільнення темпу мовлення у кінці фрази і т.д. [3, 39-40].

Знання і застосування мовних універсали на просодичному рівні значно полегшують декодування закладеної в текст інформації. Проте існують і відмінності, які слугують потенційним джерелом інтерференції та спричиняють типові помилки.

Основні відмінності англійської та української мов на просодичному рівні виявляються, перш за все, у тональних ознаках, дистрибуції, частотності вживання певних просодичних параметрів, в ритмічній організації великих фонетичних одиниць, поділі тексту на інтонаційно-сміслові групи, розташуванні і тривалості пауз, вживанні фразових наголосів, особливо логічних та емпатичних.

Для кращого осмислення проблеми просодичної інтерференції було проведено експериментальне дослідження. Десяти україномовним студентам II курсу англійського відділення факультету іноземних мов Тернопільського державного педагогічного університету було запропоновано прочитати два невеликі англійські тексти. Кожна реалізація записувалась на плівку. Отримані озвучення тексту порівнювалися з записами цих же текстів у виконанні професійного актора - носія мови. Весь експериментальний матеріал піддався аудиторському аналізу.

Дані експерименту показали, що у читанні усіх україномовних студентів присутній ряд просодичних відхилень порівняно з реалізацією текстів, здійсненою носієм мови. Майже усі текстові

актуалізації наближаються по часу звучання до текстів, прочитаних англomовним актором, але помітні відмінності у темпі і, передусім, ритмічній їх організації.

It sup'posed to reyeal things \ about the 'guys they 're going to^ marry (Реалізація здійснена носієм мови). У семи з десяти озвучених україномовними студентами варіантах даного сегменту тексту спостерігається значно більша кількість наголошених складів (окрім слів, виділених носієм мови, наголошуються ще наступні: *things* та *going*).

Прочитані українськими мовцями тексти характеризуються більшою кількістю пауз, причому тривалість їх довільна. Слід зауважити також порушення у постановці фразових наголосів. *I felt 'different about, Jennifer, \ and 'didn 't know what to 'say or even who to 'ask about it. ("You 'should have asked 'me", she, said^ later.)* - варіант реалізований диктором - носієм мови.

Лише двоє з десяти інформантів вірно розставили акценти. Решта припустилися помилок, наголошуючи лише *should* або *asked*, що суперечить загальній логіці висловлюваного.

У записах запропонованих англійських текстів, реалізованих українськими мовцями, відмічається неправильне вживання мелодійних контурів, спотворення мелодійних конфігурацій на деяких структурно-функціональних частинах інтонаційної групи, значне звуження висотного діапазону тощо.

Обсяги даної статті не дозволяють більш детально зупинитися на просодичних відхиленнях при читанні англійських художніх текстів україномовними інформантами. Проте вищезазначені факти свідчать про необхідність подальшої розробки та глибокого теоретичного опрацювання даної проблеми.

Аналіз інтерферованих просодичних структур, отриманих у результаті читання, сприятиме не лише прогнозуванню, а отже і можливості усунення потенційних помилок, що призведе до більш повного сприйняття текстів, закладеної у них інформації, а й до якісно позитивних змін у процесі комунікації. Адже читання вголос дозволяє оволодіти звуковою системою мови, закріплює здатність до звукового перекодування як на рівні букви, слова, так і на рівні великих комунікативних одиниць. Закріплені навички використовуватимуться у всіх видах мовленнєвої діяльності і, у першу чергу, у спонтанному мовленні, що буде запорукою покращення іншомовного спілкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисюк І.В. Форми і функції українського спонтанного мовлення. - К.: Наук. думка, 1990. - 204 с.
2. Вайнрайх У. Язиковіє контакти. - К.: Вища школа, Изд-во при Киев. ун-те, 1979. - 263 с.
3. Вишневская Г.М. Лингвистические предпосылки возникновения русского акцента в английской интонации // Фонетическая интерференция: Межвуз. сб. науч. тр. - Иваново: ИВГУ, 1985. - С. 38-50.
4. Зиндер Л.Р. Лингвистика текста и фонология // Просодия текста: Тезисы докладов научно методической конференции (7-9 декабря). - М.: МГПИИЯ им. М.Тореза, 1982. - С. 19-22.
5. Зитчисон Джеймс. Английский English (Грамматика, орфография, пунктуация, стилистика). - М.: Аквариум, 1996. - 464 с.

**Ярослава Федорів Київський державний
лінгвістичний університет**

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТА ЛІНГВІСТИЧНИХ АСПЕКТІВ АКТУАЛІЗАЦІЇ ВИСЛОВЛЮВАНЬ-НЕВДОВОЛЕНЬ

Висловлювання-невдоволення як один із видів розумово-мовленнєвої діяльності людини найчастіше виражає її прагнення досягти взаєморозуміння або узгодження відмінних інтересів чи поглядів. Його функціонально-прагматична спрямованість полягає у вираженні певної протидії, орієнтованої на зміну існуючого стану речей, яка актуалізується здебільшого в емоційній формі моральної оцінки індивідом своїх чи чужих вчинків, дій, інтересів, переконань, вірувань, звичок поведінки тощо.

Інакше кажучи, висловлювання-невдоволення відбиває незадоволення мовця якою-небудь суперечністю чи контрастом між ідеальними (існуючими в уявленні суб'єкта) і реальними (такими, що мають місце в дійсності) явищами, подіями, фактами.

Усі без винятку висловлювання-невдоволення відносяться до типу емоційних висловлювань, що виникають на ґрунті переживання людиною тих чи інших негативних емоцій, які, будучи усвідомлені індивідом, виконують роль підґрунтя для побудови та актуалізації конкретних видів висловлювань-невдоволень. Вживані в комунікації, вони виражають певні почуття і тому є по відношенню до емоцій, які переживає індивід, більш прагматичне акцентованими та цілеспрямованими. Крім того, сама лінгвістична організація конкретних видів висловлювань-невдоволень завжди несе в собі зародок очікуваної реакції слухача.

Звідси очевидно, що для правильного розуміння та використання функціональних можливостей недоволень їх доцільно класифікувати за прагматичною спрямованістю.

У працях, присвячених питанням функціональної специфіки недоволень або їх різновидів, що досить часто зустрічаються у лінгвістичній літературі, як правило, відсутня більш чи менш повна їх класифікація. Проте, навіть побіжний аналіз їх прагматичної спрямованості дозволяє виділити відповідно до почуттів наступні конкретні види недоволень: скарга, протест, обурення, осуд, претензія, заперечення, несхвалення, докір, страждання, втрата, співчуття, сумнів, тощо. У свою чергу, з погляду прагматичної спрямованості скарги як різновид висловлювань-невдоволень можуть класифікуватися на: скарги-прохання, скарги-виправдання, скарги-співчуття, а також скарги, спрямовані на пошук виходу із ситуації, перехід до іншої теми, або скарги, що констатують потребу в співчутті, безвихідність становища, яке склалося, рівноправність або нерівноправність комунікантів і т.п. Природно, що подібним чином неважко додатково класифікувати й усі інші конкретні види висловлювань-невдоволень (протест, обурення, осуд і т.д.), наведені нами вище.

Таким чином, ми розглянули лише аспект поглибленої класифікації висловлювань-невдоволень на рівні виражених почуттів. Фрагмент більш розвинутої класифікації їх функціонально-семантичних типів, розробленої нами у праці [1], наведено на рисунку. З нього видно, що крім виражених почуттів, висловлювання-невдоволення доцільно класифікувати за ступенями емоційності та комунікативно-прагматичними функціями.

Виходячи з конкретних соціально-лінгвістичних функцій, висловлювання-невдоволення раціонально класифікувати на оцінювальні (оцінка явищ навколишньої дійсності та оцінка результатів спілкування) та впливові (спонукання до дії та стримування дій суб'єкта). Усі без винятку висловлювання-невдоволення, як видно з рисунку, можуть бути актуалізовані з різним ступенем емоційності: емоційно-нейтральні, емоційно-забарвлені та емоційно-експресивні. Тут слід зупинитися на тій обставині, що ступінь емоційності конкретних висловлювань-невдоволень, визначаючись у своїй основі їх лексико-граматичною структурою, у мовленні трансформується під впливом просодичних та екстралінгвістичних факторів до того вигляду, у якому вона актуалізується.

Цікаво також відзначити, що емоційно-експресивні, емоційно-забарвлені та емоційно-нейтральні висловлювання-невдоволення утворюються за рахунок однорідних логіко-змістовних структур. Наприклад,

емоційно експресивні:

Bob: Jenny, I'm sorry to keep you waiting! I've just about had enough of it! I parked my car ; outside a newsagent's for a couple of

| minutes to go in and get a paper and a magazine and some chocolate for the journey, and this bloody traffic warden stuck a parking ticket on my windscreen!

Jenny: Ohh! Rotten luck! [2, 82].

емоційно забарвлені:

Hey yuh took my chair by the way an I don't think that was very nice.

I didn't take your chair, it's my chair. [3,177].

емоційно нейтральні:

In an interview on Manwick radio last night, Mr. Albert Crankshaw, president of the Whimsy Residents' Association, said, "We are appalled. This decision will mean the end of Whimsy. Planes will be taking off and I coming in to land directly over the village..." [4, 61].

Проте, серед вказаних різновидів даних висловлювань зустрічаються висловлювання-невдоволення, які важко однозначно віднести до одного з трьох описаних типів. Це відбувається внаслідок того, що їх лексико-граматична структура ґрунтується на принципі внутрішнього контрасту, що надає їм, по суті, емотивно-компенсаційного характеру. Такі висловлювання можуть бути утворені як діаметрально протилежними чи різнополюсними логіко-змістовними елементами, так і логічним контрастом між ситуацією спілкування та змістом невдоволення. Наприклад,

наявність діаметрально протилежних логіко-змістовних елементів: All right, so you think Гt a fool [4, 57].

контраст між ситуацією та лінгвістичним вираженням: якщо нерозумний вчинок одного індивіда супроводжується висловлюванням clever! іншого, то ми маємо невідповідність між очевидною хибністю дії та її позитивною оцінкою [5, 114

При цьому варто відзначити, що під впливом екстралінгвістичних факторів і внутрішнього світосприйняття мовця такі емоційно-компенсуючі висловлювання актуалізуються за допомогою ряду просодичних засобів, які дозволяють віднести їх до групи емоційно-забарвлених або емоційно-експресивних висловлювань.

Підкреслимо ще раз, що найбільш значущими ознаками ідентифікації конкретних видів висловлювань-невдоволень прийнято вважати ті ознаки, які диференціюють їх за вираженими почуттями. До них слід віднести: обурення, протест, осуд, роздратування, несхвалення, докір, скаргу, тощо.

Здавалося б, питання проблеми ідентифікації розглянуто нами достатньо повно. І разом з тим, найбільш цікавою обставиною виступає те, що у живому мовленні висловлювання-невдоволення найчастіше виражають не одне якесь конкретне почуття, а їх певний комплекс. Наприклад, скарга-докір, обурення-зздрість, протест-захоплення, осуд-співчуття, заперечення-благання, невдоволення-здивування і т.ін. Такі комплекси, як показала практика, є найскладнішими для ідентифікації. Проте, в основі процедури їх ідентифікації лежить строга причинно-наслідкова логіка, відповідно до якої почуття, що визначають вибір конкретного виду висловлювання-невдоволення, і є домінуючим (наприклад, осуд). При цьому друге почуття, яке коригує емоційне забарвлення висловлювання (наприклад, співчуття), іде в комплексі слідом за ним (осуд-співчуття), утворюючи таким чином сукупність значущих для мовленнєвої практики диференційних ознак.

Неабияке значення має й той факт, що під час контакту представників двох різномовних культур на перший план виступають відмінності у їх мові, жестах, традиціях, значення яких не завжди відомі кожному з комунікантів. При цьому на процес комунікації також впливатимуть як суто особисті, так і загальнокультурні та соціальні фактори, як от: походження індивідів, їх вік, стать, темперамент, звички, професія, особистий культурний рівень та загальна культура народів, до яких вони належать.

Крім того, очевидно, що кожному із співрозмовників властивий унікальний стиль комунікації, який, у свою чергу, визначається певним стилем, спільним для всіх представників даної конкретно розглянутої культури. При цьому комунікантам не завжди відомі нюанси та специфіка їх власної культури і, тим більше, культури співрозмовника. У загальному випадку необізнаність індивідів щодо особливостей, притаманних тій чи іншій культурі, може призвести до неадекватної оцінки ними ситуації і, внаслідок цього, до неправильної реакції на запропонований стимул. У такому разі дії комунікантів можуть взаємно оцінюватись як дивні, ексцентричні чи неприпустимі, спричинюючи непорозуміння чи навіть конфлікти.

Як відомо, більшість проблем гетерокультурного спілкування пов'язані з неправильним тлумаченням деяких явищ, ситуацій чи намірів співрозмовників. При цьому варто зауважити, що міжкультурні конфлікти, нажаль, здебільшого сприймаються як особисті, а не як загальнокультурні. Більше того, в окремих випадках це може призвести до стійкого негативного ставлення до іноземців. Породжені таким чином негативні стереотипи проявляються як підозра, нетерпимість, чи навіть ненависть до інших культурних угруповань.

Слід зазначити, що до виникнення негативних емоцій або напружених ситуацій призводить не лише нерозуміння традицій, звичок чи деяких побутових рис представників іншої нації, але й необізнаність щодо особливостей вираження певних видів емоцій у мовленні. Іноді такі емоції реалізуються у формі недбало кинутих зауважень, які можуть і не мати серйозних наслідків. Проте,

відомо, що чим нижчий загальний культурний рівень мовця, тим гостріше виявляється в емоціях його негативне ставлення. Першопочатковий імпульс, який виникає у конфліктних ситуаціях, — лют, гнів, обурення. Якщо розглядати англійське мовлення, то інтонаційно це проявляється у

підвищеній або, навпаки, екстремальної гучності вимовляння, прискореному темпі, порушенні ритмічного малюнку висловлювання, різкій зміні тембрального забарвлення голосу мовця. Загальна тривалість інтонаційних груп при цьому зменшується, семантичні центри виділяються за допомогою великих висотно-тональних перепадів та локалізації тонального максимуму, що реалізується здебільшого на термінальному складі інтонаційної групи або на першій ритмогрупі. Ядерні тони при цьому, як правило, низькі або екстремально низхідні.

З підвищенням соціального та культурного рівня комуніканта і його вміння володіти собою ступінь вираження емоцій, навпаки, знижується. На просодичному рівні це проявляється у зниженні гучності й темпу мовлення, звуженні діапазону інтонаційного контуру, згладжуванні ритму та менш помітних змінах тембру голосу мовця. Паузи зустрічаються частіше і тривають довше. Негативна емоція реалізується здебільшого за рахунок рівня та конфігурації ядерного тону, який у даному випадку може бути низьким або середньо-підвищеним низхідним чи, рідше, висхідно-низхідним.

У реальній практиці навчання вимови різних типів висловлювань англійської мови використовують [6] дві базові технологічні моделі: 1) оволодіння найбільш частотним лексичним мінімумом та елементами вимови (поетапна модель); 2) комплексне оволодіння лексико-граматичними нормами та нормами вимови (фронтальна модель). Ці моделі включають два основних елементи структури процесу навчання: накопичення словникового запасу та вдосконалення мовленнєвих умінь та навичок. Такі елементи, варіюючи та взаємодіючи залежно від прагматичної настанови, сприяють засвоєнню певної іншомовної культури.

Незалежно від цього, адекватне фонетичне оформлення мовлення, яке досягається в результаті навчання, свідчить про засвоєння суб'єктом мовленнєвої культури іншого народу. Проте, тут може йтися лише про культуру, закладену в дидактичних матеріалах та привнесених особистістю викладача. При цьому дана культура може формуватися на основі різних логіко-змістовних структур. Так, змістовне насичення програми навчання та дидактичні матеріали можуть бути розроблені носіями мови як для навчання рідної мови, так і для навчання іноземців. Крім того, змістовні структури навчальних матеріалів можуть формуватися й іншомовними авторами для вивчення іноземної мови їх співвітчизниками. Таким чином, у явній чи неявній формі забезпечується неоднаковий ступінь засвоєння мовленнєвої культури мови, яка вивчається.

Як відомо, культура просодичного оформлення невдоволень передбачає вміння індивіда використовувати певний набір фонетичних засобів, що забезпечують актуалізацію смислу висловлювання відповідно до ситуації спілкування та норми вимови.

У загальному випадку культура комунікації визначається комплексом основних факторів, які впливають на динаміку розвитку ситуації спілкування. Зазначені фактори утворюють дві великі групи: стабільні та змінні (ситуативні). При цьому стабільні фактори у свідомості індивіда, як правило, вже сформовані у вигляді певної досить жорсткої системи світоглядної самосвідомості і в процесі комунікації можуть зазнавати лише незначних змін.

До групи стабільних факторів можна віднести такі їх підгрупи: фізіологічні (стать, вік, темперамент, тощо); соціальні (походження, освіта, соціальне положення, економічний статус і т.д.); інтелектуально-психологічні (особистісні характеристики, світогляд, самооцінка, соціальна й національна самосвідомість і т.п.) та інші [7].

Відзначимо при цьому, що в процесі комунікації система стабільних факторів виступає у ролі основи, на якій базується стратегія реалізації висловлювань-невдоволень як специфічна форма особистісного самовираження.

Тому по відношенню до неї змінні фактори можуть розглядатися лише як основа вибору тактичних засобів (лексичних, граматичних, фонетичних) оформлення висловлювань-невдоволень відповідно до існуючих мовних норм. Це цілком відповідає варіативності самих змінних факторів, які доцільно класифікувати на такі підгрупи: ситуація спілкування (місце, час, оточення, попередні події, кількість комунікантів, рівень формалізації спілкування і т.д.); прагматична спрямованість невдоволення (прохання, виправдання, погроза, пошук виходу із ситуації, потреба у співчутті, поради,

перехід до іншої теми, тощо); статус комунікації (неформальне спілкування, дружня бесіда, офіційна зустріч, спонтанна розмова і т.п.) та інші.

Взагалі, під навчанням культури вимови іноземної мови звичайно мають на увазі процес послідовного оволодіння мовцем навичками правильного інтонування висловлювань різної комунікативно-прагматичної спрямованості на основі використання їх типових інтонаційних

моделей. При цьому особлива увага, як правило, приділяється актуалізації висловлювань різної емоційної насиченості.

Проте, проведені дотепер фонетичні дослідження ще не збагатили в достатній мірі педагогічну практику необхідними матеріалами, які описують норми інтонування найбільш значущих типів емоційних висловлювань. Якщо типові інтонаційні моделі констатуючих висловлювань, висловлювань здивування, компліментів та ін. розроблені більш-менш повно [8-11], то висловлюванням невдоволення, на нашу думку, приділена недостатня увага.

Проводячи експериментально-фонетичне дослідження з проблеми вивчення соціокультурних аспектів просодичної організації висловлювань-невдоволень, ми виходили з припущення про те, що вказаним вище чотирьом їх групам (див. рис.) будуть відповідати певні типові інтонаційні моделі, які визначатимуться у своїй основі ступенем емоційності вимовляння, а конкретизовані за вираженими почуттями висловлювання, що входять у них, у свою чергу, визначатимуть особливості варіативних реалізацій цих моделей.

Проте, більш глибоке теоретичне опрацювання даної проблеми наштовхнуло нас на необхідність врахування однієї вельми істотної обставини, яка викликала потребу осмислення та передбачення найбільш раціональних шляхів практичного використання варіативних моделей при навчанні англійської вимови. Дана обставина полягає в тому, що реальним процесам інтонування висловлювань невдоволення властива певна двоякість. З одного боку, викладач може володіти необхідною кількістю варіативних моделей інтонування всіх чотирьох вище вказаних груп висловлювань невдоволення. З другого боку, не кожен індивід, що навчається, здатен за конкретний цикл навчання оволодіти мистецтвом актуалізації всіх без винятку почуттів, які виражаються конкретними видами висловлювань невдоволення.

Здавалося б, для практики парадокс не є новим. Але з теоретичної точки зору він цікавий тим, що реальні обставини мовленнєвої діяльності суб'єкта відображають динаміку розвитку суперечностей між ідеальним мовним знанням і мовцем як матеріальною субстанцією з властивими йому індивідуальними психофізіологічними можливостями. Цю суперечливу двоякість слід віднести до відомої дуальної природи мовленнєвої комунікації. Проте, з практичної точки зору особливо важливо розуміти, що саме максимальна спроможність індивіда правильно інтонувати різні комунікативно-прагматичні види висловлювань усіх їх емоційних типів інтегрується в результаті в ті мовленнєві навички, сукупність яких прийнято називати культурою мовлення. Природне при цьому реальне існування нерівності вихідних культур тих, хто навчається, та їх потенційної можливості підвищення мовленнєвої культури до рівня, що прогнозується в кожному конкретному циклі програми навчання. Тому в якості мінімальної норми уявляється розумним досягти оволодіння всіма без винятку індивідами, які навчаються, навичками актуалізації типових інтонаційних моделей, а потім, залежно від соціально-культурного рівня індивідів і спрямованості їх спеціалізації, вводити в програму варіації вказаних моделей. Даною логікою і був продиктований запроваджений двоетапний методологічний підхід до проведення започаткованого нами експериментально-фонетичного дослідження, а саме: 1-й етап - встановлення типових моделей висловлювань невдоволення; 2-й етап - виявлення їх варіантних реалізацій.

На нашу думку, лише такий підхід дасть змогу адекватно обґрунтувати основні типові моделі висловлювань-невдоволень та забезпечить достатній експериментально-фонетичний матеріал для поглиблення їх диференціації за почуттями, що виражаються.

ЛІТЕРАТУРА

1. Fedoriv Ya.R., Kalita A.A. Systematization of Emotional Utterance Types and their Variants // *Studies in Communicative Phonetics and Foreign Language Teaching Methodology*. — К.: Ленвіт, 1997. — P. 121-126.
2. Jones L. *Functions of English*. — Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1984. — 138 p.

3. Ellis A., Beattie G. *The Psychology of Language and Communication*. — London, Weidenfeld and Nicolson, 1986. — 374 p.
4. Doff A., Jones C. *Feelings*. — Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1984. — 112 p.
5. Cruttenden A. *Intonation*. - Cambridge University Press, 1986. — 214 p.
6. Kalita A.A., Fedoriv Ya.R. *The Problem of Speech Culture Formation in Teaching Foreign Pronunciation // LATEFL-Ukraine Newsletter, No.2*. — Kyiv: IATEFL-Ukraine, 1995. — P. 16-18.
7. Fedoriv Ya.R. *Formation of the Culture of Complaints Prosodic Organization //LATEFL-Ukraine Newsletter, No.4*. — Kyiv: IATEFL-Ukraine, 1996.
8. Калита А.А. *Интонация констатирующих высказываний в английской монологической и диалогической речи*. Канд. дисс. на соиск. ученой степени канд. филол. наук. — Киев, 1984.
9. Дворжецкая М.П., Калита А.А. *Коммуникативная парадигма констатирующего высказывания в английской монологической и диалогической речи*. — Киев: Киевский государственный педагогический институт иностранных языков, 1986.
10. Yancheva T.V. *Prosodic Organization of Complimentary Utterances in English //LATEFL-Ukraine Newsletter, No.2*. — Kyiv: IATEFL-Ukraine, 1995.
11. Ivanova S.V.; Kalita A.A. *Analysis of Functional and Semantic Types of Utterances Expressing Surprise // IATEFL-Ukraine Newsletter, No.4*. — Kyiv: IATEFL-Ukraine, 1996.

АНТРОПОНІМІЧНІ АПОЗИТИВНІ КОНСТРУКЦІЇ: СЕМАНТИЧНІ
ОСОБЛИВОСТІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОЗНАКИ

Апозитивні конструкції, тобто поєднання прикладки з означуваним нею словом, належать до тих синтаксичних структур, функціонування яких у висловленні і в тексті залежить від комунікативної спрямованості останніх та від валентних властивостей означуваного у такій сполучці. У семантичному плані апозитивна конструкція /АК/ становить сполучення двох лексем (чи складених найменувань) як двох різних назв одного й того ж предмета, що передбачає наявність у їх семантичній структурі спільних сем, мовних чи мовленнєвих, Усе це зумовлює необхідність функціонально-семантичного дослідження АК.

З точки зору семантики у складі АК можуть функціонувати дві групи іменників — загальні та власні назви. Відповідно до цього усі АК можна поділити на два класи — загальні АК та власні АК. Останні ж включають два розряди: антропонімічні АК (*тернополянин Андрій Давидович, скульптор Невеселій*), предметні АК (*місто Броди, печиво "Світоч"*).

Об'єктом нашого розгляду є антропонімічні АК, що пояснюється, по-перше, невідповідністю між частотою їх використання у газетно-публіцистичному та офіційно-діловому мовленні та станом їх вивчення в українському мовознавстві, по-друге, потребою з'ясування їх функціонально-комунікативних ознак саме в таких сферах мови, які певним чином залишаються на периферії або й поза полем зору дослідників.

В антропонімічній АК позиції означуваного й прикладки займають особове власне ім'я (антропонім) та особовий іменник, яким позначається особа, "залежно від ситуації та її стосунку до предметів, явищ та інших осіб" [5, 135]. У матеріалі нашого спостереження — інформаційних жанрах газети — ця обставина пояснює велику структурну та семантичну різноманітність антропонімічних АК, порівняно з іншими стилями мови, такими, як художній чи розмовний. За структурною ознакою всі АК можна поділити на такі групи: 1) АК з одиничним апозитивним іменником або його еквівалентом; 2) АК з апозитивною частиною — синтаксично нерозкладним словосполученням; 3) АК з апозитивною частиною — вільним словосполученням.

Розглянемо кожну з цих груп з точки зору їх лексико-семантичної наповненості та функціональних ознак.

1. Конструкції з одиничним апозитивним іменником або його функціональними еквівалентами

За семантичною ознакою таю конструкції виразно поділяються на підгрупи: з прикладкою - функціональним іменником, з прикладкою - релятивним іменником, з прикладкою - назвою звання.

Конструкції з прикладками - функціональними іменниками

До функціональних іменників чи їх аналогів — складених найменувань (*машиніст екскаватора, народний артист України*) відносять назви особи за професією, спеціальністю, родом занять, посадою, а також за належністю до тих чи інших об'єднань або розрядів (*студент, службовець, пенсіонер*).

Характерною особливістю найменувань цієї тематичної групи є те, що вони здебільшого використовуються не стільки для того, щоб назвати особу, скільки для того, щоб подати певну інформацію про неї. -Якраз ця їх властивість повною мірою використовується в інформаційних жанрах газети та офіційно-діловому стилі, головна комунікативна мета яких — надати соціальне важливу інформацію про ту чи іншу особу.

Кількісно найбільшу групу серед апозитивних іменників цього виду складають назви особи за професією, спеціальністю та посадою. Нерідко такі назви є еквівалентами іменників, тобто це складені найменування: *машиніст-обхідник, машиніст екскаватора, голова облдержадміністрації, слюсар механоскладальних робіт, президент федерації водного поло, інженер з техніки безпеки, гірничий майстер, викладач машинопису, директор центральної районної бібліотечної системи* тощо.

Здебільшого у складі АК вони функціонують у повному вигляді, згідно з офіційним позначенням. У деяких текстах, проте, кваліфікаційні залежні елементи таких найменувань при їх повторі зазнають синонімічної заміни або ж уачення, пор.:

оператор *машинного доїння корів* —> оператор *машинного доїння*;

учитель *трудового навчання* —> учитель *праці*,

учителька *початкових класів* —> учителька *молодших класів*.

З-поміж усіх видів функціональних іменників чи їх аналогів найчастіше у складі антропонімічних АК використовуються назви особи за посадою, оскільки вони є суттєвою і дуже важливою для аналізованих текстів складовою соціальною характеристикою особи, напр.:

"Як каже *головний диспетчер регіонального диспетчерського центру Олександр Дуркот*, ситуація в енергетиці України катастрофічна" [Е 6-14.12.97]. "Добре налагоджену систему заготівлі і переробки вторсировини підтримувала держава", — пояснює *генеральний директор "Укрвирторми" Віктор Вихорев* [СВ 25.12.97]."

Структура посадових назв має специфічні порівняно зі складеними найменуваннями /СН/ інших тематичних груп риси, що чітко проявляються у найменуваннях середніх ланок ієрархічної службової піраміди. Так, якщо назви вищих державних посад становлять стійкі найменування, що не підлягають розчленуванню (*президент України, голова Верховної Ради*), то в назвах нижчих ланок умовно можна виділити дві частини — стійку та змінну. Ця особливість є дуже помітною при використанні таких СН у складі антропонімічних АК, що пояснюється і семантичними, і комунікативними причинами.

Структурним ядром у посадових назвах виступає лексема із семою "керівник": *голова, директор, президент, начальник, ректор* і т.п. Слова з такою семою передбачають її семантико-синтаксичну деталізацію: керівник чого? Таким чином, найменування посади мусить містити вказівку на відношення до організації чи установи, керівником якої і є дана особа. Це означає, що основою найменування за посадою є стійке словосполучення бінарної будови: *директор (чого?) заводу, голова спілки, президент федерації, завідувач кафедри* тощо. Однак у цих сполуках назва організації представлена абстрактно: це різновид установи, а не її конкретна назва. Тому такі вихідні сполуки у текстах функціонують у повному офіційному вигляді: директор *Коптського педагогічного училища М. Антошко*, завідувач кафедри *порошкової металургії О. Левченко*, голова *Тернопільської міської ради В. Негода*, генеральний директор *Тернопільського державного підприємства електрозв'язку О. Євдокимов*.

У плані лінгвістичної кваліфікації такі СН становлять сталі сполуки зі змінною частиною: у структурі АК вони займають одну синтаксичну позицію, оскільки можуть функціонувати як назва конкретної посади, яку займає та чи інша особа, лише зі змінним компонентом. У газетних інформаційних текстах СН з лексичне наповненою змінною частиною стають індивідуальним іменем, адже посада керівника установи є єдиною в ній, і її назва має всі ознаки власної назви. Дослідники безпідставно відносять найменування такого типу до так званих мовленнєвих власних назв [4, 91; 3, 43; 2, 194].

Такі найменування мають властивості повної ідентифікації особи. У зіставленні з власним особовим іменем мовленнєві власні назви є високоінформативними, оскільки характеристика особи за посадою поєднує в собі об'єктивну, достатньо повну інформацію про неї, як пряму (соціальний стан, суспільна вага), так і опосередковану (освіта, професійний досвід, до певної міри вікові ознаки).

Вказані властивості СН — посадових назв широко використовуються в антропонімічних АК, чим і пояснюється висока насиченість інформаційних текстів АК з функціональними іменниками (частіше їх аналогами — СН) цієї підгрупи.

Конструкції з прикладками – релятивними іменниками

Зі всіх підгруп релятивних іменників в одиничному використанні трапляються лише назви особи за родинними стосунками: *батько, мати, донька, сестра, син, брат, чоловік, дружина* тощо.

Семантична структура таких субстантивів вимагає обов'язкового лексико-синтаксичного поширення для вказівки на родинну співвіднесеність з іншою особою: *брат* (чий?) — *мій, його, Петра, Левчука* і т.п. У випадку одиничного і'х функціонування у складі антропонімічних АК така співвіднесеність здійснюється контекстуальними засобами, як-от у реченні: "Незабаром *Ганна Коваль з чоловіком* Володимиром, теж спортсменом, поставила у дворі будинку стіл для настільного тенісу" [СВ 9.09.97]. У межах речення здійснюється вказівка на те, чий це чоловік (Ганни Коваль). Проте одиничний релятивний іменник у приантропонімічній апозитивній позиції — явище рідкісне для інформаційних текстів, що пояснюється високим ступенем їх семантичної скомпресованості, тому більш типовими є антропонімічні АК типу: *донька Мельника Люба, представник "Тризубу" Юрій Сиротюк, й" наречений Ігор, житель села Облани Микола Р., вихованка клубу Ок-І сана Борейко*. У цих конструкціях вказівка на співвіднесеність з іншою особою чи об'єктом здійснюється первинним — семантико-синтаксичним способом як реалізація обов'язкового синтаксичного зв'язку і релятивної семантики іменника — назви особи.

Конструкції з прикладками – назвами звань

Цей розряд найменувань особи представлений кількома лексико-семантичними підгрупами: а) почесні звання України та інших держав: *заслужений артист України, заслужений діяч науки України, народний артист Росії* тощо; б) спортивні звання: *майстер спорту міжнародного класу, заслужений майстер спорту*; в) військові звання: *генерал армії, маршал України*; г) учені звання та ступені: *професор, доктор... наук, член-кореспондент НАН України*. Переважну більшість серед таких назв складають комплексні, багатослівні, тобто СП. Як і СН попередніх груп, у складі антропонімічної АК вони займають одну синтаксичну позицію — апозитивну і використовуються в тексті | для характеристики особи з точки зору її заслуг перед суспільством та державою. Тому АК цієї тематичної групи мають яскраво оцінний характер і функціонують вони у повідомленнях урочисто-офіційного звучання: "У конференції взяв участь *лауреат Шевченківської премії Іван Драч*" (радіо).

Зауважимо, що сучасна газета рідше, порівняно з 80-ми роками, вдається до АК цього виду. Одна з можливих причин: тенденція до зниження офіційності вислову, посилення рис демократизму у мовній подачі інформаційного матеріалу.

2. Конструкції з апозитивною частиною — синтаксично нерозкладним словосполученням.

В апозитивній частині таких АК використовується сильновалентний іменник релятивної семантики (*син, послідовник, натхненник, лідер; учасник* і т. под.) або ж синтаксично нерозкладне словосполучення моделі "один з + Р.в. іменника" (*один з учнів О.Мурашка*).

Релятивні іменники, як відзначалося вище, у приантропонімічному вживанні для повного розкриття свого лексичного значення потребують обов'язкового семантико-синтаксичного поширення залежним словом, вид якого прогнозується самим субстантивом: *учасник* (чого?) наради, зборів, конференцій, симпозіуму, руху, з'їзду, засідання (слова, які мають спільну сему "зібрання людей на якійсь основі"). Такого ж роду відношення між релятивним іменником та його поширювачами простежуються в усіх виділених нами лексико-семантичних групах (ЛСГ) релятивних іменників. Це означає, що у складі АК такі субстантиви можуть функціонувати лише у вигляді словосполучення, яке варто кваліфікувати як синтаксично нерозкладне (причини вказувались вище) і таке, що займає позицію прикладки: *його напарник* Петришин Б., *ветеран виробництва Поліщук* І., *житель Богус-лава* Духно П., *автор роману* Б.Шевчук, *лідер класу* Сашко Зварич, *братів ровесник* Богдан, *його помічник* Запорожець С.

Можна виділити такі групи релятивних іменників, використовуваних в АК:

а) назви особи у її стосунку до іншої: родинному (*син, брат, чоловік*), ситуативному (*колега, помічник, напарник*), зіставному (*ровесник, земля, співвітчизник*),

б) назви особи у її стосунку до: організації чи тимчасового зібрання (*депутат, учасник, працівник, представник*), об'єкта роботи (*автор, засновник, творець, постановник*);

в) іменники, що називають головну у якійсь сфері діяльності чи в угрупованні особу через її стосунок до них: *лідер, ватажок, класик, старійшина*;

г) назви особи за її відмітною ознакою через стосунок до сфери, де особу відзначили: *переможець, призер, ветеран, порушник*.

Як бачимо, у семантичній структурі іменників перерахованих ЛСГ міститься вказівка на зв'язок з особою чи об'єктом, тому вони можуть розкрити своє лексичне значення лише у сполученні з цими назвами, які функціонують як обов'язкові їх поширювачі. Отже, таке словосполучення в при-антропонімічному вживанні як синтаксично і семантичне неподільне займає одну синтаксичну позицію — прикладки.

Синтаксично нерозкладні словосполучення на зразок "один з учнів" в антропонімічній АК мають видільно-вказівне значення, яке реалізується обома компонентами. Такий апозитивний компонент в АК використовується відповідно до своїх семантичних можливостей — для виділення тієї чи іншої особи із певної групи: "*Один з учасників конференції О.Пономарєв* підкреслив важливість радикального розв'язання питання правопису іншомовних слів" [Д 14.12.97]. Видільно-вказівна семантика даних сполук використовується здебільшого в газетних текстах напівофіційного та неофіційного характеру, причому акцент дещо зміщується: йдеться не стільки про виділення особи, скільки про вказівку на її приналежність до певної групи осіб.

3. Конструкції з апозитивною частиною - вільним словосполученням

В антропонімічних АК цього виду апозитивний іменник є головним компонентом вільного субстантивного словосполучення. АК в цьому випадку становить багатокомпонентну структуру (комбіноване або складне словосполучення), яку можна назвати поширеною АК, Ускладнення конструкції відбувається за рахунок необов'язкових слабких поширювачів особового іменника, поширювачів узгоджуваних чи прилягаючих, які функціонують в АК у ролі кваліфікаторів апозитивного особового іменника.

На думку дослідників, потенціал семантико-синтаксичного поширення особового іменника у цілому нижчий, ніж в інших групах іменників, причиною чого є порівняно нескладна його семантична структура [6, III]. Наше дослідження показує, що морфолого-семантична природа особового іменника в апозитивній функції дозволяє легко поширювати його такими кваліфікаторами: а) ад'єктивними (*відомий* бізнесмен Ігор Кепич, *молодий львівський* співак Андрій Заліско); б) апозитивними (*ечтелька-пенсіонерка* О.Левчик, *поет-пісняр* Степан Галябарда); в) іменниковими (викладач *коледжу* В.Маринець, солістка з *Вірменії* Асмік Акоюн, доцент *Одеського університету* В.Шпшак); г) комбінованими (*молодий* гравець "*Авангарди*"^АБ.Тесля, *колишній* токарь *підприємства* М.І.Мірошніченко). Зауважимо, що синтаксично такі поширювачі зв'язані лише з апозитивним іменником і є реалізацією його слабовалентних можливостей (це необов'язкові поширювачі, які викликані потребою в різноманітній семантичній кваліфікації особового іменника), однак семантичне вони поширюють антропонімічну АК в цілому: *відомий* стосується не бізнесмена, а цілком конкретного *бізнесмена Ігоря Кепича, пісняр* є не просто поет, а *поет Степан Галябарда*. Аналогічні відношення простежуються в усіх АК цього виду.

Функціональне навантаження описаних поширювачів різне. Роль ад'єктивних зводиться в основному до загальної оцінки антропонімічної АК (*молодий, відомий, визначний, популярний* і т.п.) або ж до внесення у неї циркумстантивної семантики (пор. *львівський* співак і співак *зі Львова*). Іменникові поширювачі вказують на відношення особи до установи, її відділу, до країни чи місцевості. З одного боку, вони підтримують основне повідомлення, надаючи йому достовірного характеру, з іншого, — доповнюють його за рахунок згорнутої пропозиції: пор. *Анничка Фіглеєська — студентка філологічного факультету Чернівецького університету ім. Ю.Федьковича із села Маткова Заставнівського району і студентка філологічного факультету Чернівецького університету ім. Ю.Федьковича Анничка Фіглеєська із с.Миткова Заставнівського району*. Як бачимо, нерідко АК цього виду становить комбіноване словосполучення, компоненти якого сприяють адресне точній паспортизації особи.

Характерно, що поширення у мові газетної інформації зазнають переважно функціональні іменники або їх еквіваленти (СН), семантична структура яких передбачає як оцінку, так і вираження відношення до установи чи її відділу. Таким чином, поширення антропонімічної АК викликано, по-перше, мовленнєвими умовами функціонування, по-друге, мовними особливостями, зокрема семан-

тичною структурою особового іменника. Такі АК мають досить високий ступінь семантичної місткості і синтаксичної скомпресованості, що дуже актуально для газетної інформації.

Отже, наше дослідження засвідчило помітну структурну та семантичну різноманітність недостатньо вивчених антропонімічних АК, яка викликана семантичними особливостями особового загального іменника та тими функціональними ознаками, яких він набуває при використанні у складі антропонімічних АК у мові газетної та офіційно-ділової інформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арупонова Н.Д. Номинация й текст // Языковая номинация: Видьї найменованій. — М.: Наука, 1977. — С.304—357.
2. Арупонова Н.Д. Номинация, референция й значение //Языковая номинация: Общие вопросм. — М.: Наука, 1977.—С. 188-206.
3. Арупонова Н.Д. Коммуникативная функция й значение слова // Научные доклады высшей школы: Филологические науки, 1973, №3. — С.42-54
4. Балли Ш. Общая лингвистика й вопросы французского языка. — М.: Издво иностр. лит-ры, 1955.
5. Моисеев А.И. Найменованая лиц по профессии. Семантические основы найменованій //Вестник Ленинг-рад. ун-та. Серия исторюг, языка й литературн. — 1967. — №14. — Выш.3. — С. 132142.
6. Уфимцева АА. Типы словесных знаков.—М.: Наука, 1974.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ГАЗЕТ

Д — "День"; Е — "Експрес"; СВ — "Сільські вісті"

Марія Заборна

ЗАКОНОМІРНОСТІ МОДЕЛЮВАННЯ СИТУАЦІЇ-ОБРАЗУ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІРРЕАЛЬНОГО ПОРІВНЯННЯ

Семантику складнопідрядних речень ірреального порівняння становить відношення, суть якого полягає в розкритті змісту головної частини через порівняння його зі змістом підрядної. Наприклад:

Сад тихо шелестів листям, наче шепотів йому щось утішне (*З. Тулуб*); [А надворі скаженіє буря] вітер гуде і жалібно в комині виє, мов голосить по згубі когось близького, дорогого (*М.Старицький*).

Предикативні частини ірреально-порівняльних конструкцій репрезентують різнопланові ситуації. Головна частина представляє ситуацію реальну, яка фіксується в об'єктивній дійсності й чимось актуальна для мовця. Її особливості виявляються в процесі порівняння з ситуацією, що міститься в підрядній частині.

Ця ситуація постає як ірреальна, така, яка виступає суб'єктивним образом головної. Підтвердження цьому знаходиться в окремих порівняльних реченнях, де ірреальність ситуації фіксується змістом вставленої конструкції в підрядній частині. Пор.: *[До пізньої ночі не зайде баба в хату, бо] в хаті весь час щось цокає, наче ходики відбивають час (хоч ходиків в хаті й нема)* (О.Гончар). Отже, зміст підрядної частини ірреально-порівняльних конструкцій — це суб'єктивне бачення мовцем актуальної для нього ситуації, її суб'єктивне найменування.

Ірреальні ситуації, які мовець використовує з метою розкриття ознак реальних ситуацій, не підлягають чіткій класифікації. Вони різнотипні щодо змісту. Їх вибір абсолютно суб'єктивний. Відповідно неможливо встановити закономірності вибору ірреальних ситуацій. Так, подібні за змістом ситуації можуть мати різні суб'єктивні образи. Пор.: *[За мить знову спали, а] дівчина застерезно замахала, наче від набридливих мух одганялася* (В.Шевчук); *Цокотали ще дві молодичі; розходились і знов сходились та все махали руками, наче горох молотили* (М.Вовчок); *["Яка вона... незграбна", — майнуло Іванові Семеновичу, а] Куниця замахав перед нею руками, немов обвівав її, [щоб не знепритомніла]* (Е.Плужник). І навпаки, подібні ситуації можуть виступати суб'єктивними образами абсолютно різних ситуацій. Пор.: *Майя щось шепотіла, ніби творила якусь невідому молитву* (М.Хвильовий);

Не знав, не міг знати, а все одно біг, ніби творив якусь молитву цим своїм прагненням бодай стражданням прилучитися до тих, [що бредуть попереду, перейняті відчаєм та надією] (Н.Околітенко). Водночас подібні ситуації здатні мати й подібні образи, напр.: *[Замикаючи очі, бачив лиш, як] дівчи-*

на ходила по хаті, мов пливла, ставна та горда і zarazом насмішувата (І.Багрянний); *Ішли повільно й обережно, неначе пливли* (В.Шевчук).

Однак аналіз складнопідрядних речень ірреального порівняння дозволяє встановити певні закономірності моделювання ситуацій-образів у свідомості мовця. При цьому виділяється два різновиди таких ситуацій:

1. Ситуація-образ, яка характеризується спільними з реальною ситуацією учасниками.

2. Ситуація-образ, що перетинається з реальною, не містить спільних з попередньою компонентів змісту.

Спільними компонентами змісту для першого різновиду ситуацій-образів виступають: а) Суб'єкти, напр.: *Сонце, торкнувшись землі, швидко уцерблялось знизу, ніби підтавало* (Гр.Гютюнник); *Чуйкевич писав якісь знаки на стежці, ніби план битви рисував* (Б.Лепкий); б) об'єкти, напр.: *[Чорти перекидалися машинами, _машини махали головами, а] з тих машин летіли на всі боки сахарні білі голови і били Кавуна по голові, неначе хто безперестанку бив його в тім 'я залізним обухом. Софія Леонівна примостилась збоку коло стола саме насупроти Николаїдоса й зиркала на його з якоюсь жадобою в очах, неначе обсыпала його бризками світу з своїх темних очей* (3 творів І.Нечуй-Левицького); в) локативи, напр.: *над падьми, над кряжсами стеляться тумани, ніби там ходять дічата і напинають намітки, хочуть затулити місяцеві очі, [- нехай не дивиться: гріх!]* (І.Багрянний); *[Зеленіли верби, зеленіли садки, зеленіли вигон, а] під вербами чорніла велика купа людей, неначе великий рій вийшов з вулика та сів під вербою* (І.Нечуй-Левицький); г) суб'єкти та лока- | тиви, напр.: *Високі стовпи диму вилітали з верхів у небо високо-високо, неначе несли туди людські сльози, прокльони, молитви* (П.Мирний).

Змістовна тотожність тих чи інших компонентів головної та підрядної частини ірреально-порівняльних конструкцій не порушується при модифікації їх субстанціальної характеристики. Так, у І конструкції: *Небо розвітало неквапно, наче стягнуло було з нього мережану заслону* (В.Шевчук) суб'єкт головної частини ("небо") в підрядній представлений як об'єкт ("з нього"). У реченні *[Минули ми ту дuku, але поетичну картину, а] за нею знов виступали широкі боки гір, екриті місцевими рідкими старими дубами, неначе по горах розкинувся розкішний зелений парк* (І.Нечуй-Левицький) суб'єкт головної частини ("боки гір") в підрядній осмислюється як локатив ("по горах"). Що стосується структури *[На небі - ні хмариночки,] чисте, синє та глибоке, спускалося воно своїм широким шатром на городом, наче очіком з блакитного серпанку його покривало* (П.Мирний), то в ній локатив головної частини ("над городом") у підрядній функціонує як об'єкт ("його"), У конструкції ж *[Річка тяглась у глибину і втиралась у синю щітку лісу — саме за нею щодня сідало сонце, і Хлопець любив спостерігати, як] розпалюється заграва, наче той ліс горить* (В.Шевчук) локатив ("у щітку лісу") трансформується в суб'єкт ("ліс").

Нерідко існування спільних компонентів змісту розпізнається і при відсутності лексемної репрезентації одного з них. Це простежується тоді, коли елемент ситуації, представлений у головній частині, передбачає існування іншого, що спілкується в підрядній. Наприклад: *З полум'я з осередку несподівано схопився вихор, неначе клуня роззявила рота, позіхнула й засопла на всю пельку* (І.Нечуй-Левицький). (Полум'я передбачає існування об'єкта, який ним охоплений. Він експлікується в підрядній частині суб'єктивною лексемою "клуня".) Подібно в конструкції *[Оглянулась: згори їй було видно, як] над Горинню сушаться полотна, наче табуни білих гусей й сиділи на березі* (Б.Харчук) існування річки ("Горинь") передбачає існування берега.

Таким чином, елемент певної ситуації у структурі ірреально-порівняльних складнопідрядних речень двічі осмислюється мовцем. Спочатку він усвідомлюється як учасник реальної ситуації. Потім постає в іншому ракурсі, будучи включеним у нову, суттєво відмінну і, крім того, вже ірреальну ситуацію, тобто є таким, яким він уявляється мовцеві. При цьому семантичні функції учасника реальної ситуації в ситуації уявній можуть зберігатись, а можуть і зміщуватись. У результаті внаслідок накладання на реальну ситуацію її суб'єктивного бачення створюється своєрідний компаративний ефект.

Другий різновид ситуацій-образів простежується в тих ірреально-порівняльних, головна частина яких відтворює реальну ситуацію, а підрядна частина становить ситуацію, абсолютно вигадану, що моделюється винятково під впливом асоціацій, які викликає в мовця реальна подія. Характерною особливістю таких речень є відсутність спільних компонентів у змістовій організації головної й підрядної частин. На-

приклад: *Гуде хуртовина, наче баци на весіллі, сміється, жартує, мов джун править перемогу* (Б. Антоненко-Давидович); *За вікном шуміло море, наче дихав під скелями якийсь велетенський зеір* (З. Тулуб); *Скорбота і жалоба по ній стає муром між ним і нею, мов пливе обтернений пліт* (І. Франко). Отже, спочатку певна ситуація сприймається мовцем такою, якою вона є в об'єктивній дійсності. Потім постає як суб'єктивний образ, свого роду "внутрішнє бачення", "внутрішня фотографія". Компаративний ефект у цьому разі досягається внаслідок порівняння реальної ситуації та її суб'єктивного бачення мовцем. Основою порівняння при цьому виступають ті викликані реальною ситуацією асоціації, що фіксуються у свідомості мовця.

Зміст асоціацій може частково експлікуватись лексико-семантичною організацією ірреально-порівняльних конструкцій. Наприклад: *Дівчатко почервоніло, наче сонце зайнялося на сході* (А. Мацевич) — схід сонця асоціюється з червоним кольором; сема "червоний" присутня також у семантичній структурі лексеми "зайнялося", наявної у підрядній частині. Що стосується конструкції *[По подвір'ю розтеклись гуси;] гусенята коливають з ноги на ногу, наче вітер моріжком гонить жовті пушиankи* (М. Коцюбинський), то семантична структура суб'єктивної лексеми головної частини ("гусенята") містить сему "жовтий колір". Ця ознака експлікується в підрядній частині й характеризує об'єкт (пор.: "жовтих пушинок"). У реченні *Світло з обох вікон полилося на неї, наче світили це два прожектори* (Шевчук) вікна асоціюються з прожекторами на підставі кількісної ознаки, що репрезентується і в головній, і в підрядній частині лексемами "обидва" й "два". У конструкції ж *[Зостався смуток у думках, і сльози на очах заблесли. Немов перлисті краплі звисли Роси рясної на квітках* (Х. Алчевська) подібна ознака змістових компонентів головної та підрядної частини у структурі речення не виражається, однак це не заважає співвіднести окремі лексеми у складі обох предикативних частин. Так, сльози нагадують краплі перлів. Це підтримується подібністю семантичних структур цих лексем, зокрема наявністю в них сем "рідина" (для лексем "сльози" і "краплі"). Проте, як правило, асоціації, що становлять основу суб'єктивного бачення реальної ситуації, у структурі ірреально-порівняльних конструкцій не експлікуються. Пор.: *Там, під вербою, [де Солом'яна вулиця перехрежується з міською магістраллю,] стоять брезентові намети, немов ростуть гриби після дощу* (В. Дрозд).

Таким чином, залежно від способу організації ситуації-образу семантика складнопідрядних речень ірреального порівняння формується двома шляхами:

а) шляхом розкриття ознак реальної ситуації в процесі накладання на неї ситуації ірреальної, де і функціонує один із її учасників;

б) шляхом розкриття ознак реальної ситуації в процесі порівняння її з такою ірреальною ситуацією, яка виступає як абсолютно суб'єктивно-асоціативне бачення її мовцем.

Галина Одинцова

ХАРАКТЕР КАТЕГОРІЇ ОЦІННОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ТЕКСТІ

Усі реалії об'єктивного світу піддаються акту номінації, який полягає в фіксуванні вибраних явищ дійсності посередництвом мовних знаків. В інформаційному тексті ці мовні знаки фіксують нові суспільні погляди, нове суспільне мислення, нові суспільні потреби.

З усіх рівнів мовної системи найбільш чутливим до процесів суспільного буття є лексико-фразеологічний. Безумовно, з плином часу значних змін зазнають фонетика, морфологія і т.д., але в першу чергу будь-які новації, що з'являються в навколишній дійсності, знаходять своє відображення в лексиці. А мовними знаками, що виконують функцію власне найменувань (потіпа ргорта), передусім є іменники й атрибутивні словосполучення (АС).

У процесі суспільної комунікації в людини розширюються знання про навколишній світ. Процес пізнання полягає в актуалізації якоїсь ознаки певного об'єкта, а виділення декількох ознак свідчить про глибину проникнення людини в природу даного об'єкта. Мабуть, саме це мав на увазі О. Есперсен, коли писав, що "ми пізнаємо речі тільки через їх якості; сутність кожної речі складається з суми тих якостей, які ми в змозі сприйняти (або зрозуміти) як пов'язані одна з одною" [1]. Тому неабияку роль у мові масової комунікації відіграють АС, які є об'єктом нашої уваги. В інформаційному тексті вони виражають два типи мовних значень: логіко-предметне та інформаційно-оцінне. Ці мовні значення перебувають у прямій залежності від завдань, які покликані виконувати засоби масової ко-

мунікації: з одного боку, це повідомлення, інформація, а з другого — пропаганда, агітація. З огляду на це їх можна поділити на а) АС із власне інформативним значенням та б) АС з інформаційно-оцінним значенням, бо, "крім номінативно-класифікуючої діяльності свідомості, яка обслуговує пізнавальні потреби людини, для неї так же природно реагувати на світ емоційно" [2]. Тому вибір мовних засобів у мові масової комунікації повинен бути розрахований не лише на реципієнтів з інтелектуальним складом мислення, а й на емоційного споживача.

Категорія оцінності була об'єктом дослідження в науковій літературі [3]. Так, стосовно лексики Г.Я.Солганик розуміє оцінність як "частину лексичного значення, здатну виражати оцінку позначуваного словом предмета чи поняття" [4]. За його термінологією, оцінний компонент становить периферію в лексичному значенні слова, а роль ядра, або ж основи, він відводить понятійному, предметному значенню. Периферію творять різні емоційні, експресивні, стилістичні та інші виражальні засоби. У його роботах вся лексика поділяється на позитивно-оцінну, негативно оцінну та модальне оцінну.

О.М.Вольф вважає, що, крім суб'єктивного фактора, який передбачає позитивну чи негативну оцінку, категорію оцінності творить ще й об'єктивний (deskриптивний, ознаковий) компонент, який "орієнтується на власні властивості предметів чи явищ, на основі яких виноситься оцінка" [5]. Тому оцінні властивості є логічним наслідком deskриптивних, які, в свою чергу, базуються на об'єктивних ознаках описуваних предметів та явищ. З огляду на сказане О.М.Вольф виділяє оцінку емоційну та раціональну.

Безперечним є той факт, що в мові масової комунікації оцінність має соціальний характер, тобто відображає ставлення до предметів чи явищ цілих соціальних груп, партій, класів. Тому вибір мовних засобів в інформаційному тексті продиктований передусім їх соціально-оцінними властивостями.

АС є одними із тих мовних одиниць, які здатні передавати оцінне значення. Атрибут же здебільшого виражається прикметником, і тому аналіз його оцінного потенціалу вимагає з'ясування питання про денотативну сутність прикметника. У тому, що прикметник наділений сигніфікативним значенням, немає сумнівів. А в питанні про денотативний характер прикметника в мовознавстві зіткнулися дві полярні точки зору. Одні дослідники вважають, що прикметник належить до предикатних слів, які не вказують на предмети, а лише приписують їм ознаки, і тому позбавлені денотативного значення (О.М.Вольф, М.В.Нікітін та ін). На думку інших, у значенні прикметника, як і будь-якого іншого повнозначного слова, присутні обидва компоненти — денотативний і сигніфікативний (З.О.Харитончик та ін.).

Аналізуючи оцінність прикметників, О.М.Вольф вважає, що вони поєднують оцінне і deskриптивне значення, тобто передбачають як оцінку, так і повідомлення про властивості предметів чи подій. Більшість оцінних слів, на її думку, мають deskриптивні семи, зорієнтовані на денотат. Якщо, наприклад, денотати *успіх* чи *визискування* своїм значенням передбачають оцінне значення атрибутів (*блискучий успіх*, *жорстоке визискування*), то в досліджуваних словосполученнях зустрічаються конструкції, у яких денотат нейтральний в оцінному відношенні, а оцінність цілого словосполучення прямо залежить від оцінного потенціалу атрибута, напр.: *багатотраждальні люди* і *талановиті люди*. Протиставлення оцінного значення наведених словосполучень переконує, що й прикметникам властиве денотативне значення, яке, окрім того, що вказує на ознаку, ще й кваліфікує її. Кваліфікуючи ознаки, атрибут може надавати їм позитивного чи негативного значення, що й зумовило поділ словосполучень на дві лексико-семантичні групи: 1) АС з меліоративним значенням та 2) АС з пейо-ративним значенням.

Атрибутивні словосполучення з **меліоративним** значенням за своїм вираженням можна поділити на декілька різновидів.

1. Оцінним значенням наділений денотат, а атрибут в оцінному відношенні умовно нейтральний (умовно тому, що ціле словосполучення виражає оцінне значення, а це означає, що й атрибут експресивно "заряджений"): *хліборобська слава*, *економічний ефект*, *соціальні здобутки*.

2. Домінуючою оцінною характеристикою наділений атрибут, а денотат умовно нейтральний: *оптимальний варіант*, *першокласне обладнання*, *авторитетне жури*. Велику групу цього розряду утворюють словосполучення, у яких атрибут виражений складним прикметником із компонентом "високій": *висококласні результати*, *високостійкі пломбувальні пасти*, *висококваліфіковані спеціалісти*.

3. Атрибут дублює оцінне значення денотата: *особлива популярність, прекрасний шанс, богатирська слава*.

У наведених словосполученнях позитивна оцінка зосереджена в семантиці компонентів і явно виражена лексичним значенням. Така оцінність носить експліцитний характер. Експліцитним значенням наділені й деякі стилістично марковані афікси: *найкращі спортсмени світу, якнайкращий читачький загал, прекрасні майстри, багатюща літературна скарбниця*. Експліцитно-оцінні словосполучення зберігають своє значення й поза контекстом.

Велика частина АС в інформаційному тексті наділена імпліцитною оцінністю, яка не виражає відкрито свого значення, а лише в найзагальніших рисах передає й'. Такі словосполучення своє значення проявляють в умовах контексту, і "характер їх оцінки інтелектуальний" [6]: *офіційні особи, дипломатичні відносини, економічне співробітництво*.

Одним із різновидів інформаційних жанрів є рекламний текст. Вибір мовних засобів у рекламі теж соціально зорієнтований і теж характеризується поєднанням логічного та емоційного начал. Серед атрибутивних словосполучень тут переважають АС з меліоративним значенням. Вживаються вони на означення понять, які наділені соціальним престижем і мають соціальну вартісність: *сучасний дизайн, фірмовий знак, широкий асортимент*. У цих словосполученнях пріоритетом користуються слова, що виражають підвищені соціальні цінності. Образ товару в рекламі (імідж) супроводжується характеристиками, які вказують на його достоїнства, на відмінність від аналогічних, уже існуючих: *програмне забезпечення, підсилювач вищого класу, широкий діапазон функціональних можливостей*. І ще одна особливість АС у рекламному тексті — велика частота компаративних форм: *кращі спеціалісти світу, найкоротші строки поставок, найцікавіші телевізійні програми, найбільша біржа України* і под.

Другу велику групу оцінних словосполучень в інформаційному тексті становлять АС з **пейоративним** значенням, які мають негативне забарвлення. Вони теж утворюють декілька груп, аналогічних словосполученням з меліоративним значенням.

1. Пейоративне значення акумулює в собі денотат, а атрибут в оцінному відношенні умовно нейтральний: *офіційний протест, економічні труднощі, грошові стягнення*.

2. Оцінне значення зосереджене в атрибуті, а денотат не наділений оцінною характеристикою:

кризова ситуація, кримінальна хроніка, катастрофічний стан.

3. Оцінне значення атрибута передбачене семантикою денотата і співзвучне з ним: *збройний конфлікт, бактеріальне забруднення, вогнепальна зброя*.

Наведені групи атрибутивних словосполучень являють собою одиниці з експліцитно вираженою оцінністю. Подібно до АС з меліоративним забарвленням, атрибутивним словосполученням з пейоративним значенням теж властиве імпліцитне вираження оцінної характеристики: *прожитковий мінімум, страйковий комітет, нестабільна політична обстановка*.

Цікавими в плані оцінного ефекту є словосполучення, у яких спостерігається поєднання двох і полярних оцінок: денотат виражає пейоративне значення, а атрибут має меліоративне або навпаки. Її Такі словосполучення творяться за принципом оксюмору; *мирна зброя, лідер опозиції, бойові нагороди* і под. У таких словосполученнях, на наш погляд, меліоративні семи виконують роль сенсibili- загорів оцінки, і ціле словосполучення сприймається з позитивним ефектом.

Оцінна лексика становить частину конотативного значення слова, яке виступає другорядним по відношенню до денотативного. Конотативне значення творять емоційний, експресивний, оцінний та стилістичний компоненти в їх сукупності. Наявність конотативного значення пов'язана з прагматичною функцією слова, яка полягає в здатності виражати своє ставлення до описуваного. Стосовно мови засобів масової комунікації можна твердити, що категорія оцінки тут наділена соціально-прагматичною функцією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Есперсен О. Философия грамматики.—М.:Изд-во иностр. л-ры, 1958.—С. 81.
2. Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. — М.:Наука, 1981. — С. 203.
3. Баранник Д.Х. Актуальні проблеми дослідження мови масової інформації // Мовознавство. — 1983.— № 6. — С. 13-17; Сербенська О.А. Мова газети і мовотворчість журналіста в аспекті соціально-культурного роз-

- витку суспільства: Автореф. дис. ... д-ра філ. наук. — К., 1992. — 39с.; Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки.—М.:Наука, 1985.—228с. та ін.
4. Солганик Г.Я. Системний аналіз газетної лексики й джерела її формування: Автореф. дис. ... д-ра філ. наук. — М., 1976. — С.28.
 5. Вольф Е.М. Значч, праця. — С. 22.
 6. Сергеев Ю.А. Прагматична функція усталених словосполучень у газетному тексті // Мовознавство. — 1986.—№2.—С. 55.

Світлана Станіславська

СЕМАНТИКА СКЛАДНОЇ НОМІНАТИВНОЇ ОДИНИЦІ В МЕЖАХ ЗАЙМЕННИКОВО-СПІВВІДНОСНОГО РЕЧЕННЯ ПРОСТОРОВОГО ЗНАЧЕННЯ

Теорія номінації¹ є важливою ділянкою сучасних лінгвістичних досліджень, бо має за мету пояснити, як проходить у мові "закріплення понятійних ознак, що відображають особливості предметів" [5, 19]. Важливим питанням теорії номінації є визначення того, ям з мовних одиниць вважаються одиницями номінації і взагалі із яких засобів будуються номінативні ресурси мови. Дня того, щоб бути одиницею номінації, ця одиниця повинна забезпечувати одну вимогу — позначати, служити назвою, здійснювати номінативну функцію, тобто репрезентувати об'єкт засобами мови. Відповідно до сучасних уявлень, такими одиницями є "одиниці будь-якої структурної простоти чи, навпаки, складності, будь-якої протяжності, будь-якого генезису" [6, 38]. Процес найменування вивчався, головним чином, на іменних класах слів, згодом у дослідження номінативних функцій були втягнуті й інші класи слів. З часом у полі зору ономазіології з'явилися і аналітичні найменування різних типів — фразеологічні звороти, зв'язані словосполучення, багатослівні терміни (Никитевич, 1973; Телия, 1981).

Оригінальна концепція номінативного аспекту речення дала змогу визнати, що в теорію номінації входить і розділ синтаксису, який вивчає "способи позначення цілісних подій" [1, 299].

Наявність в арсеналі номінативних засобів, крім лексичних, також синтаксичних одиниць пояснюється певною обмеженістю номінативних можливостей лексичної системи. Лексичні ресурси мови є дещо малочисельними для відображення різноманітних ситуацій дійсності. Певні синтаксичні моделі мають більші номінативні можливості, аніж слово, бо є назвами повнішими і розчленованими. Втім, існують і ситуації, коли мовець відчуває брак засобів у своєму арсеналі. Тоді з'являються перифрази, певні синтаксичні моделі, котрі компенсують відсутність прямих номінантів.

Засобами малого синтаксису є номінативні блоки, що є еквівалентами слова, але за протяжністю більші за нього.

Дериваційний синтаксис розглядає поняття синтаксичної деривації у зв'язку із застосуванням його до синтаксичного рівня мови. синтаксичною деривацією стали називати процеси творення одних синтаксичних одиниць від інших [7] або лише процеси творення речень [2].

Обмеження синтаксичної деривації лише сферою речення не є правомірним, бо словосполучення й мінімальні синтаксичні одиниці залишилися поза увагою при вивченні словотвірних процесів. На необхідність охоплення поняттям синтаксичної похідності всіх трьох синтаксичних одиниць вказує К.П.Городенська [3]. Новим у дериваційному синтаксисі стало й те, що напрям дериваційного акту зворотний щодо напряму такого ж акту в афіксальному словотворі. Дериваційні перетворення речення в словосполучення або словосполучення в мінімальну синтаксичну одиницю теоретично обгрунтовані й досліджені (Вихованець, 1980; Городенська, 1991). Лише в окремих працях знаходимо серед засобів малого синтаксису, крім словосполучення, номінативні блоки, які побудовані за схемою "співвідносне слово + підрядна частина", як наприклад: "Гроші, як і люди, хочуть бути там, де їм краше" (з газети).

Номінативні блоки "співвідносне слово + підрядна частина" належать до синтаксичних сполучень, що виникають як результат зв'язку між компонентами *різної природи*. Зауважимо, що В.А.Белошарова серед восьми можливих синтаксичних сполук називає "слово + просте речення", яке існує в царині складнопідрядного речення нерозчленованої структури.

¹ Існує й інша точка зору - Г.О.Золотової, яка інакше визначає напрям похідності синтаксичних одиниць - від мінімальної синтаксичної одиниці до словосполучення та речення [4, 65-66].

Номінативна функція блока "співвідносне слово + підрядна частина" є специфічною. Здійснювана ним номінація — описова. Вона може дорівнювати за значенням прямому найменуванню лексеми, наприклад: *Тоді стинився він [потик] серед вулиці, задер голову туди, де вже зовсім синьо світилось небо, аж бриль йому зсунується з голови.* (В.Шевчук). Пор.: * *Тоді стинився він [потик] серед вулиці, задер голосу до неба* і т.д.; *"Тепер можете й перепочити, "легконогі", - думав про оленів Єгер, неквапно переставляючи икарбуни туди, де впала скошена пострілом рись* (Р.Федорів) і * *"Тепер можете й перепочити, "легконогі", - думав про оленів Єгер, неквапно переставляючи икарбуни до вбитої рисі.* Описовий номінант у вигляді блока може і не мати відповідно аналога-слова, як наприклад: *Згризенний в гальку, камінь сіріє берегами, а там, де море встигло стерти його в білий пісок, воно грало над ним блакитними вогнями перемоги,* (М.Коцюбинський); *Іду туди, де заледве протиснутися можна між наповном, і не помиляюсь.* (В.Лідмогильний).

" Часто у блоці позиція співвідносного слова може бути не заміщеною або ж у його ролі вживаються власне прислівники чи прислівникові сполуки зі значенням дистантної локалізації щодо просторового орієнтира, як-от: *"Все має голос доброти й привіту, Де золота снується в соснах нить"* (Д.Павличко); *Нікчемна, а й вона отрути жменьку вкинула, де наклепи варилися,* [і є в його загибелі також її вина] (Л.Костенко); [Самотність - вірна подруга моя] - *Іде за мною вслід, куди не рушу ...* (М.Вороний) Як правило, класифікуючою складовою номінативних блоків згаданих конструкцій є співвідносні слова *там, туди* та їх аналоги - власне прислівники, рідше *звідти, всюди,* а підрядна частина становить собою семантичну складову, компенсуючи їх неповнозначність. Слід зауважити, що більшість номінативних блоків у складі займенниково-співвідносних речень просторової семантики мають лексичне тотожні іменники. Позначення місця засобом малого синтаксису зумовлене як мовними, так і психолінгвістичними чинниками. Так, якщо у наміри мовця не входить дати пряме найменування просторовому орієнтиру, а позначити його "опосередковано", через події, процеси, явища, то у нагоді стає номінативний блок. Часто автор не може чітко локалізувати подію або ж у цьому не виникає такої потреби: *Там, де втомна в темні тоне Кучерявий вечір, Хтось невтомним дзвоном дзвонить Про чарівні речі* (Д.Загуд). Іноді вживання номінативного блока замість лексеми — прямого номінанта зумовлене небажанням мовця назвати місце події: *Сідайте, пане, в свою колясу та їдьте туди, відкіля приїхали* (Б.Грінченко); *Побіг [Рафалович] вулицею туди, куди вона могла піти, блукає очима серед юрби прохожих - її не було* (І.Франко).

Якщо ж мовець хоче привернути увагу слухачів до часу, протягом якого відбувається подія, то номінативний блок містить у своєму складі темпоральні лексеми, наприклад: *7 там, де півроку тому квітнули вільні хутори, жене тепер пан на паницю покірливого посполита* (З.Тулуб).

Для автора іноді є несуттєвою точна локалізація події, бо він зосереджує і концентрує увагу на діях і процесах героїв, як-от: - *У кого поцупив? - запитав його сусід, такий собі задакуватий парубійко, із тих, які більше, ніж роблять, говорять там, де треба мовчати, мовчать тоді, коли треба говорити* (В.Кулаковський).

Крім власне називної, номінативні блоки у складі займенниково-співвідносних конструкцій просторової семантики виконують і номінативно-експресивну функцію, даючи експресивну характеристику позначуваного місця: / *так, де вимерлі провулки пограбли свідками німими, ти, ніби випорснута з муки, розсипалася вся лункими підборами* (В.Стус); *Ми, як могли, боролися з хвилями, але вони нас погнали туди, де вже й море, і небо, і темінь, і грім біснувалися в одному клубку ...* (М.Стельмах). Номінативний блок може виконувати і номінативно-ефемістичну функцію, описово замінюючи прямий номінат, який є небажаним через причини етичного чи естетичного характеру: *Ще шестирічним хлопчиком його відлучили від матері і завезли туди, де він, заледве ставши підлітком, пізнав розкіш розпустити і пицтва* (Р.Іваничук).

Трапляються конструкції, в яких номінативний блок виконує номінативно-синонімічну функцію, як наприклад, у реченні *Пісня волі, споетизованої, може, в дні лихоліття, чаруючим акордом лупала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чути кайданів, скованих на людей людьми* (М.Коцюбинський). Він виступає синонімом до прямого номінанта "воля", вжитого у головній частині займенниково-співвідносної конструкції.

Номінативно-поширювальна функція номінативного блока дозволяє авторові охарактеризувати також місце, що є абстрактним і невідомим для нього, але видається досить важливим, як-от: *Ведіть*

нас туди, де ніхто ще не втоптавав шляху, Де непридавлені тілом нагії душі бувають (І.Франко). Про деяку семантичну і формальну автономність номінативних блоків свідчить і те, що вони здатні виступати у ролі заголовків, найменувань на зразок *Туди, де сонце сходить; Там, де Ятрань круто в'ється* (назви народних пісень), функціонувати як парцельовані конструкції самостійно, поза межами складного речення *А я все вище, вище, вище! Туди, де хмари обнялись* (Г.Чубач); *Ми з батьком завжди вище човном переїздили. Тамечки, де переправа* (МЛригара).

Трапляються конструкції, в яких номінативний блок уживається в ролі встановленого компонента, наприклад: *А далі йшли повстанці - з заводів, з шахт, з Донеччини, з Криворіжжя (відтіль, де на ставок верби похилилися* (М.Хвильовий).

У порівнянні зі словосполученням номінативний блок є найбільш конкретним, суб'єктивним і функціонально різноманітним засобом позначення просторового орієнтира. Описове найменування дозволяє компенсувати певну обмеженість лексичної системи за допомогою двох аспектів номінативного, який організує одиницю семантичне, і комунікативного, який виявляється насамперед у її предикативності. Ці функціональні аспекти номінативного блока перебувають у певній рівновазі. Якщо ж корелят та релят синтаксичного утворення вживаються дистантно або ж підрядна частина знаходиться у препозиції щодо головної, то номінація ослаблюється, наприклад: *Де оком не доглянеш, там калиткою доплатиш; Весна/Прекрасна, чарівна, Скрізь животворча, де не стане* (О.Олесь).

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл.—М.: Наука, 1976.
2. Белошапкова В.А. О понятии синтаксической производности // Русский язык за рубежом, 1986, *№6.
3. Городенська К.Г. Деривация синтаксических единиц. — К., Наукова думка, 1991.
4. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка.—М.: Наука, 1973.
5. Колшанский Г.В. Некоторое вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте — в кн.: Принципы и методы семантических исследований. —М.: Наука, 1976.
6. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. — М.: Наука, 1986.
7. Мурзин Л.Н. Синтаксическая деривация. — Пермь, 1974.

Віктор Рачкевич

ПРОБЛЕМАТИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ З *-ING* ФОРМАМИ

Слова з постпозитивною морфемою *-ing* практично у всі часи були об'єктом досліджень лінгвістів, проте в сучасній англістиці по даній темі все ще існує багато протиріч та невирішених питань. Порівняно недавно ще висловлювалася думка про те, що краще навіть не намагатися класифікувати такі слова, оскільки це пов'язано з великими труднощами. В сучасній англійській мові *ing*-форма представляє один з її найчисленніших розрядів слів, навіть якщо не брати до уваги форми *Continuous*. На одній середній сторінці художнього тексту вони зустрічаються понад шість разів. По частоті вживання їх можна порівняти лише з артиклями. Формант *-ing* приєднується практично до всіх дієслів (за винятком модальних), а передбачуваність значень та смислів новоутворених одиниць достатньо висока. Про це говорять багато англістів: “найбільша група похідних імен від англійських безафіксальних дієслів” [7, ПО], “висока поєднувальна можливість суфікса *-ing* - характерна риса протягом всієї історії англійської мови” (3, 192-193), “абсолютна продуктивність” [2, 78], “продуктивність та стабільність” [1, II]. Недивлячись на це, комплексного опису всіх таких одиниць в англістиці не існує.

Закордонні та вітчизняні лінгвісти неодноразово пропонували Об'єднати *in*[^]-форми в одну групу слів - “вербідн”, “непредикативні форми”, “омоніми на *-ing*”, “*ing*-форма” [6, 108] - без будь-якого внутрішнього поділу. Проте в мові *ing*-форма набуває різні смислові відтінки. Багатогранні і її синтаксичні функції. Часто таке розмаїття можна бачити в одному реченні: “He moved on, his painfully gasping breathing echoing back”.

Окремі лінгвісти пропонують виділити групу неособових форм дієслова на *-ing*, в котру входили би і дієприкметники I і герундій. М.Н.Орембовська [5] та Б.А.Біліш [4] в даному випадку стверджують, що це одна і та сама форма, що виконує різні функції в реченні і набуває різні значення. Дане твердження протирічить одному з філософських законів про те, що форма суттєва, а суть має свою

форму. Іншими словами, одиниці на *-ing* з різним значенням повинні мати і різну форму. Протирічить точка зору цих авторів і принципам логічної класифікації, оскільки одиниці з різним категоріальним значенням об'єднуються в один клас.

Традиційно *ing*-форму в англійці розрізняють як дієприкметник I, герундій, дієслівний іменник та прикметник, але їхнє трактування в спеціальних працях різне. Це стосується як їхніх значень, так і синтаксичних функцій.

Метою даної статті є опис групи *ing*-форм, формальні та змістовні характеристики яких не дозволяють однозначно визначити їх синтаксичну функцію та граматичний статус. Найбільш поширеною серед таких конструкцій є модель *Ving* -[^] N, позицію елемента *Ving* в якій може займати або дієприкметник I, або прикметник. Дана модель містить в собі препозитивні *ing*-означення, що можуть розглядатися як дієприкметники I, або як прикметники. Наприклад: “the astonishing fire”: -[^] a) the very astonishing fire (прикметник) /інформанти/, для порівняння “the mildly astonishing fact”; -[^] б) the fire that astonished/was astonishing the soldiers; the soldiers were astonished by the fire (дієприкметник I).

The interesting book: -[^] a) the very interesting book (прикметник); -[^] б) the book interests me; I'm interested with the book (дієприкметник I).

В мовленні, проте, в початковому словосполученні семантичні, морфолого-синтаксичні чи просодичні параметри, котрі прямо вказували б на ту чи іншу трансформацію, виявити не вдалося. Цілком ймовірно, що морфологічний статус *ing*-форми в даному випадку не відіграє в процесі комунікації суттєвої ролі, а вибір тієї чи іншої форми залежить від самого мовця.

“An astonishing woman. Charlie. Truly astonishing”.

Наступною двозначною моделлю є структура модифікації, модифікатором якої може бути дієприкметник I або герундій, наприклад: “He noticed a man caging the fighting cocks”. Підкреслене словосполучення можна сприймати двоюко: а) the cocks which were fighting at that time і б) the cocks which were trained for fighting, оскільки поверхневі формальні (первинні) та контекстуальні (вторинні) маркери не дозволяють однозначно встановити співвідносність даної конструкції з тією чи іншою ситуацією. На проблемний характер таких словосполучень вказував в свій час ще Дж.Керм, котрий вважав, що спільність морфологічних характеристик дієприкметника I та герундія в деяких випадках ускладнює їх розрізнення. Дж.Несфілд, проте, зазначає, що у фразах типу a hunting whip, a drinking fountain слова hunting і drinking - герундії, а не дієприкметники: a whip for hunting, a fountain for drinking. Наприклад, Ч.Фріз конструкцію *Ving* - N розглядає наступним чином: “коли модифікатор слів Класу 1 є словом Класу 2 *ing*-форми, значення всієї структури модифікації полягає в тому, що слово Класу 1 показує “виконавця дії”, що позначена модифікатором: “the barldn' dog”. Проте, на відміну від Дж.Несфілда, Ч.Фріз показує і інше можливе тлумачення таких конструкцій і підкреслює в зв'язку з цим роль їх інтонаційного оформлення. Так, словосполучення a dancing girl з наголосом на слові girl співвідноситься, на його думку, з трансформацією a girl performing the act of dancing, якщо ж наголос падає на слово dancing, то змінюється і смисл: a girl whose profession is dancing.

Таким же чином аналізувалися двозначні конструкції і інформантами. В прикладі, що поданий був раніше, положення наголосу на першому і другому елементі словосполучення співвідносилося, відповідно, зі смислами б) fighting - герундій і а) fighting - дієприкметник I.

Двозначні висловлювання типу: “He remembered going to see teams playing, sitting, brooding”, підкреслені елементи яких можуть сприйматися як однорідні герундії чи обставини, зустрічаються надзвичайно рідко (3 випадки на 5000 прикладів). За свідченнями інформантів, вимовляння *ing*-слів в таких реченнях з інтонацією перераховування співвідноситься їх з герундієм, а з паузою після першої *ing*-форми (to see teams playing) - з обставиною, вираженою дієприкметником I.

В деяких випадках безпосередньо-поверхневі формальні характеристики навіть і в усному мовленні (морфологічні, синтаксичні та фонетичні) не дозволяють встановити граматичний статус *ing*-форми:

“Church bells. Sunday morning. Calling New York to worship”. “They loose power here all the time. Reassuring, huh?”.

Таким чином, в деяких випадках фонетичні характеристики є єдиною ознакою, яка дозволяє однозначно визначити граматичний статус *ing*-форм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дорский С.Л. Словообразование отвлеченных имен существительных в древнеанглийском языке. — Минск: Изд-во Белорусс. гос. ун-та, 1960. — 162с.
2. Дукальская Е.С. Имена действия в современном английском языке (опыт морфологического исследования): Дис. ... канд. филол. наук.—М., 1953.—382с.
3. Иванова Л.И. Отглагольные существительные на ing/ung в древне- и среднеанглийском языке: Дис. ... канд. филол. наук. — Л., 1987. — 243с.
4. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка. — М.; Л.: Просвещение, 1965. — 378с.
5. Орембовская М.Н. Ing-форма в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Тбилиси, 1954. — 20с.
6. Павленко О.П. К вопросу о морфологической характеристике непредикативных форм глагола *I* / Иностр. яз. в высш. школе. — 1975. — Вып. 2. — С. 104-111.
7. Янулявичене В.А. Словообразовательные значения абстрактных отглагольных имен существительных английского языка: Дис. ... канд. филол. наук. — М., 1989. — 235с.

Тетяна Вільчинська

ОЦІННІ НАЗВИ ОСІБ, УТВОРЕНІ СКЛАДНОСУФІКСАЛЬНИМ СПОСОБОМ

Останнім часом словотвірний аспект став враховуватися у дослідженнях семантичних полів і тематичних груп, завдяки чому розширюється можливість повнішого охоплення системних зв'язків у мові.

У процесі словотворення оцінних назв осіб по-різному використовуються словотвірчі ресурси мови, оскільки нові слова здебільшого не придумуються, а створюються на базі наявних у мові словотвірчих елементів. Основними способами словотворення, за допомогою яких утворюються оцінно забарвлені лексеми, є афіксальний, лексикосемантичний та спосіб словоскладання.

Словоскладання після афіксації є найбільш продуктивним способом творення нових слів. Принципова різниця між ними полягає в тому, що при афіксації лише один компонент має самостійне значення, тоді як складні слова утворюються шляхом об'єднання в одну лексичну одиницю двох чи більше основ самостійних частин мови. Зауважимо, що незважаючи на щойно вказану особливість складних слів, значення їх "не зводиться до об'єднання лексичних значень основ, із яких так чи інакше складається похідне слово", а уявляється як "якесь особливе узагальнення значень мотивуючих". У складному слові яскраво простежується важлива тенденція мови - економія мовних засобів і зусиль. У ньому, на відміну від простого, органічно поєднуються стислість і семантична насиченість. Напр.: *пройдисвіт, марнодум, скалозуб, сліпорід, скорохват*.

Як у трактуванні самого способу словоскладання, так і при визначенні його різновидів серед дериватологів не спостерігається однотайності.

О.А.Земська, наприклад, виділяє п'ять таких різновидів: чисте складання, зрощення, аббревіацію, складання у поєднанні із суфіксацією та складання у поєднанні з нульовою суфіксацією [1, 181].

Складні слова підрядного типу, сурядного типу та складноскорочені, утворені аббревіацією, розрізняє З.А.Лотіха [2, 266-276].

Десять типів синтаксичних конструкцій, що стали основою виникнення складних іменників, розглядає Н.Ф.Клименко [3, 341-343].

Найбільшу кількість серед оцінних назв осіб становлять складні іменники, співвідносні зі словосполученнями підрядного типу, об'єднання компонентів у яких відбувається здебільшого за допомогою сполучних голосних. Такі похідні в свою чергу поділяються на складання з матеріально вираженою та нульовою суфіксацією. При цьому зауважимо, що вираження дериваційного значення похідного за допомогою словоскладання і суфіксації називається складно-суфіксальним способом [4].

Оцінні назви осіб, утворені складносуфіксальним способом, становлять досить чисельну групу в сучасній українській мові.

Об'єктом наших спостережень стали оцінні назви осіб, утворені складносуфіксальним способом із матеріально вираженою суфіксацією.

До найпоширеніших утворень такого типу належать похідні, перша частина яких становить собою основу іменника, а друга — дієслівну основу, ускладнену суфіксом *-ець*, напр.: *народолюбець, народоправець, серцезнавець, серцевідець, чудотворець, кровопивець, христопродавець, владоло-*

бець, сластолюбець, доброчинець, сердобалець, сміхотворець, користолобець, правдобо́рець, чи-столюбець, правдомовець і под.¹

Рідше складні іменники із суфіксом *-ець* утворюються сполученням займенника з дієслівною основою: *всезнавець, самоправець, самозванець*.

До дериватів, що виникли в результаті сполучення іменної основи з дієслівною, ускладненою суфіксом *-ник*, належать: *миропорушник, деревоугодник, правопорушник, клятвopорушник, добродійник, благодійник, віровідступник, благовісник, ідолопоклонник, грішоводник, сонцепоклонник*.

Деякі деривати в першій частині містять прислівник, напр.: *низькопоклонник, кривоприсяжник*.

Поєднанням іменної і дієслівної основи, ускладненою суфіксом *-ач*, характеризуються такі деривати: *звуконаслідувач, скарбощукач, пінкoзнімач, oкoзамилувач*.

З другою дієслівною основою, ускладненою суфіксом *-тель*, виявлено такі деривати: *довгожителъ* (із-прислівником у першій частині), *вседержителъ* (із займенниковою першою частиною).

До непродуктивних утворень із другим дієслівним компонентом належать складання із суфіксом *-ко*: *всезнайко* (займенник + дієслівна основа), *багатознайко* (прислівник -⁴- дієслівна основа).

Як свідчать наведені приклади, складні іменники - оцінні назви осіб - мотивуються синтагмами, в яких другим членом виступає дієслово, а в ролі першого вживається іменник, рідше займенник чи прислівник. Поєднання компонентів у складаннях такого типу відбувається за допомогою сполуч-"них голосних *-о-* та рідше *-е-*.

Порівняно меншою у словотвірній категорії оцінних назв осіб є група складних іменників, співвідносних із атрибутивною синтагмою. Вона буває двох різновидів. До малочисельного першого належить синтагма з відношенням залежності між двома іменниками, представлена поодинокими дериватами на зразок *песиголовець*, до другого - конструкція "прикметник + іменник". Поєднанням основи прикметника (переважно у функції означення) з іменниковою основою, ускладненою певними суфіксами, за допомогою сполучних голосних утворилися таю похідні: із суфіксом *-ець*: *доброволець, народоволець, сивоголовець, чорнобривець*, із суфіксом *-ник*: *великомученик, великорозумник, чорнокнижник*, із суфіксом *-ко*: *сивобородько*, із суфіксом *-іст*: *лжеспеціаліст*.

Наведені приклади - це оцінні назви осіб чоловічого роду. Атрибутивною синтагмою мотивуються також утворення жіночого та спільного родів. Наприклад, із суфіксом *-ка* жіночого роду: *босоніжка, тонкослізка, верхоумка* ("поверхова людина"), спільного роду: *білоручка, кривоніжка*.

Небагато виявлено складних слів, утворених складносуфіксальним способом, що мотивуються синтагмами "займенник + іменник": *своєумець* ("той, хто діє власним розсудом, ні на кого не зважаючи"), "числівник + іменник": *семидільник* ("той, хто береться виконувати одночасно багато справ, не завершуючи жодної").

Необхідно зазначити, що для окремих іменників важко встановити послідовність утворення складного слова та приєднання морфем. Так, спостерігаються випадки, коли один компонент сполучається з іншим, який уже має суфіксальне оформлення. Буває, що складне слово утворюється шляхом одночасного поєднання компонентів з одночасним додаванням суфікса.

Досліджений матеріал засвідчує, що складні слова - оцінні назви осіб - мотивуються в основному синтаксичними конструкціями із підрядним зв'язком, найтиповішою з яких є "залежний іменник і опорне дієслово". Крім того, проведені спостереження дозволяють зробити висновок, що складні І іменники, які кваліфікують назви осіб, утворюються здебільшого складносуфіксальним способом із матеріально вираженою суфіксацією, найбільшу продуктивність при цьому виявляють суфікси *-ець, -ник*. Отже, складносуфіксальний спосіб виявляє значну активність у сфері творення оцінних назв осіб. Дослідження деривативних особливостей подібних лексем у сучасній українській мові дає достатні підстави вживати їх окремим словотвірним розрядом, співвідносним з іншими супідрядними | розрядами, в межах загальної словотвірної категорії особи.

¹ Складні слова, остання частина яких є самостійним іменником, О.А.Земська кваліфікує як похідні, утворені "чистим складанням", напр., з другою частиною • порушник, - мовець. Див.: Е.А.Земская. Современный русский язык. Словооб-разование. — М., 1973. — С.269.

ЛІТЕРАТУРА

1. Е.А-Земская. Современный русский язык. Словообразование. — М., 1973. — С. 181.
2. З.А.Потиха. Современное русское словообразование. — М., 1970. — С.266 — 276.
3. Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979. — С.341-343.
4. Словник української мови.—Т.І-ХЗ. К., 1970-1980.

**Ларша Кислюк Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні
НАН України**

СЛОВОТВОРЧИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ АНГЛІЙСЬКОГО ТА НІМЕЦЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

До питання англіцизмів та німецьких запозичень неодноразово зверталися мовознавці — дослідники в контексті вивчення міжмовних контактів, оскільки українська мова ніколи не була ізольованою і, як наслідок, має значний відсоток лексики іншомовного походження [1].

На часі спостерігаємо нову потужну хвилю запозичень, зокрема з англійської мови, у зв'язку з чим виникає потреба в оновленні і поповненні уже існуючих та створенні нових словників: іншомовних слів, спеціалізованих термінологічних тощо. Проблема унормування української термінології відповідно до графічної, звукової та граматичної системи української мови, пошуку еквівалентів до запозичених слів чи терміносполучень, які б відповідали законам української мови, зокрема її словотворчим правилам (особливо у галузях електроніки, інформатики, обчислювальної техніки, де немає усталеної традиції терміноутворення), спонукає знову звернутися до масиву запозичень у сучасній українській мові, щоб дослідити словотворчий потенціал запозичень, виявити певні закономірності та обмеження, які впливають на можливості словотворення [2, 3].

Дослідження проводилося в синхронному аспекті на матеріалі "Словника іншомовних слів", 1985р. [4], 2-томного "Словника морфем" Яценка [5], 11-томного "Тлумачного словника сучасної української мови" [6]. Ми використали гніздовий принцип словотворення, який допомагає розкрити словотвірну структуру і словотворчий потенціал кожного слова і всього гнізда. Вивчення одиниць і відношень між ними здійснювалося за допомогою словотворчого аналізу, який має на меті встановлення словотворчих стосунків між словами [7].

Формальна структура гнізда становить чітко організовану ієрархію комплексів одиниць зі спільним коренем. Найпростішим з них (вихідним для розгортання гнізда) є пара "твірне - похідне слово". Складнішим комплексом є об'єднання пар слів, пов'язаних відношенням послідовної похідності на лінійній осі розгортання гнізда - ланцюжок. Комплексом, який об'єднує похідні, утворювані на одному такті деривації (такт деривації розуміємо як утворення нового слова від попереднього шляхом додавання одного афікса) є парадигма. Гніздо становить сукупність ланцюжків і парадигм. [8, 40-46].

Під словотворчим потенціалом твірного слова розуміємо весь реалізований і нереалізований (можливий або заборонений мовною системою) набір морфемних структур похідних. Або інакше кажучи — всі реалізовані і нереалізовані можливості розгортання гнізда на лінійній та парадигматичній осях.

Досліджуваний матеріал дозволив вичленувати близько 870 англіцизмів та 770 німецьких запозичень. З цього масиву близько 510 англійських та 330 німецьких запозичень не утворюють словотвірних гнізд. Це, як правило, вузькоспеціальні слова термінологічного характеру, а також запозичення на позначення реалій, подій і фактів із життя відповідних країн. З розширенням сфери вживання слів-термінів з'являються їхні похідні. Серед досліджуваних запозичень близько 155 англіцизмів та 160 німецьких мають одне похідне слово, відповідно 67 і 77 — по два похідних; 29 і 52 — по три похідних слова. Серед нетермінологічної лексики порівняно мало слів, які не мають дериватів. Гнізда з кількістю від 4 до 10 похідних мають 91 англійське і 98 німецьких запозичень; відповідно гнізда, де понад 10 похідних: 20 і 55 слів — запозичень. Графічно кількісний аналіз гнізд по осі наповнення парадигми зображений на Рис.1. Для порівняння наведені результати дослідження Клименко Н.Ф. та Скибицької Н.В. [2,75].

Кількість

гнізд	500-^		
	' ^		—Dh" англійські
	400- \		—німецькі
	' до....	англійські за [2]
	300- \ \		
	200- ^ 100- ^		

0 | | . | L | . | '7^&та."^"V"?'..:..?•ry.ч,>^^,>^^?"ч^<ц"^^Q^^^

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13

Лексичне наповнення

Рис. 1. Розподіл гнізд за лексичним наповненням

З наведеного кількісного розподілу запозичень за критерієм наповнення парадигми гнізда видно, що існує залежність: чим більшу кількість похідних слів містить гніздо, тим менший відсоток таких вихідних слів припадає на загальну кількість запозичень. Інакше кажучи, значний масив англійських та німецьких запозичень в українській мові має нульову словотвірну реалізацію. Від багатьох запозичень утворені поодинокі похідні і лише близько 1% запозичень властиві гнізда з трьома-чотирма десятками похідних, тобто гнізда з потужним лексичним наповненням.

Серед англійських запозичень це слова: *бензин* (35 похідних), *блок* (45 похідних), *вагон* (28 похідних), *стирт* (36 похідних), *спорт* (41 похідне), *трактор* (29 похідних), *тренувати* (27 похідних); *фільм* (27 похідних).

Серед німецьких запозичень це: *брак* (39 похідних), *вербувати* (21 похідне), *грунт* (42 похідні), *цемент* (48 похідних), *цех* (23 похідні), *цинк* (25 похідних), *шахта* (23 похідні).

Німецькі запозичення мають дещо більшу кількість розгалужених гнізд, хоча верхня межа кількості похідних приблизно однакова: 45-48 похідних. Аналіз показує, що переважна більшість базових слів словотворчих гнізд — іменники, рідше — дієслова, в одиничних випадках — прикметники, що не належать до термінологічної лексики. За Л.-Н.Голдованським [9] їх можна назвати етимологічними неологізмами — словами, якими користується відносна більшість носіїв мови — рецептора на відміну від поодиноких запозичень, які можна назвати етимологічними віртуалізмами — словами, які здобувають поширення серед відносно меншості носіїв мови — рецептора, а деякі навіть спорадизмами-віртуалізмами — запозиченнями з замкнутим часовим циклом, які не отримали загальнономовного поширення [9].

Аналіз показує, що найрозгалуженісті гнізда мають на більше 4-х дериваційних тактів. Найбільша кількість слів з'являється на першому і другому тактах. Якщо врахувати, що кількість морфем у мові дорівнює кількості словотворчих тактів плюс один, то серед іншомовної української лексики англійського та німецького походження переважають дво- і триморфемні слова. Для порівняння: серед української лексики грецького походження найбільше утворень 3-го такту, тобто 4-х морфемних слів [10, 15]. Серед питомих слів української мови найбільше утворень 4-го такту, тобто 5-ти морфемних слів [7, 140].

Аналіз словотворчих гнізд по лінійній осі показує, що ланцюжки послідовної похідності мають в середньому одне-два і не більше чотирьох похідних.

Для гнізд з одним похідним здебільшого характерні прикметники: *итрек- итрековий, рампіль- рампільний* (нім.); *стерлінг - стерлінговий, дисплей - дисплейний* (анг.); рідше- іменники: *торі- торизм* (анг.).

I

Гнізда з двома- трьома похідними мають, як правило, один дериваційний такт і одне, зрідка два похідних у ланцюжку. Найчастіше це прикметники та іменники, утворені суфіксальним способом, за допомогою як запозичених суфіксів (*-изм-, -іст-, -ад-*), так і питомих українських (*-н-, -ов-*). У розгалужених гніздах на першому дериваційному такті утворюються від одного до 30 похідних. Це, переважно, іменники, прості чи складні. Рідше — прикметники або дієслова. Наприклад: англ.: *блок - блочний, блокувати, блокада, блок-схема*, нім.: *цемент- цементит, цементник, цементний, суперце-мент, цементувати, цементобетон, цементовоз* та ін. Вони творяться афіксальним (переважно суфіксальним) способом або основоскладанням, за допомогою як іншомовних афіксів (*{-од-, -ист-, -изм-, супер-}*) так і українських (*-ник-, -ува-, -к-*).

На другому словотворчому такті кількість іменників та прикметників майже однакова. Дієслів дещо менше. Це слова, утворені суфіксальним, префіксально-суфіксальним способом, основоскладанням: *цемент- цементобетонний, цементуватися, зацементувати, цементування, автоцементовоз* (нім.); *блок- блокаж, блокіратор* (англ.). Серед запозичених афіксів трапляються: *авто-, -аж-, -атор*, серед українських: *-н-, -нн-, -увати-, частка -ся*.

На третьому словотворчому такті зростає кількість дієслів та прикметників. Серед англіцизмів зустрічаємо слова з *-ся* і префіксально-суфіксального способу творення, рідше — прості й складні іменники, декілька прикметників, одиничні прислівники: *забаластуватися, необіхевіористичний, самоблокування, по-боксерськи, каучуководницький, стропальщик, траверсування, автотракторний, детренованість, відфутболювати, мікрофільмуватися, мікрофільмування*. Таких утворень загалом близько трьох десятків. Це утворення з запозиченими (*-ист (-іст), -изм (-ізм), дис-, -абельн-*) та українськими (*-ов- (-ев-), -ськ-, -ник-, -ин-*) афіксами.

Серед німецьких запозичень зустрічаємо переважно дієслова недоконаного виду або на *-ся*, прикметники, іменники, поодинокі прислівники, утворені суфіксальним та префіксально-суфіксальним способом, основоскладанням: *вибраковувати, браківниця; пробуксовувати, підвахтен-ний, завербовуватися, завербовування, завербований, норднордвестовий, візирочний, глазуруваль-ниця, капіталістична, перекапіталізація, немасштабно. віднікелюватися, репетиторство* та ін. Слід відмітити, що такі утворення, загалом до ста похідних, творяться переважно за допомогою питомих українських афіксів (*ви-, за-, не; пере-, -від-, -оува-, -нн-, -о-, -ов-, -оч-, -н-, ниш-* та інших).

Серед англіцизмів існує ще декілька похідних 4-го такту (*{блокостний, автоблокувальний, застопорюватися, застопорювання}*) але фактично глибина гнізд закінчується на третьому такті. Серед німецьких запозичень вдвічі більше похідних 3-го такту і в декілька разів більше похідних 4-го такту (*відбраковуватися, відбраковування, розбраковування, розбраковочний, пробуксовування, репетиторствувати* та ін.). Це можна пояснити специфікою німецької мови, яка має традицію творення складних словотворчих одиниць.

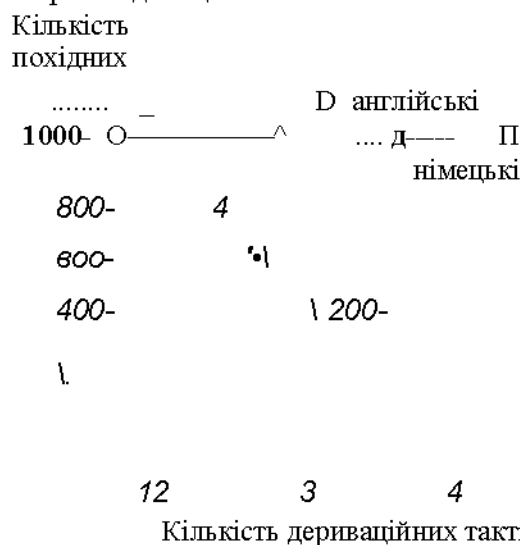

Рис.2. Розподіл загальної кількості похідних за дериваційними тактами.

З допомогою словотворчого аналізу встановлено, що кількість запозичених словотворчих афіксів зменшується зі збільшенням номера такту, а кількість питомо українських афіксів відповідно зростає. На всіх тактах суфіксальних утворень значно більше ніж префіксальних. Це означає, що досліджуваним запозиченням як і українським словам властива асиметричність структури [7, 136], тобто обстежені слова дозволяють зробити висновок про різний ступінь розгортання гнізд: від наявності вихідного слова чи поодиноких похідних до гнізд з повноцінною структурою. Відповідно виявляються різні типи функціонування потенційності.

Потенційними можуть бути: слова-мотиватори; окремі члени парадигми і ланцюжків, словотворчі пари, парадигми і ланцюжки; гнізда в цілому [11, 106]. Причиною неповноти гнізд може бути відсутність певної одиниці в джерелах дослідника, або на певні одиниці немає "соціального замовлення", або для вираження певного поняття мова використовує лексичні дублети, питомі еквіваленти (наприклад словосполучення). Наявність у словотворчій системі лакун є підтвердженням можливостей її розвитку і життєздатності.

Наприкінці зауважимо, що за матеріал дослідження правив уже згадуваний "Словник іншомовних слів", тобто ті слова і терміни іншомовного походження, що вже ввійшли до лексичного складу сучасної української літературної мови. Ми свідомо не розглядали тих запозичень, які трапляються зараз у публіцистиці, науково-популярній літературі тощо. Час покаже які з них є лише даниною моді, а які повнокровно увійдуть до лексичного складу української мови.

Наше дослідження словотворчого аналізу та словотвірних можливостей доповнює результати етимологічного та нормативного аналізів, які встановлюють доцільність нормалізації запозичень у мові.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акуленко В.В. Про історичні джерела лексичних інтернаціоналізмів в українській мові. — В кн Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей міжвузівської наукової конференції, 1959 р. X. с. 108-11.1; Голдованский Я.А. Проблемы этимологической идентификации лексических заимствований (на материалах англицизмов в украинском языке) К., 1985; Шаровольський І. Німецькі запозичені слова в українській мові. — К., 1926-1927; Шелудько Д. Німецькі елементи в українській мові — Збірник комісії для дослідження історії української мови, т.1, 1930, с. 1-60.
2. Клименко Н.Ф., Скибицька Н.В. Словотвірні можливості англіцизмів у сучасній українській мові, — Структура та семантика мовних одиниць у функціональному аспекті. — Чернівці, 1996, с. 72-79.
3. Пономаренко Л.Г. Словотвірні ряди англійських запозичень в українській мові. — АКД, Днепропетровськ, 1979.
4. Словник іншомовних слів. — К., 1985.
5. Яценко І.Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник у двох томах. — К., 1980-1981.
6. Словник української мови в 11 томах. — К., 1970-1980.
7. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. — К., 1973.
8. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. — М., Рус. яз., 1985, т. 1.
9. Голдованский Я.А. Проблемы этимологической идентификации лексических заимствований на материалах англицизмов в украинском языке.—К., 1985.
10. Пономарів О.Д. Лексика грецького походження в сучасній українській мові. — К., 1974.
11. Карпіловська Є.А. Конструювання складних словотворчих одиниць. — К., 1990.

Ірина Вербовська

СЛОВОТВІРНІ ПРИКМЕТНИКОВІ ВАРІАНТИ

Прикметники української мови — це здебільшого похідні одиниці, серед яких значне місце займають словотвірні синоніми та варіанти.

Терміном "словотвірні варіанти" у науковій літературі нерідко позначають зовсім різні поняття. Так, наприклад, І.Ковалик цим терміном називає деривати, утворені різними варіантами одного суфікса (найчастіше — за допомогою суфікса-інваріанта та його поліморфемного гібридного, або модифікаційного, варіанта) [5, 124]. Дослідники Л.Дідківська та Л.Родіна, розв'язуючи, на їх думку, одну з найосновніших проблем дериваційної синонімії — розмежування словотвірних синонімів і словотвірних варіантів, — дають інше визначення: "...Варіантом слова є дериват спільної з цим сло-

вом основи, що відрізняється від нього афіксом і має меншу, ніж це слово, частоту або сферу вживання, але ідентичне значення (експресивно-стилістичні моменти розглядаються як елементи основного лексичного значення слова)" [1, 88]. В.Чабаненко, на думку якого "...словотвірні варіанти слова глибоко й міцно вросли в лексичну будову сучасної мови, забезпечивши цю будову не тільки зовнішньо-структурним різноманіттям, але й додатковими виражально-зображувальними засобами і можливостями..." [8, 111], не розрізняє понять "словотвірні синоніми" і "словотвірні варіанти", а навіть "фонетичні варіанти". Як приклади автор подає *крім - окрім, це - оце* [8, 111]. У праці В.Семиряка "Шляхи виникнення іменникових словотворчих варіантів" про словотвірні варіанти сказано:

"Українській мові, як і іншим мовам, властива варіантність багатьох слів, яка виражається в існуванні однієї й тієї ж лексеми (словоформи) у двох і більше формальних модифікаціях, що не пов'язані із зміною значення слова, тобто не порушують його лексико-семантичної єдності" [3, 21]. Як приклади наводяться дериваційні синоніми - стільнокореневі іменники із формально різними, але однаковими за функцією афіксами (*бородань - бородач, розпушник-розпушувач*). Отже, у роботі не зовсім чітко з'ясовується поняття "словотвірні варіанти", оскільки різні слова (*бородань - бородач*) аналізуються як "формальні модифікації одної лексеми (словоформи)" [3,21].

У даній роботі, дотримуючись в основному теорії ГКовалика, словотвірними варіантами вважатимемо 1) похідні, утворені від спільної основи різними варіантами одного і того самого афікса; 2) похідні, які мають один словотворчий засіб, але варіантні твірні основи; 3) похідні з варіантними твірними основами і з варіантними суфіксами.

Серед цих словотвірних прикметникових варіантів української мови перше місце за кількістю посідають прикметники, утворені за допомогою варіантів афікса *-н-*. Компоненти таких пар — це похідні як з варіантним формантом *-н-* і його варіантами, так і похідні тільки з варіантними суфіксами (до інваріантного *-н-*). І хоч досить часто один із двох словотвірних варіантів є мало властивий українській мові, вони трапляються у художній літературі, їх фіксує "Словник української мови". Наприклад, дериваційні варіантні пари прикметників утворюються за допомогою таких афіксів: *-н-* і *-ичн-* (після *д, т, з, с, ж* (дж), *ш, ц, ч, р* перед наступним приголосним), *-ічн-* (після інших приголосних [6, 1011; *-н-* і *-альн-*; *-н-* і *-ешн-*). Про утворення прикметників за допомогою названих афіксів та формування самих суфіксів-варіантів І.Кунець писав: "...суфікс *-н-* приблизно з XVI ст. послужив засобом творення прикметників від запозичених слів, головним чином інтернаціоналізмів. У результаті цього утворилися складні афікси *-альн-, -озн-, -ари-, -ічн-, -ичн-, -аїчн-*" [2, 168], що утворилися на основі нейтрального прикметникового форманта *-н-*. "Прикметникові похідні, створені на латинській і грецькій мовній основі, запозичувалися як готові лексичні одиниці. У процесі морфологічної адаптації словозмінні морфемні вилучено із складу відповідних прикметників. Дериваційні ж морфемні *-іс-, -ів-, -а-, -аг-* поєднувалися з власне структурним прикметниковим суфіксом *-н-* (<ьн), внаслідок чого забезпечувалася формальна адаптація іншомовних запозичень і виділення на цій основі нових суфіксальних морфем у словотвірній системі" [5, 124]. Найбільше прикметникових варіантів утворено за допомогою суфіксів *-н-* і *-ичн-* (*-ічн-*). Наприклад, *гармонійний і гармонічний* зі спільним лексичним значенням "який знаходиться в чіткій відповідності з чим-небудь; сповнений гармонії". Вона трохи виросла, і її стать гармонійна й принадна. Наша мета — гармонічний розвиток всієї людини, - і тіла, і душі [4, II, 33]. *Летаргійний і летаргічний* : "який стосується летаргії" [4, IV, 479]. *Меланхолійний і меланхолічний* (або мелахолічний): "властивий меланхолікові, схильний до меланхолії, який виражає меланхолію, такий, як у меланхоліка. Сповнений меланхолії, сумний", В темній гушавині саду розсипаються тихі меланхолійні звуки роаяля. Високі дзеркала "птопали в меланхолічному сутінку [4, IV, 668-669]. Як видно на прикладі останньої пари, словотвірний аналіз залежить від семантики слова "меланхолічний" (виводимо або від іменника "меланхолія", або від іменника "меланхолік"). А.Грищенко у яких випадках доводить розвиток "вторинного функціонування суфікса *-н-* внаслідок морфемного перерозподілу у прикметниках, твірна основа яких закінчується *-ік-(-іс->+<ьн->ічн->...ік<-+>-н-)*. Про вторинне функціонування *-н-* можна говорити тільки тоді, коли українська мова ' запозичила і прикметник на *-ічн-ий*, і мотивуючий іменник на *-ік* [5,150].

За допомогою варіантних суфіксів *-н-* та *-ичн-* (*-ічн-*) утворено й інші прикметникові пари: *мелодійний і мелодичний, пародійний і пародичний, філармонійний і філармонічний* (твірна основа яких закінчується на *-ій*), а також *алкогольний і алкоголічний* (синонімні тільки при мотивації імен-

ником алкоголь), **антропоморфний і антропоморфічний, ароматний і ароматичний** (крім термінного значення), **дієтний і дієтичний, кристальний і кристалічний** та ін. (твірна основа яких не має фіналі *-ій*, а тому ніякі морфонологічні зміни не відбуваються).

Словотворчі засоби *-іальн-*, *-альн-*, *-ональн-* - це варіанти суфікса *-я-*. Проте вони не однорівневі, бо *-іальн-*, *-уальн-*, *-ональн-* треба розглядати як варіанти варіантного суфікса *-альн-*). АТрищенко у розділі "Суфіксальний словотвір прикметників в українській мові" уд "гібриди" подає як варіанти до *-*, але суфікс *-альн-* вважає основним з-поміж трьох похідних, бо *-іальн-*, *-уальн-* подає у дужках після *-альн-* [5, 151]. У "Словаре служебних морфем русского языка" суфікс *-н-* розглядається як основний, до якого є варіант *-альн-*: У цій же словниковій статті фіксується ще й суфікс *-іальн-* з відсиланням до інваріанта *-н-* [7]. ^ Співвідношення між усіма похідними від *-н-* афіксами можна зобразити так:

->-іальн-н->альн-

→ -уальн-

Як указує АТрищенко, при творенні прикметників за допомогою суфікса *-альн-* в сучасній українській мові відбувається перерозклад в основі: кінцева фонема */й/* фіналі *-ій* випадає, а */і/* приєднується до суфіксальної морфеми, "внаслідок чого у морфемній структурі відповідних похідних *-іальн-* функціонує як варіант *-альн-..*" [5, 152]. Наприклад, прикметники **провінційний і провінці-альний, церемонійний і церемоніальний** (за аналогією до тих прикметників, що у твірній основі мають *-ій*).

Винятковою щодо структурних змін при творенні є варіантна пара **ораторний - ораторіальний** від *ораторія*, коли фіналь відсікається не тільки перед варіантним суфіксом, а й перед інваріантом *-н-*.

Якщо твірна основа іменника закінчується на інші (крім */й/*) приголосні, то творення прикметників за допомогою суфікса *-н-* та його похідних не супроводжується фонеморфологічними змінами:

еліпсоїдний і еліпсоїдальний : "який становить собою еліпсоїд, має вигляд еліпсоїда" [4, II, 474].
Камерний і камеральний: "який виконується в камері, лабораторії, а не в польових умовах. Стосується камери." Камерні роботи. Камерна робота [4, IV, 82]. **Орбітний і орбітальний, поступний і поступальний, циклоїдний і циклоїдальний** та ін.

Словотвірні варіанти із суфіксами *-н-* та *-иен-* утворюються від іменників тільки жіночого роду на */ій -а/*. "Морфологічні умови рекатегоризаційного перетворення іменник жіночого роду ->відносний прикметник із суфіксом *-иен-* передбачають вилучення [ij] іменникової парадигматичної основи з словотвірного процесу ..." [5, 153].

Словотвірні варіанти із суфіксами *-н-* та *-иен-* утворюються від іменників тільки жіночого роду на */ін -о/*. "Морфологічні умови рекатегоризаційного перетворення іменник жіночого роду ->відносний прикметник із суфіксом *-иен-* передбачають вилучення [ij] іменникової парадигматичної основи з словотвірного процесу..." [5, 153]. Наприклад: **індукційний і індуктивний** : "який ґрунтується на індукції, зумовлений нею". Індукційний метод навчання. Арістотелева поетика була ... індуктивна [4, IV, 27]. **Компіляційний і компілятивний** : "який ґрунтується на компіляції, становить компіляцію". Компіляційний твір. Компілятивна праця [4, IV, 257], ін. Рідко інваріантний суфікс *-н-*буває у парі з іншими варіантними до нього афіксами: *-н-* і *-еин'*: **недільний і неділень'ій** [4, V, 471]; *-н'* і *-іин'*: **обідний і обідніин'ій** [4, V, 503]; *-н-* і *-арн-*: **фабульний і фабулярний** [4, X, 549].

Дериваційні прикметникові варіанти утворюються також за допомогою двох варіантних афіксів: *-іальн-* і *-ічн-*: **амфібрахіальний і амфібрахічний** [4,1, 41]; *-аічн-* і *-ичн-*: **алгебраїчний і алгебричний** [4, 1,32]; *-еічн-* і *-ічн-*: **тропеїчний і тропічний** [4, X, 283]; *-арн-* і *-ичн-*: **паразитарний і паразитичний** [4, VI, 63]; *-альн-* і *-ієн-*: **федеральний і федеративний** [4, X, 572], ін.

Друге місце за кількістю варіантних пар після словотвірних варіантів, утворених різними

виявами суфікса *-н-*, займають прикметники з суфіксами *-ов-/ев-*:

У сучасній українській мові суфікс *-ов-*; як і суфікс *-н-*, утворює прикметники із загальновідносним значенням. Велика кількість словотвірних варіантів на *-ов-ий*, *-ев-ий* пов'язана з тим, що й загальновідносних іменників є найбільше. У цілому правильно сказано, що "...важливі моменти вживання *-ов-/ев-* безпосередньо пов'язані з фонетичним характером твірних іменникових основ. У цьому зв'язку заслуговують на увагу, зокрема іменники на *-ння*, *-ття*, в яких фонетичний характер пе-

редсуфіксальної частини твірної основи зумовлює участь суфікса *-оє-* (ненаголошена позиція), *-ев-* (наголошена позиція) у формуванні прикметників..." [5, 156]. Пропонуємо деякі конкретні узагальнення. Наш матеріал свідчить, що словотвірні варіанти прикметників на *-ов-ий*, *-ев-ий* можливі переважно тоді, коли мотивуючим є іменник м'якої або мішаної групи (*миттєвий* і *миттєвий* <митть>

ківшевий і *ківшовий* <ківш>). Винятком щодо твірної основи і наголошування є словотвірні варіанти *ясенювий* і *ясеневий*: Бачив ясенюву вулицю в райцентрі. Алея ясенева [4, XI, 652, 653]. Приголосний перед суфіксом *-ев-* є твердим, крім випадків мотивації прикметників віддієслівними іменниками на *-нн(я)*, *-тт(я)*). Наголос у таких варіантних прикметниках падає

1) на закінчення після суфікса *-оє-* і на суфікс *-ев-*:

взуттєвий і *взуттєвий*. Взуттєвий магазин. Взуттєвий відділ [4, I, 347]. *Грошовий* і *грошевий*. Грошові справи. ...Зайнятий був грошевими справами... [4, II, 177]. *Дошовий* і *дешевий* (бездошовий і бездошевий) [4, II, 401; I, 127]. *Життєвий* і *життєвий*. Життєвий досвід. Життєві турботи [4, II, 532, 533, 536].

Зяблєвий і *зяблєвий*. Зяблєва оранка. Він звернув на зяблєве поле [4, III, 742]. Словник української мови дані слова пояснює як прикметник до "зяб" (тип оранки). Але одночасно подається і іменник "зябля" з поміткою "діал.", який означає те ж саме, що й "зяб". Отже, мотивуючою базою цих варіантів вважаємо діалектний іменник м'якої групи "зябля".

Пор. також варіантні пари: ківшовий - ківшевий, кінцьовий - кінцевий, лицьовий - лицєвий, миттєвий - миттєвий, стержньовий - стержневий та ін.

2) на закінчення після *-оє-* і корінь перед *-ев-*:

зграйовий і *зграйовий*. Зграйові птахи. Велику роль у вивченні міграції зграєвих риб відіграє авіаційна розвідка [4, III, 522]. *Пальцьовий* і *пальцевий*. Пальцева фреза [4, VI, 35]. *Хмельовий* і *хмелевий*. Вони золотисто-зеленого кольору з характерним хмельовим запахом. Хмелеві віти [4, XI, 95].

Особливою щодо наголошення і творення є варіантна пара *кораловий* і *коралєвий*. Не наголошується суфікс *-оє-*, напевно, тому, що твірна основа є багатоскладовою (при традиційному (розглянутому вище) наголошенні усі прикметники утворювалися від односкладової основи або із двоскладової випадала фонема /e/), і тому вимовляти три ненаголошені склади підряд, наголошуючи останній, було б незручно. Можливою є подвійна мотивація прикметника "коралєвий". Словник подає тлумачення цього слова через іменник "корали" зі значенням "вапняні відклади". У цьому значенні подається також іменник "кораль". Оскільки системним є додавання суфікса *-ев-* до основи на м'який чи шиплячий приголосний, то мотивуючим для прикметника "коралєвий", без сумніву, є іменник "кораль", прикметник "кораловий" - мотивований тільки іменником "корали" з твердим кінцевим приголосним основи. Отже, прикметники *коралєвий* і *кораловий* мотивовані різними іменниками. Словотвірні прикметникові варіанти на *-ов-(ий)*, *-ев-(ий)* можуть утворюватися і основосклад-данням із супровідною суфіксацією, наприклад, *одноківшевий* і *одноківшевий* [4, V, 635]. Особливими словотвірними варіантами є прикметники *поплавковий* і *поплавцевий* (варіантні суфікси додалися до різних іменникових твірних основ; словотвірна синонімія прикметників є другоступеневою - передалася від мотивуючих слів - іменникових дериваційних синонімів "поплавок" і "поплавець", а варіантність зумовлена прикметниковим суфіксом. Поплавковий рівнемір. Поплавцева камера.

Основні моделі наголошення словотвірних варіантів на *-оє-(ий)*, *-^в-(ий)*:

1) ...-ов-ий і ...-ев-ий;

2) ...-ов-ий і ...-ев-ий, що становлять систему;

3) ...-ов-ий і ...-ев-ий, якщо дериваційні прикметникові варіанти мотивуються словотвірними іменниковими синонімами із наголошеними синонімічними словотвірними засобами.

Отже, за допомогою прикметникового суфікса *-я-* (у всіх його виявах) та за допомогою варіантних суфіксів *-ов-/ев-* твориться найбільше ад'єктивів - дериваційних варіантів. Це пов'язано із майже необмеженими функціями цих формантів. На нашу думку, одні із таких дериватів є засобом збагачення української мови (наприклад, уд на *-ов-ий* та *-ев-ий*, *індукційний* - *індуктивний*, *федеральний* - *федеративний*, *алгебраїчний* - *алгебричний*), інші ж — не характерні для нашої мови, штучні (наприклад, другі компоненти варіантних дериваційних пар *церемонійний* - *церемоніальний*, *векторний* - *векторіальний*). Майже усі описані прикметникові варіанти — це похідні з іншомовними коренями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір, синонімія, стилістика— К., 1982.
2. Кунець І.І. Прикметники з суфіксом -ний у давньоруській і в українській мовах // Питання слов'янського мовознавства, №7-8, Львів, 1963.
3. Семиряк В.Д. Шляхи виникнення іменникових словотворчих варіантів // Мовознавство, 1971, №8.
4. Словник української мови.—Т.І-ІІ.—К., 1970-1980.
5. Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979.
6. Український правопис. - К., 1993.
7. Цыганенко Г.П. Словарь служебных морфем русского языка. — К., 1982.
8. Чабаненко В.А. Дериваційна варіантність слова і мовна експресія // Дослідження з словотвору та лексикології. - К.,1985,

Галина Дідук

ІМЕННИКОВІ СЛОВОТВОРЧІ КОМПОНЕНТИ ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНОГО ЗНАЧЕННЯ

Крім словотвірних категорій іменника, що зумовлюються його відповідною семантико-синтаксичною позицією у структурі речення; виділяється другий тип словотвірних категорій, які визначаються характером значення супровідного предиката базового словосполучення, що згортається в реальне іменникове слово в будь-якій позиції речення. Ці словосполучення розглядаються як дво-членна одиниця, нерозкладний синтаксичний елемент, що є перехідною структурою між словосполученням і словом [2, 147]. Опорна субстантивна одиниця таких словосполучень перебирає на себе роль кореневої морфемі іменникового деривата, тоді як значення залежної одиниці, вираженої здебільшого прикметником з квантитативним значенням, реалізують словотворчі суфікси і зрідка - словотворчі префікси, як складові частини слова (Надалі називатимемо їх компонентами - Г.Д.). Категоризація кількісного значення супровідного предиката за допомогою словотворчих засобів (компонентів), що відбувається при згортанні базового словосполучення в іменниковий дериват, дає підстави виділити словотвірну категорію іменника, яка залежно від квантитативного (кількісного) значення супровідного предиката членується на словотвірні підкатегорії емоційно-оцінного значення збільшеності (аугментативності), зменшеності (демініутивності), збірності та одиничності.

Словотвірна підкатегорія збільшеності іменників визначається значенням збільшеної величини супровідного предиката типу **великий**, яке категоризується словотворчими суфіксами - компонентами - **иц** -, **-иць** -, **-угон** -, **-уг**-, **-ур**-, **-аг**-, **ак** -, **ар**- та інші. Більшість із них, крім кількісного значення - вказівки на об'єктивну, переважно негативну або різко негативну, оцінку мовцем кого -, чого-небудь, порів.: *великий кіт -> котице, котисько, котяра; великий вітер -> вітрище, вітряган; великий собака -> собачого, собачора; великий вовк -> вовчище, вовчисько, вовцюган, вовцюга, вовчак, вовчара*. Функціональний синкретизм цих емоційно-оцінних словотворчих суфіксів спричинився до виділення в українській морфеміці окремого функціонально-семантичного поля збільшеності - експресивності [1, 95-97].

Словотвірна підкатегорія зменшеності іменників мотивується значенням супровідного предиката **малий** базових словосполучень, що конкретизується як реальна зменшеність об'єктів позамовної дійсності. Воно невіддільне від значення пестливості, що є позитивною суб'єктивною оцінкою мовцем цих об'єктів. Значення зменшеності - пестливості втілює значно більша кількість словотворчих суфіксів, ніж попереднє значення збільшеності - згрублості, зневаги. Серед них досліджені продуктивні суфікси іменників чоловічого роду **-ок**, **-ик**, **-ець**, **-к**— (пор.: *малий віз -> візок, малий кухоль -> кухлик; малий камінь -> камінець; малий бутон -> бутончик; малий Максим -> Максимко*), жіночого роду **-к**—, **-оньк/-еньк-**, **-очк/-ечк-**, (пор.: *мала хмара -> хмарка, хмарина, хмаринка, хмаронька, хмарочка; мала буква -> буковка, букочка*), середнього роду **-ч**—, **-к**—, **-очк** **-/-ечк**, **-оньк/-еньк-**, **-ачк-** (пор.: *мале дерево -> деревце; мале вухо -> вушко, вушенько, вушечко; мале озеро -> озерце, озеречко; мале волосся -> волоссячко*). Деякі суфікси-компоненти словотвірних підкатегорій збільшеності та зменшеності у контексті іменникових основ відповідного лексичного наповнення, зокрема тих, що є назвами неістот, абстрак-

тних та збірних понять тощо, повністю нейтралізують своє основне кількісне значення і залишаються лише виразниками експресивних значень, наприклад: *дівчисько, хлопчисько, чоботисько, вітрисько; дідуган, молодчага, хлоп'яга, холоднюка, зимонька, порадонька, доленька, літечко, щастячко, вітаннячко* та інші [3, 27].

Низка словотворчих суфіксів-компонентів іменників спеціалізується тільки на вираженні емоційно-експресивних значень. Так, зокрема, суфікси *-н'* --, *-ус'*, *-ц'~* надають похідним іменникам лише значення пестливості, наприклад: *татунь, татусь, дідунь, дідусь, матуся, матуня, мамця, бабуня, бабуся, бабуця, Настуня, Настуся*. Їх здебільшого зараховують до словотвірних ігідкатегорій збільшеності та зменшеності, зауважуючи, що вони виявляють тенденцію до нейтралізації кількісного значення і посилення натомість експресивного значення.

Зважаючи на їх основну функцію - надавати емоційно-експресивного забарвлення дериватам, логічніше було б об'єднати такі словотворчі суфікси як окремі словотворчі компоненти експресивності. К.Г. Городенська виділяє їх в окрему словотвірну підкатегорію [3, 27].

З дещо меншою експресивною насаженістю є словотвірна підкатегорія збірності іменників, яка ґрунтується на квантитативному значенні супровідних предикатів (типу *багато, сукупність*) базових словосполучень, яке репрезентують багато суфіксів збірності, що розподіляються між певними лексико-семантичними групами твірних основ іменників, зокрема, суфікс *-ств-* поєднується тільки з назвами осіб, наприклад: *студентство, панство, духовенство* і інші; суфікс *-н-* - з назвами істот взагалі, наприклад *багато комарів* → *комарня*; суфікс *-іан-* - з іменниками - власними назвами, транспонуючи їх до розряду загальних, збірних (пор. *сукупність творів літератури й мистецтва про Шевченка, усі видання творів Шевченка-^ шевченкіана*), *-аж-* - з іменниками - назвами одиниць виміру та ваги, наприклад: *літраж, метраж, фактаж*; *-арій-* - з іменниками - назвами конкретних предметів, наприклад: *планетарій, інструментарій, гербарій, дельфінарій*.

У подальшому нашому дослідженні зазначимо, що словотвірна підкатегорія одиничності спирається на відповідне квантитативне значення супровідного предиката базового словосполучення, основним формальним представником якого виступає суфікс-компонент *-ин-* із середньою фазою насиченості, наприклад: *одне зерно гороху* → *горошина*; *один плід моркви* → *морквина*. Менш уживаний суфікс-компонент *-к-* реалізує значення одиничності з відтінком здрібніло-пестливого забарвлення, наприклад: *одна пір 'іна* → *пір 'інка*; *одна піщина* → *піщинка*; *одна жарина* → *жаринка*.

Таким чином, основною умовою виділення словотвірних груп емосем* [авт. - Г.Д.] іменника є їх значення як одиниць семантико-синтаксичної структури речення, яке реалізується відповідними словотворчими емосемами-компонентами в процесі трансформації базової (денотативної) синтаксичної одиниці в реальний іменник, що й було продемонстровано у нашому дослідженні.

Вважаємо, що дану проблему потрібно вивчати на практичних заняттях із словотвору для поглиблення знань студентів філологічного факультету з курсу сучасної української мови.

*Емосеми — (авт.Г.Д.) — семи, компоненти, складові, що створюють емоційно-експресивну насаженість слова.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. — К., 1987. — С.95-97.
2. Вихованець І.Р. Частки мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988. — С. 147.
3. 3. Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника)// Мовознавство, 1994.—№6.
4. 4. Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника)// Мовознавство, 1994.—№4.—С.27.

ДЕРИВАЦІЙНА СЕМАНТИКА У СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗДАХ З ВЕРШИНАМИ

БІЛИЙ, ЧОРНИЙ, СІРИЙ

Проблеми значення лексичної одиниці, її структури, закономірностей її морфемно-фонематичного і граматичного оформлення стали центром багаточисленних лінгвістичних спостережень і досліджень. Ці проблеми піднімалися ще мовознавцями найдавніших часів. Їх актуальність не тільки не применшилась в сучасному мовознавстві, але й зростає.

Семантика і словотворення як дві лінгвістичні дисципліни відображають традиційне уявлення про мову як багаторівневу систему, в якій виділяють лексико-семантичний і словотвірний рівні. "Про системний характер словотворчої будови мови свідчить уся системна сукупність словотворчих засобів, які можна відповідно класифікувати з різних точок зору — морфологічної, семантичної, з погляду ступеня їх продуктивності, їх синонімії та омонімії тощо" [2, 11].

Виникнення нової морфемної конструкції — слова, збільшення словникового запасу мови через новотвори є предметом діахронного дослідження словотвору. На відміну від діахронічного вивчення шляхів появи похідних слів, синхронічне вивчення словотворення — це з'ясування словотворчих засобів і словотворчої структури лексем. Словотворча структура цих слів визначається синхронними відношеннями, які існують на певному етапі розвитку мови [5, 12].

Методом, що забезпечує вивчення закономірностей словотворення на рівні різних частин мови, визначення продуктивності словотворчих типів, на думку багатьох дослідників, є словотвірне гніздо (СГ). Лише СГ дає можливість встановити продуктивність / непродуктивність словотворчих афіксів чи цілого словотворчого типу, а також визначити ступінь мотивованості похідних від твірного слова. Тому що деривати у СГ розташовуються "послідовно у межах ступенів словотворення за наростанням складності структури їхньої словотвірної формально-семантичної похідності" [4, 16].

Ланцюжкова мотивація у СГ створює тенденцію до самостійного семантичного розвитку цілої системи, яка веде аж до багатообразної затемненої мотивації — демотивації.

Поляризація між мотивацією і демотивацією також визначає розвиток і застосування всіх лексичних одиниць. У вченні про словотвір треба мати на увазі і те, що деякі слова не мають мотивації. Це ще раз підтверджує постулат, що: "ознаки слова незалежні від нашого суспільного існування і нашої домовленості". Тобто такі слова мають так звану "внутрішньомовну мотивацію" [6, 71].

Зіставлення словотвірних гнізд з вершинами прикметників *білий, чорний, сірий* показало, що в сучасній українській мові найпродуктивнішим є СГ з вершиною *білий*. Це СГ нараховує 129 дериватів, які складають чотири ступені словотворення. Серед них: 50 іменників, 17 прикметників, 47 дієслів, 2 прислівники, 11 дієприкметників. У СГ з вершиною *чорний* є три ступені словотворення, які містять 49 похідних: 17 іменників, 10 прикметників, 14 дієслів, 3 прислівники і 5 дієприкметників. Словотвірне гніздо з вершиною *сірий* охоплює 35 дериватів, які складають три ступені словотворення: 16 іменників, 9 прикметників, 7 дієслів, 2 прислівники і 1 дієприкметник.

Цікаво простежити семантико-словотвірну структуру дериватів першого ступеня словотворення цих гнізд, а також композитів, оскільки деривати першого ступеня — це лексеми безпосередньої мотивації, а композити мають найвищий ступінь мотивованості у словотвірних гніздах.

Відприкметникові іменники першого ступеня словотворення — це номінативні одиниці, які виникли шляхом транспозиції прикметникової семи в іменникову. Найпродуктивніший тип серед іменників цього ступеня — іменники із словотвірним значенням (СЗ) "абстрагованої ознаки" (АО). Словотвірні типи зі СЗ АО є продуктивними не тільки в українській, але й у інших східнослов'янських мовах. Серед похідних на позначення АО є ряд словотвірних синонімів, наприклад: *білина і білизна*. Обидві ці лексеми Словник подає зі значенням: 'абстр. ім. до *білий*¹; *білість*' [1, 182]. Подібне простежується і в семантиці дериватів: *сіризна, сірина, сірість; чорнота¹, чорнява¹, чорність*.

¹Значення слів подаються за Словником української мови - К.: Наукова думка, 1970-1981, тт. I-IV. У дужках вказується •ют і сторінка.

Утворення на зразок *білявка, білянка, чорнявка* являють собою тип, семантика якого дорівнює семантиці словосполучення: "мотивуючий прикметник + означуваний іменник" (білява дівчина —> *білявка*). Варто зауважити, що такого типу утворень немає у СГ з вершиною *сірий*.

Словотвірні типи із суфіксом *-ак-* (*біляк, сіряк, чорняк*) мають лише спільну словотвірну структуру і відрізняються лексично-понятійними значеннями. Іменник *біляк* — це "заець, що має біле хутро" [I, 185]; дериват *сіряк* називає "старовинний верхній довгополий одяг із грубого сукна" рХ, 232], а *чорняк* фіксується як назва "чорної балотувальної кулі, яка означає подачу голоса проти якої-небудь кандидатури" [XI, 362]. Отже, колірна ознака в іменниках лягає в основу найменувань. Виникають вони, щоб назвати не колір, а предмет за певною колірною ознакою.

Прикметники першого ступеня у СГ з коренями *біл-, чорн-, сір-* деад'єктивного походження. Серед них простежуються утворення, що виражають:

а) суб'єктивну оцінку і градацію ознаки відповідно до семантики мотивуючої основи: *біленький — білесенький — білісенький; чорненький — чорнесенький — чорнісенький; сіренький — сіресенький — сірісенький;*

б) неповноту вияву ознаки: *білявий, чорнявий, сірявий; білуватий, чорнуватий, сіруватий.*

У дієсловах перших ступенів СГ відбувається (як зауважує І.І Ковалик) зняття семантичності і граматичного роду при збереженні семи ознаковості і додаткове приєднання семи процесуальності [3, 56]. Сема процесуальності в дієсловах першого ступеня удх трьох СГ виражається дієслівними суфіксами *-й-* та *-і-*: *білити/біліти; чорнити/чорніти; сіріти*. Дієслова *білити, чорнити* означають робити предмет таким за кольором, як визначено прикметниковою основою. Деривати *біліти, чорніти, сіріти* означають: робитися *білим (чорним, сірим)* або виділятися таким кольором. Отже, в межах СГ такі утворення відрізняються своєю семантикою та граматичною категорією перехідності/неперехідності.

Таким чином, перший ступінь словотворення СГ з вершинами *білий, чорний, сірий* характеризується тим, що деривати походять безпосередньо від твірної основи вихідного слова, яка в даному випадку збігається із коренем. Дериваторами на цьому ступені є лише суфіксальні морфеми. Серед утворень першого ступеня названих СГ є ряд однакових семантико-словотвірних типів, оскільки прикметники *білий, чорний, сірий* — це лексеми єдиного лексико-семантичного поля, але є суттєві відмінності, які зумовлені самим процесом словоутворення і номінації.

Корені колірної семантики не тільки служать базою утворення простих дериватів, а й є компонентами складних слів. Специфічним для таких кореневих морфем є те, що вони завжди стоять у препозиції.

Найбільшу здатність поєднуватись з різними стрижневими основами серед коренів *біл-, чорн-, сір-* має корінь *чорн-*. Від основ багатьох лексем з цим препозитивним елементом утворено 84 композити, з коренем *біл-* маємо 62 композити. Корінь *сір-* найменш продуктивний при утворенні композитів. Словник української мови фіксує лише п'ять композитів з препозитивним елементом *сір-*. Характерним для складних лексем з коренем *сір-* є те, що перша частина являє собою компонент *сіро-* (відповідно (мло- і *чорно-*) або *сірувата-*).

Тобто у другому випадку в складі композитів препозитивним елементом є твірна основа прикметника *сіруватий*, що означає: з сірим відтінком, трохи сірий, сірявий [IX, 232]. Важливо також зазначити і те, що ці препозитивні елементи *біл-, чорн-, сір-* сполучаються тільки з прикметниковими та іменниковими основами.

Іменники-композити поділяємо на групи (в залежності від способу, яким вони утворені):

1) Іменники, утворені чистим складанням: *біловус (білоус), білозір', білозір³, білорус, білоцвіт, білобандит, білоемігрант, чорнокорінь, чорноліс, чорноклен* і ін. У системі мотивації найпродуктивнішими для композитів СГ з коренями *біл-, чорн-, сір-* є перше пряме значення прикметників *білий I, чорний I, сірий I*, оскільки воно виражає характер поняття, має вищий ступінь комунікативної значимості і виступає тим структурно-семантичним фундаментом, на якому базуються всі похідні деривати. Композитів цього типу, які мотивуються переносним значенням вихідного прикметника (типу *білобандит*), мало: *білоемігрант, білополяк*. Ці деривати вийшли з активного вжитку. Семантичне такі лексеми належать до "периферії" у словотвірному гнізді.

2) Іменники, утворені складно-суфіксальним способом: *білодеревець (білодеревник), білокопитник, білокрівець, білокрів'я, білотурка, чорнобиль, чорногуз, чорноризець (чорноризник), чорносутанник*. Ці композити належать до словотвірного типу складно-суфіксальних з опорним компонентом, котрий містить іменникову основу. Суфіксальний формат в одних матеріально виражений (*білодеревець*), а в інших — нульовий (*чорнолоз*). Такі лексеми як *чорноризець, чорнокнижник* належать до *мотиваційна віддалених* від ядра словотвірного гнізда, бо мотивуються переносним значенням вихідних прикметників. Утворення з нульовою суфіксацією особливо продуктивні в природничо-науковій термінології, наприклад *чорногуз, чорнолоз, чорнотроп*.

Лише серед композитів з першою основою *чорн-* виявлено складну лексему, яка містить зв'язаний опорний елемент — *чорнороб*. Цей похідний іменник є назвою некваліфікованого робітника, який виконує переважно фізично важку, брудну роботу [р. 360].

Серед прикметникових композитних утворень найпродуктивнішим є тип із значенням: "володіє тим, що названо опорною основою і конкретизовано першою основою деривата": *білобокий, білоголовий, чорноволосий, сіроокий, сірогрудий* і ін.

Семантичне ці композити становлять однорідну групу лексем, що підкреслюють зовнішні ознаки предметів, осіб (у широкому розумінні). Мотивуються такі композити атрибутивним словосполученням: А<-N. Такі утворення часто вживаються в художній літературі, усній народній творчості: І купають птиці Білопері крила (Ус.). Зорі сяють, серед неба Горить білолиций (Шевч.). Серед прикметників цього типу багато стилістичних синонімів: якщо *чорнокудрий* трапляється в розмовному стилі, то *чорноволосий, чорноголовий* належать до книжної лексики.

Складні прикметники, утворені чистим складанням, зафіксовані в СГ з коренями *чорн-* і *сір-*: *чорно-лаковий, чорно-білий, (сіро-бурий, сіро-свинцевий)*. Семантичне вони називають ознаку, яка дорівнює сумі ознак, що названі мотивуючими основами.

У російському мовознавстві такі композити називають "прилагательными с сочинительным отношением основ" (див.: Русская грамматика-80. - С. 318). Оскільки, композит — це єдина номінативна одиниця, то, мабуть, в ній не може бути сурядних чи підрядних зв'язків. Варто вказати, що для утворення таких композитних лексем послужили сполучення слів із сурядним відношенням основ (*сірий і рожевий*). Більшість із цих композитів — це лексеми, що позначають поєднання кольорів: *сіро-рожевий, чорно-білий, сіро-исовтий*. А прикметники *сіро-бурий, сіро-свинцевий*, на відміну від попередніх, називають один колір, бо, наприклад, прикметник *бурий* означає: "...темний із сіруватим відтінком" [І, 258]. Отже, композит *сіро-бурий* називає сірий колір із якимось темним відтінком.

Складні прикметники, у яких препозитивною частиною виступає *сірувата* — (похідне від *сіруватий*), розглядаємо як прикметники, що називають один колір з певним відтінком. Так композит *сірувато-голубий* використовують для позначення голубого кольору з сіруватим відтінком.

У СГ з вершинами *білий, чорний, сірий* найменшу кількість становлять прислівникові композитивні утворення. Це лише один прислівник: *по-білоруськи (по-білоруському)*. Прислівникові лексеми з морфемами *по-* та *-ому (-ий)* є словотвірними синонімами. Так, прислівники *по-білоруськи (по-білоруському)* мають значення: 1. Як у білорусів. 2. Білоруською мовою [І, 617]. Отже, композити з препозитивними частинами *біл-, чорн-, сір-* мають вищий ступінь мотивованості, ніж прості деривати. У СГ композити перебувають на "периферії" (термін М. І. Голянич) [І; 82], тобто є *семантична віддаленими* від вершини словотвірного гнізда, бо процес утворення складних слів супроводжується *зміщенням смислового центру* на останній компонент, у той час, як препозиційний набуває пояснювального характеру: *біловус, чорнобородий* (той, який має світлі вуса; той, який має чорну бороду).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голянич М.І. Словотвірне поле кореня -каз- // Мовознавство, 1972, №2. — С.82.
2. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. — Видавництво Львівського університету, 1958.
3. Ковалик І.І. Про семізацію і семемізацію у СГ кореня -зелен в українській мові //Українське мовознавство, 1983, вип. 11.
4. Ковалик І.І. Семантична функція кореня у СГ. — У кн.: Словотвірна семантика східнослов'янських мов. —К.: Наукова думка, 1983.
5. Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі. — К.: Радянська школа, 1985.
6. Фердінанд де Сосюр. Заметки по общей лингвистике. — М.: Прогресс, 1990.

ФОНОСЕМАНТИКА У ЗАГАЛЬНІЙ СИСТЕМІ СЕМАНТИЧНОГО ЗНАННЯ

З погляду сучасної науки семантика в її найбільш загальному вигляді є сукупністю знань про ставлення індивіда до лінгвістичних об'єктів у процесах їх розуміння, яке ґрунтується на встановленні значення слова, мовленнєвого звороту, речення, висловлювання, тексту, та інших лінгвістичних одиниць, що використовуються у мові для адекватного вираження та сприйняття смислу або суті фактів і явищ навколишньої дійсності.

Як бачимо, сфера інтересів семантики охоплює вельми відмінні за своєю природою закономірності та механізми, що забезпечують функціонування мови на різних рівнях при практично необмеженій варіативності факторів і комбінацій причинно-наслідкових відношень, які виникають між ними,

Навіть побіжний аналіз таких відношень показує, що під час вивчення процесів передачі смислу можуть розглядатися їх різні комбінації, як от: феномени навколишнього світу — лінгвістичне вираження їх значення (філософська семантика); лінгвістичні засоби — чуттєвий образ (психосемантика); одиниці мови — їх значення (лінгвістична семантика); комп'ютерні знаки та засоби — зміст, повідомлення (комп'ютерна семантика); фонетичні засоби — вираження смислу (фоносемантика) тощо.

Таким чином, існують і, зрозуміло, будуть виникати також інші підходи, спрямовані на вивчення проблем семантики на стиках різних галузей наукового знання.

Тому логічно очікувати, що, з одного боку, поле результатів досліджень, проведених у рамках відомих на теперішній час наукових напрямків (філософської семантики, психосемантики, логічної семантики, лінгвістичної семантики і т.п.) у майбутньому розшириться за рахунок розвитку нових (наприклад: соціосемантики, прагмасемантики, сурдосемантики тощо).

З другого боку, зазначене поле буде розширюватись також у результаті відомих в інших науках спроб вивчення зворотних причинно-наслідкових зв'язків, які, у свою чергу, неминуче приведуть до виникнення ще одного ряду нових напрямків семантики (наприклад: семантичної граматики, семантичної прагматики, семантичної фонетики і т.п.).

Такими, на нашу думку, є основні передумови подальшого розвитку семантики взагалі та її окремих напрямків зокрема.

Серед згаданих напрямків порівняно недавно сформувалася та продовжує активно розвиватися фоносемантика, яка, згідно з визначенням С.В.Вороніна, є новою наукою мовознавчого циклу, що має своїм предметом звукозображувальну (тобто звуконаслідувальну, або ономотопеїчну, та зву-косимволічну) систему мови, яка вивчається в пантопохронії (тобто з позицій просторових і часових) [1,4; 21].

Проведений нами аналіз результатів теоретичних та експериментально-фонетичних досліджень [2] дозволив виділити ряд найбільш значущих проблем фоносемантики:

1. Встановлення основних засобів звукозображувальної системи мови;
2. Визначення структури і складу засобів звукозображувальної системи;
3. Встановлення форми стійкої кореляції звукозображувальних засобів і значень;
4. Виявлення форм взаємозв'язку елементів різних рівнів фоносемантичної формалізації з просодією;
5. Ідентифікація і конкретизація рівнів і складу фоносемантичних структур;
6. Виявлення фоносемантичних універсалій та їх варіантних реалізацій;

7. Виявлення закономірностей використання фоносемантичних засобів для реалізації основних функцій інтонації;

8. Встановлення ролі фоносемантичних засобів у сприйнятті прагматичної спрямованості та стилістичної належності мовленнєвих текстів;

9. Встановлення зв'язку між психофізіологічними особливостями особи та використовуваними фоносемантичними засобами.

Виходячи з визначення С.В.Вороніним фоносемантики як науки та аналізу наведених вище реально розроблених нею проблем можна сформулювати наступне.

1. Мета фоносемантичної науки полягає у вивченні структури і закономірностей функціонування звукообразувальної системи мови як комплексної інтегральної взаємодії звукових та інтонаційних універсали та їх модифікацій в багатофакторних умовах актуалізації розумово-мовленнєвого акту.

2. Об'єктом фоносемантики в його широкому розумінні є звукообразувальна система мови.

3. У ролі найбільш частотних предметів фоносемантичних досліджень виступають: основні засоби звукообразувальної системи; їх структура і склад; види та рівні зв'язку звукообразувальних засобів і значень; зв'язок фоносемантичної формалізації з просодією; рівні й склад фоносемантичних структур; фоносемантичні універсали та їх варіативні реалізації, закономірності використання фоносемантичних засобів для реалізації основних функцій інтонації; роль фоносемантичних засобів у сприйнятті прагматичної спрямованості і стилістичної належності мовлення; зв'язок між психофізіологічними особливостями особи та фоносемантичними засобами, які вона використовує.

З методичної точки зору важливо розуміти, що під основними предметами досліджень фоносемантики прийнято розуміти ті сторони, відношення або зв'язки об'єкту (звукообразувальної системи мови), вивчення яких дозволяє формувати наукові уявлення про нього. Відзначимо ще одну істотну обставину, пов'язану з тим, що сформульовані нами найбільш частотні або основні проблеми фоносемантики не містять окремих проблем чи питань, які можуть мати місце у конкретних дослідженнях. Це цілком природно, оскільки суть формулювання окремих проблем передбачає розумне обмеження широти або глибини започаткованої наукової праці та конкретизації області застосування одержаних у ній результатів. Інакше кажучи, будь-які окремі проблеми або питання дослідження методологічно неминує увійдуть до складу однієї з наведених вище більш загальних проблем фоносемантики.

Керуючись даною обставиною, дамо також свою оцінку суті найбільш цікавих ідей фоносемантики, спрямованих на розв'язання ряду окремих проблем.

Якщо виходити з очевидного положення про те, що фоносемантика є комплексною наукою, яка інтегрує відповідно до її мети елементи фонетики, семантики, лексикології та ряду інших дисциплін, то цілком обгрунтовано уявляється необхідність внесення до сфери її досліджень таких засобів звукообразувальної системи: звуків, звукосполучень, слів, звукова система яких дає уявлення про їх значення, інтонації, нерозривно пов'язаної зі звуком, звукосполученням або комплексом звуків, які у сукупності визначають специфіку їх функціонування. Відзначимо при цьому, що логіка кожного конкретно започаткованого дослідження, маніфестована його метою, і визначить у кінцевому підсумку необхідний оптимальний комплекс перерахованих засобів. Як бачимо, окремі звуки, звукоряди, їх фонотактичні сполучення, просодія є засобами фоносемантики, які реалізуються за допомогою алітерації, асонансу, редуплікації, пролонгування, акцентуації, ритму, паузації, та інших фонаційно-просодичних явищ.

Зі всією певністю, що підтверджується результатами ряду досліджень, можна говорити про нарізлу необхідність сумісного вивчення фоносемантичних засобів сегментного та суперсегментного рівнів, що дозволяє розглядати їх як єдиний функціональний комплекс. А це означає також правомірність і раціональність віднесення інтонаційних структур як набору взаємодіючих елементів просодії до області предметів фоносемантичних досліджень, спрямованих на встановлення їх ролі у формуванні комунікативно-прагматичної або модально-емоційної спрямованості висловлювання, його стилістичної належності і т.п. І не випадково, мабуть, те, що за допомогою фоносемантичних засобів досягається необхідна інтенсифікація або певна експресивність висловлювання, які актуалізують його прагматику. Так, завдяки використанню вказаних засобів, у процесі сприйняття мовлення реалізується ефект наділення слова новим, не властивим йому значенням, або насиченням іншим смислом відомих стереотипних виразів [3].

Цікавою є також властивість звуку в комплексі з інтонацією здійснювати різні її функції: впливати на слухача (функція впливу); виражати явища емоційної сфери психіки (емотивна функція); передавати позитивну і негативну емоційну оцінку предметів і явищ дійсності (емоційно-оціночна функція); надавати слову, висловлюванню різної психологічної значущості або здатності викликати певний душевний стан (естетична функція [4, 25]) і т.д. Гадаємо, що заслуговує на увагу й те, що багатьма лінгвістами відзначається зв'язок між психологічними особливостями особи та фоносемантичними засобами, якими вона користується. Поглиблене вивчення такого зв'язку дозволить на основі виділення певних фоносемантичних універсалій та їх варіантних реалізацій створювати різні фоно-фонди: універсальні, національно-специфічні, індивідуально-особистісні, професійно-специфічні і т.п. [5, 25].

На нашу думку, аналіз буде неповним, якщо обмежувати його лише розглядом проблем, спрямованих на вивчення складу та взаємодії засобів, що утворюють звукозображувальну систему мови. Тому слід звернути увагу ще на дві обставини розвитку досліджень в галузі фоносемантики, безпосередньо пов'язаних з її основними проблемами.

З одного боку, даний процес характеризується недостатністю належних методологічних розробок, які забезпечували б ефективний розвиток самих фоносемантичних досліджень [6]. Ця обставина вельми важлива, оскільки вона породжує основну методологічну проблему фоносемантики — проблему обґрунтування раціональної моделі взаємодії елементів звукозображувальної системи і виділення зовнішніх по відношенню до неї явищ і факторів, що впливають на закономірності функціонування самої системи.

З другого боку, і це не менш важливо, виникає необхідність розв'язання проблеми уніфікації результатів фоносемантичних досліджень для створення універсально-спеціалізованих фонофондів. Ця обставина, будучи віднесеною до сфери впровадження результатів досліджень в учбовий процес, істотно стримує розвиток самої фоносемантики.

Цілком логічно припустити, що від своєчасності розв'язання проблеми методологічних розробок, як внутрішньої проблеми фоносемантики, і проблеми уніфікації результатів досліджень, як зовнішньої по відношенню до неї, на теперішній час значною мірою залежить ефективність приросту наукового знання про звукову систему мови в цілому. Очевидно, з урахуванням зазначених обставин, породжуваних необхідністю комплексного розв'язання внутрішніх і зовнішніх проблем фоносемантики, і слід під час проведення фонетичного дослідження розглядати конкретні проблеми функціонування звукозображувальної системи мови.

Нам залишається окреслити ще ряд вельми важливих аспектів щодо напрямків розвитку сучасних фоносемантичних досліджень. Аналіз свідчить про те, що на теперішній час фоносемантичні дослідження розвиваються за наведеними нижче провідними напрямками [7, 71-76].

Перший напрямок, що дозволив поставити і сформулювати традиційні питання фоносемантики, базується на вивченні та описі фоносемантичних особливостей звуків і їх комплексів. У зв'язку з цим за фоносемантикою закріпилася сфера звукозображувальної системи мови, що ґрунтується на звуконаслідуванні, звуко символізмі, пролонгуванні звуків і т.п. При цьому, як правило, встановлюється кореляція між звуком і значенням, або — більш широко — між звуком і думкою.

Під впливом існуючих концепцій у лінгвістиці сформувалися певні поняття про звуки, звукосполучення, слова, звукова структура яких дає нам уявлення про їх значення. У коло цих понять традиційно входять два основних типи звукового символізму, що будуються на первинних і вторинних ономатопоічних елементах [8, 20-22]. Перший тип базується на наслідуванні звуком звуку і є простим та очевидним. У другому типі ономатопоічних елементів зв'язок між звуком і значенням менш очевидний, оскільки тут має місце наслідування незвукових явищ за допомогою звуків. Природно, що проблеми вивчення вторинних ономатопоічних елементів більш складні й потребують для свого розв'язання адекватних засобів.

Проте, не варто залишати без уваги також міркування Р.Векотта стосовно будь-якого висловлювання, згідно з якими наслідувана дійсність може породжувати три типи наслідування: первинний, вторинний і третинний. Первинний тип такого наслідування включає слова, що імітують нелінгвістичну реальність (у якості прикладів можуть слугувати ономатопоі типу "дзижчання"). Ономатопоі, представлені фоностемами типу *-ash* у словах *dash, bash, gash*, складають вторинний тип звуконаслі-

дування. До третинного типу відносяться ономаїопи, що повторюють частини своєї власної структури: *booboo, doodoo, googoo*, або паліндроми *-rwrypop, lol, cock* [9, 189-192].

Відомо також, що семантизація звукової форми твору здійснюється за рахунок реалізації потенційно закладеної у звуках інформації емоційно-експресивного характеру в результаті складної взаємодії плану змісту і плану вираження поетичного і прозаїчного текстів, причому одні властивості окремих звуків можуть підсилюватися під впливом системи, інші, навпаки, пригнічуватись загальною інтегрованою якістю функціональної системи [10, 104-105].

Фонетичне значення, як правило, виражається у відповідному емоційному або лише експресивному ефекті від даного звуку чи звукоряду, який кодовано супроводжує їх власне акустичний склад [11, 20-22]. При цьому сама тема визначає частотність появи у тексті тих чи інших фонем, без врахування змісту яких неможливо добитись адекватної інтерпретації тексту [12, 96-97]. Очевидно, що варіативність фонем, як складових мовленнєвого сигналу, -могла б характеризувати певну ситуацію і статус партнерів комунікації (тобто, вказувати, практично, соціальну градацію учасників комунікативного акту) з огляду на те, що звукова реалізація того самого повідомлення підлягає істотним модифікаціям залежно від звертання до різних адресатів. Природно тому, що взаємозв'язок звукової структури- 'ри звукосполучень і слів зі значенням можуть давати певні уявлення, викликати різні психологічні реакції чи змінювати душевний стан слухача, оскільки вони сприймаються свідомістю в єдності поняття і звукової форми.

Другий напрямок охоплює численні спроби виявлення власних змістовних категорій інтонації (як одного із найважливіших засобів вираження смислу, емоцій), способів передачі смислових відношень, як у межах інтонаційної одиниці, так і за ними, встановлення ролі просодичних засобів в актуалізації семантики слова, висловлювання, тексту. Керуючись такими підходами, Н.Д.Светозарова [13, 661 відзначає, що окремі компоненти інтонації та сформовані на їх основі просодичні ознаки дають у процесі функціонування у мовленні не випадкові сполучення, які набувають відомої самостійності, закріплюючись у даній мові в якості виразника певних інтонаційних значень чи оформлювача типів висловлювань. При цьому кожен з компонентів інтонації має певне смислове навантаження, яке за ним з часом закріплюється. У зв'язку з цим багато стереотипних виразів відрізняються від тих, що мають таку саму форму вільних синтаксичних зворотів лише однією інтонацією, оскільки вона актуалізує речення як думку. Таким чином, динамічний характер кожного з компонентів інтонації і всієї їх сукупності роблять інтонацію багатим граматичним, а також експресивно-стилістичним засобом. Тому, більш глибоке дослідження інтонації повинно показати, що модальна інтонація виходить далеко за межі цих випадків і органічно проникає у слово.

Очевидно, своєрідність звукової впорядкованості мовлення, виступаючи як один з її виразних засобів, може відігравати роль психологічного інструменту, спрямованого на емоційний вплив у процесі сприйняття мовленнєвого акту.

Аналізуючи значення рефрену "Nevermore" (ЕЛо) у різних контекстах, Р.Якобсон [14, 31] вважає, що різні звукові засоби мови, такі, як мелодика мовлення з її модуляціями, інтенсивність і темп мовлення, відтінки в артикуляції окремих звуків та їх сполучень дозволяють в будь-якому випадку впливати кількісно і якісно на емоційне значення слова.

Для інтонації, на думку В.Летрякїної [15, 17], істотною є її співвіднесеність з поняттями "значення" і "смысл", оскільки сигніфікативне значення, пов'язане зі здатністю мовних засобів співвідноситися з реальністю, відображати реальні зв'язки предметів і явищ дійсності, смысл комунікативно-суспільних ситуацій, є комунікативною суттю, смыслом висловлювання як узагальненої форми відображення дійсності, у межах якого, поряд з іншими мовними засобами, бере участь інтонація. Таким чином, сигніфікативне значення інтонації визначається через відношення інтонаційної одиниці до смислу.

Як бачимо, інтонація є емоційною основою усного мовлення і важливим фактором передачі смислу висловлювання, а тому включення інтонаційних структур як набору взаємопов'язаних просодичних явищ, які формують певну комунікативно-прагматичну чи модально-емоційну спрямованість висловлювання, його стилістичну належність і т.д., у число предметів фоносемантики є правомірним і необхідним. Здатність інтонації передавати емоції і відношення мовця у процесі мовлення надає особливого значення усному мовленню [16].

Дж. Браун також вважає, що інтонація значною мірою робить свій внесок у значення висловлювання. Підкреслюючи цю тезу, Дж. Браун пише: "Якби іноземні студенти, що працюють у Британії, могли контролювати інтонацію, вони б могли зрозуміти, коли носій мови сміється з ними, і коли він сміється з них, коли він щирий, і коли він жартує" [17, 84].

Саме тому ми вважаємо, що для виявлення функціональної суті інтонації у мовленні необхідно базуватися на аналізі її семантики, яка, судячи з викладеного вище, дозволить повному інтерпретувати ряд фонетичних явищ.

Відомі також складність і різноманітність існуючих інтонаційних моделей, які, на думку Дж. О'Коннора [18, 242], можна систематизувати за смисловими контрастами, що реалізуються в різних частинах висловлювання. Більше того, він вважає, що процес навчання не можна визнати задовільним доти, поки не з'явиться загальна теорія значення. Проте розробка такої теорії потребує певного часу [18, 287]. Треба думати, що значення інтонаційних моделей на першому етапі розробки такої теорії раціонально відносити не до одного окремого висловлювання як одиниці мовлення, а до певного класу однорідних висловлювань. У якості класів таких висловлювань можна, на наш погляд, прийняти запит інформації, наказ, пораду і т.п., описавши їх інтонаційну структуру відповідними найбільш загальними — універсальними — інтонаційно-семантичними моделями.

Аналізуючи мовленнєву інтонацію, Л.К.Цеплитис [19, 154-170] розглядає семантику висловлювання/ речення як сукупність значень, які він пропонує групувати залежно від того, з яким класом одиниць матеріальної оболонки висловлювання вони пов'язані. Згідно з цим підходом у семантиці висловлювання виділяють три семантичних комплекси: лексичні, граматичні та інтонаційні. Зазначені комплекси характеризуються відносною незалежністю один від одного. Що стосується інтонаційних значень, то вони ще більш автономні, тому що не залежать практично ні від синтаксичних, ні від лексичних значень.

Примітним є і той факт, що, завдяки інтонації слова, які описують ту саму ситуацію, можуть робити це по-різному, підкреслюючи або виділяючи якісь одні аспекти чи сторони даної ситуації і залишаючи в тіні чи нівелюючи інші [20, 84].

Таким чином, питання про вільний чи мотивований характер зв'язків між звучанням і значенням слова/ висловлювання є, по суті, відображенням реально існуючих сторін живого мовлення, а його однозначне трактування дозволяє дослідникові використовувати в кожному конкретному випадку лише ту чи іншу систему теоретичних уявлень. Тому правомірним є існування третього напрямку або аспекту фоносемантичних досліджень, який характеризується спробою охопити системи взаємодії усіх звукових засобів мови в актуалізації смислу висловлювання.

Підтвердженням цього є накопичений в галузі фоносемантики матеріал, що свідчить про наявність фоносемантичної релевантності сегментного і суперсегментного рівнів. Судячи з усього, у фоносемантиці виникла необхідність подолання штучного розмежування сегментних і супрасегментних властивостей фонації, які відіграли свою позитивну методологічну роль на перших етапах побудови фонетичного знання. Це, у свою чергу, дозволить по-новому підійти до розв'язання проблеми включення інтонації у звуко-козображувальну систему як її рівноправного засобу.

Дослідження фоносемантичних особливостей різносистемних мов, а також практика їх викладання дали поштовх розвитку четвертого напрямку у фоносемантиці — типологічної фоносемантики, що ґрунтується на понятті "фонемотипу" або "семантичне навантаженого" акустичного чи артикуляційного типу фонем [21, 197-200]. Так, на базі фонемотипів С.В.Воронін дає загальні моделі для різних онома топів на прикладах іменників і дієслів. Класифікація онома топів С.В.Вороніна успішно впроваджується Е.Велді [22, 193-196], яка розробляє класифікацію естонських звуконаслідувальних слів, що складається з класів, гіперкласів, типів і підтипів онома топів. Варто очікувати, що результати типологічних досліджень в галузі фоносемантики дозволять встановити певні фоносемантичні універсали у різносистемних мовах, які матимуть велике значення для відповідної систематизації теоретичних уявлень лінгвістичної універсології.

Проведений вище короткий аналіз основних особливостей і найбільш загальних характеристик провідних напрямків розвитку фоносемантичних досліджень дозволять припустити подальшу ефективну інтеграцію їх окремих аспектів у рамках триваючого наукового пошуку, спрямованого, у кінцевому підсумку, на розробку системи фоносемантичних універсали, настільки необхідних у навчальному процесі.

Крім того, ми сподіваємося, що результати проведеного нами узагальнення та аналізу назрілих проблем вивчення взаємодії фоносемантичних засобів мови можуть стати стимулом для роздумів та

підґрунтям відповідної науково-методологічної рефлексії спеціалістів, які працюють у галузі фоносе-мантичних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воронин С.В. Основы фоносемантики. — Л., 1982. — С.4, 21.
2. Воронин С.В. Фоносемантика: основные положения // Фоносемантические исследования. — Пенза, 1990. — С.5-24; Журавлев А.П. Фонетическое значение. — Ленинград: изд-во Ленинградского университета, 1974. — 159 с.; Левидкий В.В. Семантика й фонетика. Пособие подготовленное на материале экспериментальных исследований. — Черновцы, 1973. — 109 с.; Wescott R. W. Sound and Sense. Linguistic Essays on Phonosemic Subjects. — Lake Bluff: Jupiter Press, 1980. — 405 p. та інші.
3. Давыцов М.В., Смолянская С.С. Значение слова в языке й речи. — М., 1985. — 110с.; Palmer F.R. Semantics. A New Outline // Хрестоматия по английской филологии. — М., 1991. — С. 81-97.
4. Анисимова Р.В. Роль фонетических параметров в осуществлении функции воздействия поэтического текста // Проблемы фоносемантики (тезисы выступлений на совещании). — М.: АН СССР Институт Языкознания, 1989. — С. 21-26.
5. Шаховский В.И. Лингвистическая релевантность фоносемантики // Проблемы фоносемантики (тезисы выступлений на совещании). — М.: АН СССР Институт Языкознания, 1989. — С.25.
6. Левидкий В.В. Семантика й фонетика. Пособие подготовленное на материале экспериментальных исследований. — Черновцы, 1973. — 109 с.
7. Kalita A.A. Prosodic Aspect of Phonosemantics // Studies in Communicative Phonetics and Foreign Language Teaching Methodology. — К.: Ленвіт, 1997. — Р. 71-76.
8. Ульманн С. Семантические универсалии // Новое в лингвистике. — М., выш. V., 1970. — С. 250-299.
9. Wescott R.W. Encoding without Grammar: Phonic Iconism // Proceedings XIth ICPHS. — Vol. 4. — Tallinn, 1987. — Р.189-192.
10. Роль звуковой символики в передаче поэтического образа (на материале английской Зоя Е.Алирической поэзии XIX века // Проблемы фоносемантики (тезисы выступлений на совещании). — М.: АН СССР Институт Языкознания, 1989. — С. 104-105.
11. Шаховский В.И. Лингвистическая релевантность фоносемантики // Проблемы фоносемантики (тезисы выступлений на совещании). — М.: АН СССР Институт Языкознания, 1989. — С.20-22.
12. Аверьянова Н.А. Звукосимволизм й интерпретация поэтического текста // Проблемы фоносемантики. Проблемы фоносемантики (тезисы выступлений на совещании). — М.: АН СССР Институт Языкознания, 1989. — С. 96-97.
13. Светозарова Н.Д. Интонационная система русского языка, — Л., 1982. — 175 с.
14. Якобсон Р. Звук й значение // Фоносемантические идеи в зарубежном языкознании. — Л., 1990. — С. 30-35.
15. Петрянкина В.И. Функционально-семантический аспект интонации. — М., 1988. — 192 с.
16. Roach P. English Phonetics and Phonology. — Cambridge, 1990. — 212 p. — Brazil D. Designing an Integrated Pronunciation Course // IATEFL Pronunciation SIG Newsletter № 17. — Л., 1996. — Р. 5-14.
17. Brown G. Listening to Spoken English. — М., 1984. — 171 p.
18. O'Connor J.D. Phonetics. — London, 1984. — 320 p.
19. Цеплинис Л.К. Анализ речевой интонации. — Рига, 1974. — 272с.
20. Palmer F.R. Semantics. A New Outline // Хрестоматия по английской филологии. — М., 1991. — С. 81-97.
21. Voronin S.V. The Phonemotype: A New Linguistic Notion (Implications for Typological Phonosemantics) // Proceedings XIth ICPHS. — Vol. 4. — Tallinn, 1987. — Р. 197-200.
22. Veldi Em. Estonian Onomatopoeia: A Typological Approach // Proceedings XIth ICPHS. — Vol. 4. Tallinn, 1987. — Р. 193-196.

Ірина Бабій

МЕТАФОРИЧНЕ ВЖИВАННЯ НАЗВ СИНЬОЇ ГАМИ КОЛЬОРІВ У МОВІ ХУ- ДОЖНЬОЇ ПРОЗИ

Розгляд метафоричного вживання назв кольорів є одним із аспектів семантико-стилістичного аналізу функціонування лексики на позначення кольору в художньому мовленні, оскільки назви кольорів, хоча й належать до загальноповживаної "нейтральної" лексики сучасної української літературної мови, в художньому творі часто стають стилістично активними. Вступаючи в різноманітні смислові зв'язки з іншими лексемами, вони створюють яскраві метафоричні образи. Особливо поширеними (зокрема, у прозовому мовленні, що служить матеріалом дослідження) є

прикметникові і

метафори, які передають значення кольору, оскільки, "як частина естетики художнього цілого, колірні прикметники є словами великої смислової ваги і явищем багатомірним. Будь-яке колірне відчуття тонко й індивідуально викликає відповідні психологічні імпульси, що реалізуються в найнесподіваніших асоціаціях, емоціях, абстрактних і складних образах" [2, 66]. Такі асоціації, як зазначає Д.М.Шмельов, складають у мові обширні тематичні поля, які втягують у сферу свого впливу цілі групи слів, окреслюючи потенційну спрямованість їх переносного і символічного вживання [8, 8].

Прикметники з колірною семантикою мають необмежену сполучуваність і відзначаються складною семантичною структурою, яка здатна збагачуватися в художньому мовленні. Ці лексеми у творі часто розвивають різноманітні переносні й образно-символічні значення, що широко використовуються письменниками з художньо-стилістичною метою, однак усі додаткові прирощення смислу, утворювані використанням назв кольорів, "пов'язуються з ідейно-художньою структурою твору, з індивідуальним стилем письменника, а також з культурно-історичними традиціями" [7, 60].

Аналіз кольоровживань у прозовому мовленні виявив активне залучення до художньої оповіді метафор-кольоропозначень. Певна традиційність значень, усталеність додаткових емоційно-змістових прирощень властива назвам кольорів *синьої* гами, які широко вживані і в прямому, і в переносному значенні у прозовій мові.

Основне значення прикметника *синій* у сучасній українській літературній мові - "який має забарвлення одного з основних кольорів спектра — середній між голубим і фіолетовим" [6, 9, 182]. Вказівку на реальний конкретний колір містять лексико-семантичні сполучення "*сині* квіти", "*синє* панське убрання" (Стеф.), "*синя* хвиля", "*синя* французька блуза" (Коц.), тобто в умовах, коли лексема *синій* називає колір конкретних предметів, хоча інколи ця колірна одиниця в деяких словосполученнях на позначення кольору деталей одягу може ставати ознакою історичної епохи. Так, озвученими епохою вважаємо сталі кольорооо полуки "*сині* жупани", "*синя* блуза" (в поезіях В.Маяковського) та ін.

Сполучаючись з абстрактними іменниками чи з поняттями, які не асоціюються із *синім* кольором, лексема набуває усталеного в художньому мовленні значення позитивної емоційної оцінки "легкий, приємний, лагідний", напр.: "Радісно і легко пливли веселі громади в білих та *синіх* серпанках ніжні дівчата" [9, 2, 31-32]; "Наталка дивиться *синьо* (у значенні - з любов'ю на помираючого друга - І.Б.), так буває не часто, так дивляться не всі" [11, 1, 168]; часто підсилюють це значення компоненти ніжно-, тепло- у складних кольорономінаціях, напр.: "А чорні хвости похмурого диму... танули в *ніжно-синіх* просторах весняного тривожного неба" [11, 1, 615].

Виступаючи виразним емоційно-експресивним засобом художньої конкретизації, лексема *синій* може надавати зображуваному образності, поетичності, що сприяє емоційному сприйманню колірних метафоричних образів. Позитивний емоційний відтінок має прикметник *синій* у таких метафоричних контекстах: "Дерева ... тяглися до *синіх* верховин, до *синьо*" прекрасної безодні" [11, 1, 301]; "сине марево задумливої даліни" [11, 2, 301]. Хоча при загальній поетичній традиційності вживань *синього* кольору лексема *синій* у художній прозі може набувати й інших смислових відтінків. Напр., в описі зовнішності персонажа допомагає виразити загальну негативну оцінку героя: "Вона бачила його побаранілі очі, недобрі *сині* уста, коротку ногу і гострий різницький ніж, яким він різав овець" [9, 1, 384]. Метафора "недобрі *сині* уста" виступає з антонімічним значенням до усталеного метафоричного образу "*рожевих* губ"; або, поєднуючись з абстрактними поняттями, лексема *синій* набуває конотативної колірної семантики - семи "страшний, жахливий", напр., у слововживанні "*синява* смерті" [9, 2, 253].

Загальноприйнятою є думка, що "метафора вільніша, ніж інші тропи — метонімія чи синекдоха; там при переносі значення зберігається предметний зв'язок або кількісна залежність між явищами; метафора може поєднувати явища, надзвичайно віддалені" [4, 169]. Метафоризуюча роль лексеми *синій* якраз і розвивається під впливом незвичайної сполучуваності, коли згадана колірна мовна одиниця потрапляє у функціонально невластиве оточення, напр., "*сині* тривожні ночі" [11, 1, 214];

"тривожної радості - може, глибокої, може, *синьої*, може, це не голос, а сон з оточеного ворогами героїчного Луганська" [11, 1, 140], де лексема *синій* стає в один синонімічний ряд із прикметником *тривожний* і набуває здатності характеризувати емоційний стан. Або; "Коли ж нарешті вносять в

' Похідні якісно-означальні прислівники зберігають семантичну структуру твірних дня них якісних прикметників, тому тій наводимо ці приклади

кімнати лампи, за вікнами буденний світ стає одразу таким *прозора-синім*, глибоким і нереальним, наче приснився" [9, 2, 70], де лексема *прозора-синій* асоціюється з поняттями "примарний, нереальний, незвичайний". У таких лексико-семантичних сполученнях виникають різноманітні додаткові експресивно-оцінні прирошення до значення колірної лексеми, однак такого типу кольоровживання позначені індивідуально-авторським осмисленням, світосприйманням і не є загальномовними.

У художній мові "копір стає не так носієм реального кольору, як взагалі засобом вираження емоційної оцінки, передає "суб'єктивно забарвлений" індивідуальний образ предмета, явища, думок, почуттів. В цьому емоційно-суб'єктивному світі всі реальні кольори набувають несподіваного звучання й означають не тільки колір, але й відношення" [3, 95], що спостерігаємо, напр., в новелах М.Хвильового: "Він прийшов з Донецького вокзалу, з *синього* шуму" [11, 1, 198]; "Це був голубиний заспів до тієї *синьої піст*, ім'я якій — Життя" [11, 1, 292]; "Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії — світової, *синьої*. Це - революція" [11, 1, 214]; "*синя* буря громадянської багатії" [11, 1, 123];

"Невідомо, чий запах - сосни, гірських трав чи то пахтить *синій* листопад" [11, 1, 207]; назва збірки "*Сині* етюди". Такого типу лексико-семантичні сполучення властиві творчій манері М.Хвильового, з допомогою яких автор виражає емоційне захоплення світом, надаючи лексемі *синій* символічного звучання. Для письменника синій колір є найпотужнішим засобом відтворення картин навколишнього світу, людських стосунків та характерів, тому так багато "*синіх* просторів", *синьої* фарби. Саме в синьому кольорі максимально проявляється категорія духовного. Автор по-своєму осмислив *синю* таму фарб, яка символізує надію, життя, радість.

Подібні семантико-стилістичні навантаження у прозовому мовленні мають й інші лексеми синьої гами кольорів — *голубий і блакитний*, які вживаються без стилістичного розрізнення семантики, оскільки є синонімічними мовними одиницями (*голубий* у сучасній українській літературній мові — "який має забарвлення одного з основних кольорів спектра — середнього між зеленим і синім; кольору ясного неба;

світло-синій, блакитний" [6, III, 118]; *блакитний* — "небесно-голубий колір" [6, I, 196]).

Лексеми *голубий і блакитний* не називають такої широкої гами відтінків, як лексема *синій* (а лише світлі і яскраві відтінки цього тону), тому вони обмежені у вживанні, хоча в літературі ХХ століття спостерігається тенденція до розширення сфери використання цих кольороназв [1, 196], що мотивується тим, що *голубий* (як і *блакитний*) не є стилістично нейтральними. У художніх творах ці лексеми частіше виступають із переносним (метафоричним), до того ж усталеним, змістом, ніж із прямим значенням. Інколи колір конкретних реалій виражається опосередковано в метафоричних словосполученнях типу "*блакитний* намет снігу" [9, 1, 97]; "*блакитні* річки льону" [9, 2, 45]; "*блакитний* шовк неба" [9, 2, 65]; "*голубі д.ані* неба" [11, 1, 568].

Традиційно прикметники *голубий і блакитний* у мові художньої прози наповнені емоційно-оцінною позитивною семантикою без вказівки на реальний колір, напр.: "За повіткою дзюрчали по-токи й виносили свою пісню в *голубу* невідому даль" [11, 1, 596]; "морський вітер, що *голубий*, мов запах, і запашний, мов смак" [11, 1, 363]; "Од *блакитних* просторів на душі у мене було *блакитна*, тепло, просторо" [9, 2, 188]; хоча поширеним явищем є наявність у семантичній структурі цих прикметників позитивного оцінного моменту поряд із вказівкою на конкретний колір. Така двоплано-вість семантичного змісту яскраво проступає у складних кольороназвах, в яких один із компонентів вказує на реальний колір (голубий чи блакитний), а другий містить суб'єктивну позитивну оцінку, напр.: "Ранок був *ніжно-голубий і* надзвичайно запашний" [11, 2, 314]; "Сонце мчало з *тепло-блакитного* неба і з льоту вдаряло у води" [11, 1, 344].

Вживання прикметників *голубий* чи *блакитний* навіть у прямому значенні сприймається як засіб своєрідної поетизації у відповідному словесному оточенні, що особливо помітно в пейзажних замальовках, напр.: "кричало *голубе* небо, і були оплески гучні і сміх дитячий" [11, 1, 135]; "ключем пролетіли журавлі, курлюкаючи в *блакитній* високості" [9, 1, 121].

Наявність усталених семантико-стилістичних навантажень такого типу мотивується давньою традицією вживань *голубого* кольору у світовій літературі. В українській, як і в інших слов'янських мовах, прикметник *голубий* використовується у значенні "безхмарний, щасливий, радісний", що виникло в них під впливом поезії німецьких і французьких романтиків з їх культом "*голубого* кольору-символу "нездійсненої мрії", "недосяжного ідеалу" [5, 20]. І ця семантична калька на українському і російському фунті в поезії чи прозі була підтримана "суто кольоровими, чуттєво-конкретними асоці-

аціями, адже *голубий* колір — колір ясного прекрасного неба, вигляд якого вселяє в людину радість життя, надію на щастя" [5, 20]; паралельно з аналогічними емоційно-оцінними прирошеннями в мові української літератури вживається прикметник *блакитний*. Звідси наявне у прозовій мові усталене метафоричне осмислення *голубого* кольору, оновлення його функцій; розширення сполучуваності. Тому в контекстах "Один крок — і ми в *голубій* країні, не буде кроку — знову безодня, темна, слизька, як жаба" [11, 1, 280]; "Акації розцвітали, коли в тихім степовім городку потоки мріяли про *голубі* пісні, про *голубу* журу і схвильовано бігли до срібних вод забутої ріки Лівобережжя" [11, 1, 293];

"Пошили свою голову на моє плече, розкажи мені *голубу* поему" [11, 1, 307], прикметник *голубий* набуває вторинного переносного значення "щасливий, приємний, веселий, життєрадісний", як і у традиційних поетичних метафорах "*голубі* мрії", "*голубі* сні" та ін. Метафори "*голубі* пісні", "*голуба* жура", "*голуба* поема", "*голуба* країна" слід вважати індивідуально-авторськими.

Часто прозаїки поєднують назви синьої гами з лексемою *душа* з метою передачі психологічного стану персонажів, напр.: "Наближалась весна. *Голубіли* душі, а вдалині імпровізувало на рожевих плямах" [11, 1, 269]; "на душі в мене було *блакитно*" [9, 2, 188]; "але душа *голубіє* у нього, як море в годину" [9, 2, 304], де вжиті кольороназви набувають контекстуального синонімічного значення "веселий" завдяки незвичному контекстному оточенню: "*голубілії* душі", тобто веселіли.

Стилістичні виражальні можливості мови розширюються завдяки функціонуванню ряду назв з однаковою семантикою типу *блакитний, синій, голубий, блакить, синь, голубінь, синіти, голубіти, блакитніти*. Іменникові утворення *блакить, синь, голубінь* мають конкретне значення "колір неба" [3, 95], напр.: "в оселях сутеніє, розливаються цебра *синяви* -тихої, блідої і вмирають каганці" [11, 1, 124]; "весняний регіт жене по небесній *блакиті*... білі хмаринки" [9, 1, 122]; "На прозорій чистій *блакиті* зорі творили нечувану загірну симфонію" [11, 1, 357]; "А у вікно ллється *блакить*" [11, 1, 357], хоча семантичний обсяг цих метафор у прозовій мові не обмежується лише названим значенням. Зіставимо: "широка річка ... засяяла *блакиттю*" [9, 1, 149]; "В одчинені вікна і двері ... так і перлась ясна *блакить* моря, в нескінченність продовжена *блакитним* небом" [9, 1, 373]; "дививсь в *синяву* западної ночі" [11, 1, 201]. Іменникові кольороназви є експресивніші, ніж прикметникові, в їх метафоричному вживанні теж проступає позитивний емоційний момент.

Аналогічне семантичне наповнення у контексті прозового твору мають метафори, компонентом яких виступає вторинна, опосередкована кольороназва *бірюзовий*, основне значення цього прикметника — "який має колір бірюзи; ніжно-голубий" [6, 1, 189]. Аналіз уживання цієї лексеми в переносному значенні виявив, що прикметник найчастіше сполучається з абстрактними поняттями і вносить позитивний емоційний заряд у сприйняття зображуваного, напр.: "Тоді воскресне *бірюзовий* потік людського натхнення й степова тривога" [11, 1, 287]; "Мати враз посвіжішала й ... з надією дивилась в теплу *легко-бірюзову* далечінь" [11, 1, 541]; "коли мжичить над тобою *бірюза* чистого, безхмарного неба" [11, 2, 95]; причому цей прикметник не характеризується широкою вживаністю в художніх прозових творах, його використання позначене індивідуальною манерою письменника, є ознакою його ідіостилю.

Отже, для створення метафоричного образу прозаїки часто і різнопланово вживають назви *синьої* гами, які загалом виступають із позитивною оцінною семантикою, хоч інколи можуть мати й негативні семи. Лексеми *голубий, блакитний, бірюзовий* у метафоричному вживанні мають в основному однозначне звучання, однозначну життєстверджуючу тональність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахиліна Н.В. История цветообозначений в русском языке. — М.: Наука, 1975.
2. Донецких Л.И. Реализация эстетических возможностей имен прилагательных в тексте художественных произведений. — Кишинев: Штиинца, 1980.
3. Дятчук В.В., Пустовіт Л.О. Семантика, структура і функціонування лексики української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1983.
4. Ермилова Е.В. Метафоризация мира в поэзии XX ст. // Контекст, 1976. — М.: Наука, 1977. — С. 160—177.
5. Качаева Л.А. Может ли голубое быть зеленым и розовым? // Русская речь. — 1984. — №6. — С.20—25.
6. Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970-1980.
7. Сологуб Н.М. Мовний світ О.Гончара. — К.: Наук. думка, 1991.
8. Шмелев Д.Н. О третьем измерении лексики // Русский язык в школе — 1971. — №2. — С.6—11.
9. Коцюбинський М.М. Твори: В 2-х т. — К.: Наук. думка, 1988

РОЛЬ ФОНОВИХ СЕМ У ТВОРЕННІ МОВЛЕННЕВОГО СМISЛУ ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Відомо, що функціонування мови як засобу людського спілкування спирається на здатність слова — основної одиниці мови — виконувати поряд з номінативною оцінно-кваліфікативну функцію, формувати цілісний образ денотата або референта. В акті комунікації суб'єкт мови закріплює за предметом найменування ті характеристики, що є внутрішньо значимими для нього самого в даній ! ситуації [8, 5]. Особливо яскраво це спостерігається при творенні мовленнєвого смислу відносних прикметників, характерною особливістю яких, як лексем похідних, з одного боку, є те, що семантика їх зумовлена не тільки значенням твірного іменника, а й значенням іменника, із яким прикметник сполучається в контексті. З другого боку, у кожному з них потенційно закладений відтінок якості, і , чим більше якісних сем знаходимо у значенні твірного іменника, тим більше їх може виникнути у відносного прикметника.

Під терміном "мовленнєвий смисл" розуміють реальний зміст слова у певному контексті. І це не просто індивідуалізація й конкретизація мовних значень, і навіть не просто їх модифікація й саме варіювання, а й збагачення мовних значень за рахунок немовного знання (образно-когнітивних структур, перцептивних образів тощо), зумовленого ситуацією і контекстом [9, 55].

У сучасній лінгвістиці є два підходи до розгляду проблеми узгодження позалінгвістичного з лінгвістичним у мовленні. Одні вчені при цьому виділяють обов'язковий (ядерний) і потенційний (ймовірний) компоненти в мовному значенні, інші — розмежовують мовне (системне) значення й мовленнєвий (актуальний) смисл. М.В.Нікітін, наприклад, виділяючи в лексичному значенні дві частини: інтенціонал, що утворює ядро лексичного значення, та імплікаціонал — периферію, визначає останній як сукупність таких семантичних ознак у денотатів даного класу, наявність або відсутність яких передбачається інтенціональними ознаками [5, 24].

Реальні факти функціонування одиниць мови в мовленні свідчать про те, що актуалізація мовного значення у складі висловлювання не є простим варіюванням його семного складу, заданого в системі, хоч, безперечно, ці процеси простежуються в мовленні. Але поряд із ними спостерігається й інше: творення мовленнєвого смислу відбувається завдяки залученню у певній ситуації чи контексті комунікативне значимих компонентів тих наших знань про предмет, які не входять до змісту цих одиниць у системі мови. Таким чином, мовні значення в процесі мовленнєвого функціонування "не тільки реалізують свій постійно властивий їм знаковий зміст, але й ніби вбирають у себе якусь частину не зафіксованого в них значення про позначуване, а саме, ту його частину, яка передбачена комунікативними завданнями висловлювання" [5, 424]. А тому мовленнєвий смисл багатший від реалізованого в ньому мовного значення, оскільки у його творенні поряд із системним мовним значенням беруть участь потенційні (імплікаціональні) компоненти мовних, значень, інакше — конотативні. Так, наприклад, прикметник **вечірній** (поетичний варіант - **вечоровий**) у Словнику української мови в 11-ти томах визначається як: прикм. до **вечір** // Який буває ввечері; який відбувається, здійснюється, проходить або діє ввечері// . Призначений для вечора, вечорів/ у 2 знач.// про одягу, взуття і т. ін./ Твірний іменник **вечір** тлумачиться: 1. Частина доби від кінця дня до початку ночі. 2. Вечірнє зібрання гостей з розвагами, частуванням. // Публічне вечірнє зібрання... 3. У знач. присл. У художньому мовленні цей прикметник вживається, наприклад, у таких контекстах: "Обертається "чортове колесо" у **вечоровому** небі над деревами парку" (В.Яворівський); "Позаду — четверо дівчат у тих-таки **вечірніх** строях..." (В.Шевчук); "То була солодка робота, радісна втома, і не забути тих пісень **вечорових**, і вогнищ, і куренів..." (О. Гончар). Як бачимо у наведених прикладах мовленнєвий смисл прикметника **вечірній** майже не виходить за межі його мовного (системного) значення.

Але частіше при творенні мовленнєвого смислу таких прикметників у художніх творах актуалізуються потенційні конотативні семи, що виражають подібність різних реалій до вечора за якимись конкретними ознаками: "... **вечорові** вії, під якими блакитний ранок тримає нерівні росинки сонця"

(М. Стельмах) — актуалізується сема "темний" через подібність до вечора за кольором. Асоціюватися з вечором може і певна звукова ознака, наприклад: "Відлітаємо, Маргарито Іванівно, - береться **вечірнім** оксамитом Іванів голос..." (М. Стельмах). Як відомо, вечір — час побачень, пора закоханих. У прикметника **вечоровий** можуть бути актуалізовані також і інші емоційно-оцінні семи, які можна умовно кваліфікувати як ситуативні, оскільки вони пов'язані з певними подіями, явищами, що відбуваються увечері. Див., наприклад: "... вийшов у **вечорові** пісні", "... **вечорова** книга кохання" (М. Стельмах).

Конотація не є елементом актуалізованої структури словесного знака, вона містить у собі сукупність семантичних нашарувань, почуттів, уявлень про знак. Серед різноманітних уявлень про знак виділяють такі, які пов'язані з культурою, традиціями, сприйняттям предметів чи явищ у даному суспільстві, їх використанням тощо. Ще Г.Пауль писав: "Треба взяти до уваги владу конкретних уявлень, які можуть бути схожими в душах співрозмовників і без наочного сприйняття або попереднього нагадування. Подібна схожість уявлень створюється спільністю місцезнаходження, часу, суспільного становища і життєвого досвіду" [6, 98]. О.О.Лотебня розрізнявав "найдалше" і "найближче" значення слова. "Найближче" значення слова народне", тобто спільне для всього колективу, "найдалше" значення - особисте, індивідуальне й не належить мові, воно складає предмет інших наук" [7, 19]. Продовжуючи ці думки, вчені виділяють у семантичній структурі слова як один із видів конотації "культурний компонент" [3, 11 б], "енциклопедичну інформацію" [1, 18] або "лексичний фон" [2, 26], тобто сукупність тих непотійних сем, котрі пов'язані і із кумулятивною функцією мови і сприяють осмисленню комунікації. На важливість національно-культурного компонента вказує М.Кочерган." ... цілком закономірним у наш час є поворот від структурної семантики до когнітивної, яка включає в орбіту дослідження фонові й енциклопедичні знання [4, II].

Семантичні компоненти, що входять у лексичний фон, називають фоновими. Лексичний фон у його основних стрижневих семантичних частинах відомий усім членам мовної спільності і визначається перш за все національно-лінгвальними особливостями носіїв мови, рівнем їх енциклопедичної обізнаності, віком тощо. Фонові семи можуть стати базою для формування семантики похідного слова, а також одиниць із переносним значенням, відносних прикметників зокрема, позначаючи те, що властиве предмету по суті, але не представлене в семантичній системі мови. І щоб зрозуміти таке переносне значення, треба достатньо добре знати предмет чи явище, що метафоризуються, бачити їх у всіх їхніх різноманітних властивостях та відношеннях.

Зазначимо, що не в усіх семантичних дослідженнях простежується розмежування таких понять, як конотативні, потенційні та фонові семи. Вважаємо, що виходити тут треба з того, яке з цих понять є ширшим, яке — вузким, конкретнішим. Так, конотативні семи, як уже згадувалось, більшістю вчених визначаються як додатковий зміст слова, сукупність семантичних нашарувань, почуттів, уявлень про знак, що виконує емоційно-оцінні функції. Це поняття є ширшим стосовно поняття фонових сем, що передають ті уявлення про знак, які можуть створюватись спільністю місцезнаходження, життєвого досвіду, віку співрозмовників тощо. Фонові семи є конотативними, але не всі конотативні — фонові. Щодо поняття потенційних сем фонові семи також є більш конкретними.

Простежимо, як твориться мовленнєвий смисл прикметників буряковий, шинельний, трав'яний: "Пиши розписку та хукай на неї" **буряковим** духом..." (М. Стельмах). Жителям України, зокрема, тих її регіонів, де здавна займаються вирощуванням цукрового буряка, мовленнєвий смисл прикметника **буряковий** у наведеному і подібних контекстах буде зрозумілий без будь-яких додаткових пояснень. Немає сумніву, що виникає він через актуалізацію фонові семи "самогонний", яка має конотативний відтінок "неприємний".

"Майже в уdx фрі, **шинельного** кольору обличчя, зрошені холодним потом" (В.Яворівський). Мовленнєвий смисл прикметника **шинельний** твориться завдяки актуалізації фонові семи "арий" твірного іменника **шинель**, оскільки відомо, що шинелі в Росії шили із фрого сукна.

"Сфотографувалася за прилавком у різних позах, при різному освітленні, в дублянці, в шкіряному пальто, в спортивній курточці, власне, в усьому, що налазило на неї з **"трав'яних** товарів секції" (В.Яворівський). Зрозуміло, що тут на мовне значення твірного іменника **трава** нашаровуються фонові знання про те, що за довідками про здання лікарських трав у заготівельні пункти можна було придбати,

товари, які користувалися підвищеним попитом серед населення. А тому мовленнєвий смисл прикметника **трав'яний** твориться завдяки актуалізації фонової семи "дефіцитний".

-Як видно з останнього прикладу, мовленнєвий смисл окремих лексем, що твориться за допомогою фонових сем, може бути зрозумілий без додаткових пояснень протягом певного проміжку часу. Проілюструємо також, як непонятні фонові семи твірних іменників, що визначаються рівнем енциклопедичної обізнаності мовців, стають понятійними при творенні мовленнєвого смислу відносних прикметників у творі Уласа Самчука "На твердій землі" (Торонто, 1963-1966рр.): "Причин для цього було чимало, а головне - що після довгого **одісейного** блукання по широкому, розбурханому світі, я ступив нарешті на тверду землю великого ... континенту..."; "вона стояла переді мною у модній, сірій, мішкуватій, а ля Париж, сукенці, зі **сартрівською екзистенціалістичною усмішкою**"; "... мій дім — моя фортеця", з верандою **колоніального стилю**..."; "... дівчину, з **римською**, у вигляді кінського хвоста, зачіскою".

Таким чином, реальний зміст слова в мовленнєвому контексті, інакше - мовленнєвий смисл це не просто відтворення, конкретизація притаманного йому (слову) знакового змісту, а й розширення, збагачення мовних значень за рахунок немовного знання, яке в семантичній структурі слова представлене конотативними семами. У складі конотативних виділяють фонові семи, що виникають на основі певних асоціацій, створюваних спільністю місцезнаходження, часу, досвіду мовців тощо. Актуалізація таких сем сприяє як утворенню переносних значень, так і формуванню семантики похідних слів, відносних прикметників зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. — М.: Высшая школа.
2. Вережанин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. — М.: Русский язык, 1980.
3. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1969.
4. Кочерган М.П. Зіставна лексична семантика: проблеми і методи дослідження/УМовознавство. — 1996. — №2-3. — С.3-12.
5. Никитин М.В. Лексическое значение слова; Структура й комбинаторика. Учебное пособие. — М.; Высшая школа, 1983.
6. Пауль Г. Принципы истории языка. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 1-2. — М.: Учпедгиз, 1959.
8. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. — К.: Наукова думка, 1988.
9. Шахнарович А.М., Голод В.И. Когнитивные й коммуникативные аспекты речевой деятельности. // Вопросы языкознания, 1986, — №2. — С.53—57.

Володимир Буда

СТИЛІСТИЧНА РОЛЬ ОПИСІВ ІНТЕР'ЄРІВ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ ПРО КОЗАЦТВО

Важливу стилістичну функцію в історичних романах виконує лексика на позначення побуту. Сферою вживання таких слів є переважно розмовно-побутове мовлення персонажів. Крім того, усякий історичний твір насичений описами різних побутових сцен, обрядів, портретів, інтер'єрів, екстер'єрів, які наближають читача до сприйняття колориту зображуваної епохи, дають змогу письменникові змалювати правдиві картини буття сільського і міського населення, показати специфічні деталі життя і побуту представників різних соціальних шарів тощо.

В українських прозаїків, які творили у царині історичного роману про козацтво в останні 3-4 десятиліття, цей тематичний шар лексики представлений неоднаково.

Виокремимо тут художній смак і почуття міри, притаманні Ю.Мушкетіку. У романі "Яса" автор відійшов від традицій детального змалювання побуту, звичаїв, обрядів, уникнув перенасичення тексту зайвими етнографічними елементами, висуваючи на передній план соціальні проблеми. Ось як через зображення інтер'єру письменник показує нужденність українського села: "...Рубана хата з сіньми без горіща — стіни обмазані глиною, дощі та сльоти глину оббили, й вони світять лозовими ребрами. У сінях ступа й діжка без дна. В хаті таке саме убозтво... Судник, а на ньому три полив'яні миски, жердка, скриня, що водночас править за стіл, піч, на якій кашляє дяк, а йому окселентує в

підпичі порося з одмерзлим хвостом. Найбільше хатне багатство — уламок венеційського дзеркала, яке розбилося в гетьманських палатах, — дяк не пропив той уламок, бо вмазаний у стіну" [5, 95].

З цією ж метою вводять у твори більшість побутових описів П.Загребельний ("Я, Богдан") та Р.Іваничук ("Журавлиний крик"), інші сучасні прозаїки. Наголошуючи на цій тенденції українського історичного роману, С.Андрусів зазначає: "Новий історичний роман рішуче відмовився від практики сумнівного ілюстрування історії чи, тим більше, принизливого для народу розважання історією — "Горпинид" на псевдоісторичному матеріалі з гопаками і шинками, чужими молодіцями, шароварними пристрастями, маріонетковими персонажами зі старосвітськими вбярями на плечах і сьогочасними вульгарносоціологічними істинами" [1,51].

Підтвердженням цієї думки дослідника може стати стилістичний аналіз деяких описів-інтер'єрів у відомих епічних творах про козацький період історії України.

Якщо в романі "Гомоніла Україна" П.Панча трапляється кілька невеликих описів інтер'єрів різних приміщень, то у романах "Початок" К.Басенка, "Яса" Ю.Мушкетика вони представлені менше і часто лише окремими фрагментами. У творах П.Загребельного та Р.Іваничука такі описи сприяють розкриттю ідейного змісту романів: "Високі вікна з дерев'яними решітками-кадисами внизу, над ними ще один ряд вікон напівкруглих, з барвистими шибками, на яких змії і черв'ячки чужих літер, мабуть, вірші з їхнього Корану. Жажливе малювання стін у холодних, як очі валіде, барвах. Безліч низеньких столиків, шафочок, підставочок, усе вугласте, восьмигранне, оздоблене слоновою кісткою, перламутром, панцирем черепахи, сріблом. Зроблене з дерева, було колись деревом живим, ростучим. Як йому боліло, коли калічили його тіло, з округлостей тесали ці кострубаті восьмигранники, в живу плоть врзали мертві шматки кістки, панцира і холодного металу.

Цвіло, зеленіло, шуміло колись, а тепер мертво, як ця закам'яніла у своїй неприступності султанська мати. А може, й вона нещасна, як усе тут довкола" [3, 70-71], це інтер'єр кімнати валіде, матері султана і володарки гарему. Як бачимо, опис поступово переходить у філософський роздум про те, якою мертвою є вся ця показна велич, як вона твориться шляхом нищення життєдайних соків, створених самою природою. І тоді слова на позначення побутових речей у контексті твору набувають символічного навантаження, ствержуючи, що головне для юної рабині Настусі — не перетворитися у красиву, але бездуховну річ.

Щоб показати безмежну владу цариці та її фаворитів, дурисвітство і гординю російського дворянства, Р.Іваничук подає опис ставки Потьомкіна, в якій той жив під час облоги Очакова. А ставка ця, як не дивно, у землянці, але не простій, її будували сотні людей, на неї затрачені великі кошти: "...лід землею просторий палац, за залом — зала, золото тече із стін, долівки вистелені персидськими килимами, висять люстри, уздовж стін виставлені вази..." [4, 262]. Цей абсурдний інтер'єр землянки, збудованої не з військової необхідності чи бідності, а від перенасиченості життєвими благами, від душевної нищості, розкриває спосіб життя російського панства, його психологію.

В інших письменників описи інтер'єрів частіше засвідчують рівень достатку різних соціальних верств населення тогочасної України, хоча це не просто побутові картини, бо вони теж працюють на розкриття ідейного змісту того чи іншого твору. Цікаво зазначити, що детальніше описується обстановка магнатів, козацької старшини, на відміну від посполитих, простих козаків. В історичних романах нерідко простежуються описи хуторів, у яких жили заможні селяни або козак-гніздохи. Це могли бути невеликі фортечки серед степу чи тимчасові поселення. Такі населені пункти стояли на нічийних землях, їх хазяї прагнули сховатись і від ока татарського, і від загребущих рук польських магнатів. Для цього копали землянки, які називалися бурдеями: "...Верига обладнав собі під горою землянку, обставив її лісою, обклав кураєм, обмазав глиною, на стінах розвішав козацьку зброю, на покуті в золотих окладах — образи, а підлогу вислав килимками... В бурдеї не робили груби, не виводили димаря, а клали з дикого каменю мечет, на якому пекли хліб і ним же обігрівали хату. Страву варили на кабиці" [6, 17].

Серед цього опису побутових речей звертає на себе увагу зброя. При зображенні інтер'єрів хатньої обстановки козаків це є домінуючий фрагмент. Саме цим внутрішнє убрання житла козака відрізнялось від начиння хати селянина, хай і заможного. Тут зброя виступає як краса приміщення, яка розповідає про військові подвиги свого господаря, але у час небезпеки вона знову перетворюється у засіб воєнного промислу. Це є та спільна особливість, яка поєднує скромний бурдей з хутором за-

можного хазяїна: "По обіді Брус показував господарство: простору хату на два ганки з прохідними сіннями, в яких в'язками висіли вовчі та лисячі шкури, вовна в мішках і пряжа, світличку і кімнату, в кімнаті на стінах висіли килими й медвежі шкури, поверх них зброя — шаблі, кинджали, ятагани, два напівпанцири, списи, мушкети" [5, 127].

Ще багатшим було помешкання православної шляхти. Хатня обстановка в цілому відповідає українській традиції: ті ж килими, рушники, божниця...

У руслі авторської оповіді це мало стверджувати, що той, хто заради привілеїв не зрадив батьківської віри, дотримується і в побуті старих звичаїв. Саме таким показав помешкання сотника реєстрових козаків Богдана Хмельницького ПЛанч: "В просторій світлиці козаки вклонилися до образів і оглянулися по хаті: в кутку біля дверей стояла обложена зеленими кахлями піч... Над вікнами висіли білі рушники, вишивані червоною заволоччю, такими ж рушниками була прибранна божниця з образів київського письма. Перед божницею горіла лампадка... Зелене світло ... розходилося по стелі і по стінах, прибраних килимами.

... На Січі навіть у пана кошового не було такого набору зброї, яка прикрашала тут стіну над канапою на перському килимі. Посередині висіла фузія, а по обидва боки мушкети, польські карабелі, і криві турецькі, і черкаські шаблі ... На круглому столику, вкритому важким килимом, лежала розкрита книжка з срібними застіжками на сап'янових окладах" [6, 94-96].

Зовсім не випадково серед слів на позначення хатньої обстановки знаходимо рядки про почесне місце книги в інтер'єрі старшинської світлиці, які підкреслюють повагу до друкованого слова, вказують на освіченість козацтва, усвідомлення ним того, що лише через культуру та духовність можна утвердитись у цьому світі українцям як нації.

Значно біднішим було убранство приміщень, де жили челядники. Хазяї не жалували своїх наймитів, а вони, як тимчасові мешканці, не думали про домашній благоустрій. Тому письменники кількома скупими мазками подають такі інтер'єри: "Тиміш і Ахметка й собі зайшли до землянки. Це була довга, вогка яма, маленькі віконця з бичачого пузиря ледь пропускали денне світло, товсті розсохи підтримували балки, на яких трималася покрівля з очерету. Посередині горіло багаття, а дим виходив просто у дірку над головою" [6, 249]. Як бачимо, романіст не акцентує увагу на прикрасах чи якихось елементарних предметах побуту, меблях. Таке нівелювання опису челядницької ніби говорить: тут не живуть, тут лише ночують.

Набагато ширше лексика на позначення хатньої обстановки представлена в описах маєтків польської чи спольщеної української шляхти: "Гості зібралися в кармазиновій залі. Стіни її прикрашали артистично викладені візерунки з дерева впереміж з малюванням, адамашками й винацькі дзеркала. Важке склепіння було оздоблене образами на історичні теми, роботи німецьких малярів, в золочених рамах. Із стелі звисала рясна люстра із дутого скла, а на мармуровому коминку стояли трійчасті свічники. Червоні хідники й перські килими прикривали підлогу, викладену з різнокольорових камінних плит. У кутку біліла велика піч із гданських кахлів" [6, 50]. Такий інтер'єр помітно відрізняється від описів хатньої обстановки української старшини тим, що серед домашнього начиння переважають речі куплені, зроблені руками чужоземних майстрів, а не українських ремісників. Тому звичайний селянин, потрапивши у таку обстановку, розгублюється. Саме через сприймання селянської дівчини Лукини фрагментарне подається у романі Ю.Мушкетика "Яса" опис панських покоїв:

"Перейшли гардеробну, вступили в залу, й Лукина розгубилася. Побачила себе спереду, і зліва, й справа — кілька Лукин стояло, притиснувши до грудей руки. В проміжках між дзеркалами висіли килими, а зверху — парсуни вусатих шляхтичів з мереживами на шиї і при зброї" [6, 356-357].

По-іншому виглядала келія монаха: нічого зайвого, пишного, що могло б урізноманітнити життя. Хто присвятив себе служінню Богові, той не думає про тілесну насолоду: "У маленькій келії стоїть сухе тепло: під образами — бронзова, чеканена грецькими майстрами жаровня. В ній тліють вуглики.

Житло схимницьке, строге, якщо не сказати убоге. У кутку - темний простий іконостас, де на чільному місці висить ікона Богоматері ... Збоку від іконостаса, попід стіною, — тверде ложе; сяк-так обстругані дошки, а поверх них грубе ряднище. Побіля вікна — незугарний сосновий стіл. Такі ж стільці. І крейдою білені чотири стіни. Анічого зайвого" [2, 86].

Розглянуті описи приміщень свідчать, що у хатній обстановці українця обов'язковими були **образи, божниці, ікони** чи й цілі **іконостаси**. Тільки, якщо у житлі мирян, займаючи почесне місце,

вони не домінують чи, принаймні, не контрастують з усім іншим інтер'єром, то у келії схимника це єдина цінність, яка на фоні невибагливих меблів ніби говорить про минучість, тимчасовість усього суцього і вічність духовного. Отже, саме в історичних романах завдяки цим описам сучасні письменники змальовували образ українця як людини набожної, виявляючи характерну рису його національного менталітету. І це, зауважимо, в умовах тоталітарної держави, яка вела запеклу боротьбу з релігією, з правом людини вірити у безсмертність своєї душі.

Келія, опис якої наведений вище, належить архімандриту Києво-Печерської лаври Єлисею Пле-тенецькому, відомому церковному діячеві, письменнику, ритору. Після смерті Єлисея цей пост посяде Петро Могила, людина європейської культури й освіти, представник аристократичного роду, син православного господаря Молдавії Симеона. Йому була уготована путь до воєводської булави чи молдавського престолу, та він обрав шлях служіння Богові. Але К.Басенко у романі "Початок" зображує молодого архімандрита не як фанатичного монаха, а як людину, що крім церковних справ активно втручається у мирське життя. Це вже не тільки релігійний діяч, а своєрідний правитель православної України. Створенню саме такого образу архімандрита служить опис внутрішнього убранства його будинку, в який був допущений сотник Хмельницький: "... Скоро опинився у великій, більше по-князівському, аніж по-чернечому обставленій кімнаті. Богдан роздивився. Золочені гнуті меблі, оббиті блакитним оксамитом, килим під ногами, мальовані парсуни на стінах — таке не в'язалось із схимницьким життям.

Ліворуч одчинилися маленькі двері — до кімнати з внутрішніх покоїв увійшов господар дому Петро Могила — князь церкви і воєводич мирський" [2, 472]. Ці різко контрастні описи хатньої обстановки двох архімандритів дають їх яскраву характеристику як індивідуальностей.

В історичних романах можна натрапити й на змалювання внутрішньої обстановки крамниці чи пересічного шинку або корчми. Тут письменники використовують, крім звичайної лексики на позначення хатньої обстановки, і своєрідні професіоналізми. Ось таким бачить один із січових шинків Ю.Мушкетик: "Шинок — великий, світлий і хоч не найкращого штибу, але чистий — добре вимиті мостини, вишкрябаний до білого ножем стіл, пофарбований у зелене шинквас, картини на дверях — на одній козак у степу, ще й підпис під картиною: "Ніхто за ним не заплаче", а на дерев'яних табличках біля входу гарно вишиті рушники, на них також козаки і ще ниви, хатки і дерева та нехитрі слова: "Личко витирай, здоровий бувай" [5, 32]. Цей підпис привертає увагу до ще однієї особливості українського характеру: закоханості у рушники. Це найтипівіша прикраса в інтер'єрах приміщень. І навіть на Січі у чоловічому колективі безстрашних і жорстоких у бою козаків ми бачимо ці витвори мистецтва з дещо сентиментальними і наївними написами.

Розглянуті фрагменти текстів демонструють функціональне навантаження, властиве описам інтер'єрам у художньому творі. Вони, крім змалювання обстановки внутрішніх приміщень, конкретизують місце події, допомагають окреслити соціальне становище персонажів, їх духовні запити, смаки, вдачу, психологічний стан, а також сприяють глибшій характеристиці персонажів, можуть мати важливе ідейно-композиційне значення [7, 315].

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусів С. ... Як на святій сповіді // Слово і час, 1991, Н2.
2. Басенко К. Початок. — 1982.
3. Загребельний П. Роксолана. — К., 1983.
4. Іванчук Р. Журавлиний крик. —Л., 1989.
5. МушкетикЮ. Яса. — К., 1987.
6. Панч П. Гомоніла Україна.—К., 1982.
7. Літературознавчий словник-довідник. — К., 1997.

Марія Крупа

ПОЛІФОНІЯ СИМВОЛІВ У ПОЕЗІЇ МИКОЛИ ВІНГРАНОВСЬКОГО "СТОЯЛА БАБА, РУКИ СКЛАЛА"

Аналізована поезія М.Вінграновського входить до збірки "Губами теплими і оком золотим", виданої у 1984 році, у час, коли на політичній арені колишнього СРСР починалася агонія імперського

світогляду, комуністичних ідей, фальшивих цінностей. Зрозуміло, її готували передові уми цілого Союзу, зокрема й України: шістдесятники, ціла армія випущених на свободу політ'язнів, які попри все розповідали правду про систему таборів, колгоспів, голодомору, імперії в цілому. Зрештою, всякий, хто мав глузд, розумів: так далі бути не може. Власне, ці думки новітньою езопівською мовою виклав М.Вінграновський у вищезазначеній поезії [1, 32-33].

Езопівська мова М.Вінграновського цієї збірки полягала не в тому, щоб "свої погляди висловлювати приховано, алегорично, через опис вчинків звірів" [4, ПО], а в тому, щоб "знайти шляхи художньої і життєвої правди під час панування нормативів соціалістичного реалізму" [5, 224]. "Епоху розвиненого соціалізму", його реалій, навіть географічну прив'язку поет представляє таким лексичним матеріалом, на який не можна не звернути уваги: символи (*баба, кібчик*), алогізми (*тополя вітром ледь хитала; почистив (кібчик) з бабою крило*, неологізми (*зволородився*), оказіоналізми (*пра-пра-пра-про*). Власне лексичний рівень поетичного твору дає змогу глибоко проникнути в підтекст, щоб ілюструвати його головну домінанту: вічність і минушість. Така ідея цього художнього твору відносно легко встановлюється після першого сприймання, оскільки задекларовують її два яскраві символи — баба і кібчик.

Символ *баба*, вжитий у першому рядку і потім повторений ще п'ять разів, зразу вибудовує у свідомості читача план перспективи, вічності, незнищенності. Такі тематичні асоціації створюються передусім контекстом, оскільки для читача-інтелектуала (а якраз такого адресата передбачає автор) зрозуміло, що БАБА — це СКІФСЬКА БАБА. Асоціації із скіфською бабою, природно, вибудовують конкретне історичне тло: Скіфську державу, що існувала на території Північного Причорномор'я у 1 тисячолітті до н.е. Скіфи тоді ставили примітивні скульптурні кам'яні пам'ятники на курганах. З часом ці та інші кам'яні скульптури такого типу, що походять із первісних часів, дістали умовну назву — скіфські баби, а історія Скіфії стала праісторією Руси-України.

З іншого боку, значення вічності створює категорія жін. роду, яка в поетичній граматиці закріпила за собою значення очікування (кохання, материнства, майбутнього), жіночого начала, продовження роду, ін. Пор. у П.Тичини ("Одчиняйте двері") *наречена* — символ очікуваної свободи для України, у Лесі Українки ("Давня весна") *весна* — символ очікування щастя, здоров'я (для Лариси Косач).

Прийнявши у поезії М.Вінграновського образ баби як конкретний історичний знак, попробуємо провести стилістичний експеримент з метою підтвердження наших тематичних асоціацій. Отже: чому із цілої серії об'єктів, які можуть виступати пам'ятником/пам'ятниками (хрест, могила, курган, собор, церква, ін.) поет відібрав скульптуру скіфської баби. Чому не хрест? В українській народній символіці хрест символізує терпіння, пам'ять (хрест на могилі покійного на цвинтарях), прославу (хрести на могилах січових стрільців, козацькі хрести, які ставились на місцях боїв за волю України). У християнській — спасіння, шлях до спасіння, прославу. У Першому посланні св. апостола Павла до коринтян знак Христа розп'ятого — "ганьба для юдеїв і глупота для поган, а для тих, що покликані, — чи юдеїв, чи греків, — *Божя могутність і Божя мудрість*" (Коринтян, 1, 22-24). За Х.Керлотом, "хрест є символом розп'яття на хресті або "хресної муки". Передусім, хрест одвічно драматичний і протистоїть Райському Дереву" [3, 2.69]. Виходячи з цього, символіка хреста у даній поезії неможлива з кількох причин: 1) символ хреста вибудовує тематичні асоціації, що не відповідають "генеральній" лінії поезії М.Вінграновського (в окремих випадках вони протилежні: пор. баба руки склала — вічність, хрест — кінець життя); 2) він обмежує тематичне поле "вічність" (християнство на Русі було прийнято 988 року); 3) розширює географічний простір — християнство поширене у різних країнах світу, — отже, розмивається конкретна географічна прив'язка: Скіфія як Пра-У країна. Звідси — зрозуміло, чому не вжито слово *могила*, незважаючи на категорію жіночого роду цього іменника, на те, що об'єкт, іменований цим словом, — характерний атрибут українських степів із найдавніших часів. Очевидно, з таких же мотивів не могла бути вжита лексема *курган*.

Церква, собор, з одного боку, як і хрест, обмежили б часовий простір зображуваного; з другого, — виходячи із основного лексичного значення, — вони вибудовують символіку іншого тематичного плану (пор. "Собор" Олесея Гончара, "церква-домовина" у вірці ТДевченка "Стоїть в селі Субото-ві").

У поезії "Стояла баба, руки склала" М.Вінграновський подає дві характеристики першого символу: візуальну і вікову. Опис скульптури скіфської баби представлено всього одним штрихом: *руки склала*. Автор не уточнює: де, для чого. Але якраз цей елемент опису скульптури робить прозорий натяк на найдавніші пам'ятники в степах України, що їх називають скіфськими бабами. Ці пам'ятники зібрані в історичному музеї ім. Д.Яворницького у Дніпропетровську і демонструють різне розташування рук — на грудях і на лоні. Художник, що ілюстрував збірку (Ю.І.Бондаренко), розмістив складені руки на лоні і цим суттєво конкретизував смислові варіанти символу: *баба (скіфська)* — символ жіночого начала, вічності роду і народу. Людства в цілому.

Другий рядок вірша представляє вікову характеристику: *Старій давно пра-пра-пра-про...* Як бачимо, всі лексеми цього рядка підпорядковані відтворенню віку баби. Прикметник *стара* у поезії вживається з першим (із восьми) значенням: "Старий, а, е. Який прожив багато років, який досяг старості; протилежне *молодий*" [8, DC, 654]. Тепер зрозуміло, чому автор вживає *баба*, а не: *жінка, дівчина, наречена, молодиця, дружина, мати*. Ці, останні, могли б сполучатися із прикметником *стара* тільки в контексті. Баба завжди стара. "Баба — стара віком жінка" [8, I, 75]. Таким чином вікова характеристика, представлена словом *баба*, підсилюється означенням, вжитим при ньому, — *стара*. І — найголовніше: прикметник *старій* виступає дистанційним атрибутом до слова *баба* і водночас субстантивованим іменником, що створює яскраво виражену контекстну синонімію символу:

баба, стара, пра-пра-пра-.

Вікова характеристика символу підсилюється прислівником *давно*. У поезії він прибирає значення: *у далекому минулому, багато років тому*. Оскільки прислівник виступає у функції головного члена безособового речення, то предикативність надає йому значення категорії стану, а отже, і додаткового до основного значення: "протягом якогось відрізка часу і *дотепер* (підкреслення —М.К.); довгий час, довго" [8, II, 206]. Предикативний прислівник *давно* на перше значення накладає і друге — значення тривалості і, таким чином, створює нове значення: "давнє переходить у сучасне, воно триває сьогодні, воно з нами".

Оказіоналізм *пра-пра-пра-про...* завершує вікову характеристику описуваного об'єкта, хоч авторська трикрапка запрошує читача до виходу в позатекстове. М.Вінграновський утворює це слово за допомогою повтору префікса *пра-*, що зустрічається у словах: *прабаба, прабабин, прабабка, прабабуся, прабатьки, прабатьківський, прабатьківщина, прабатько, правнук, правнуків, правнуча, правнучка, правнуччин, прадавнина, прадавній, прадід, прадідизна, прадідів, прадідівський, прадідівщина, прадідний, праісторичний, праісторія, праліс, праматеринський, прамати, праматір, прамова, прамовний, праотець, прапрабаба, праправнук, праправнучка, прапрадід, прапрадідівський, прапрадідний, прапрапредок, прарід, прародитель, прародителька, прародительський, прародич, прародичка, прару-ський, прастарий, прашур, прашурка* [8, УП, 497-524]. У всіх без винятку наведених словах префікс *пра-* надає слову значення давності. Так, у словах типу *прабаба, прадід, правнук* і похідних від них префікс *пра-* вказує на часову відстань, що вимірюється чотирма поколіннями: діти, батьки, діди, прадіди.

У словах типу *прарід, прабатьківщина* префікс *пра-* надає слову значення початку, першості. Пор.: "прабатьківщина — найдавніше місце поселення певного племені, народу або території поширення тієї чи іншої породи тварин, сорту рослин і т. ін." [8, VII, 497]. "Прабатько — той, від кого ведуть початок який-небудь рід, порода тварин, сорт рослин і т.ін." [8, VII, 497]. "Прародич — давній предок, від якого ведеться початок певного роду" [8, VD., 518]. У християнстві прародичами називають Адама і Єву — перших людей на Землі. Тричі вжитий (і, очевидно, єдиний раз — у поезії М.Вінграновського), префікс *пра-* створює вектор давності, що метафорично дорівнює початку життя на землі.

Проте оказіоналізм *пра-пра-пра-про* складається не тільки з тричі повтореного префікса *пра-*, але і єдиний раз вжитого — *про*: Якщо перший зустрічається в обмеженому колі слів тільки зі значенням давності та першопочатку, то другий таких конкретних семантичних асоціацій не створює. Він з однаковою продуктивністю вживається як і в дієсловах доконаного виду (пробачити, пробитися), так і недоконаного (пробуджуватися, пробігати) і творить слова різного семантичного спрямування.

Однак у контексті даної поезії значення він має, на нього натякає авторська трикрапка, що, незважаючи на чоловічу риму (семантика чоловічої рими — завершеність, закінчення), створює значення перспективи, незавершеності і "підказує" значення префікса *про-*. З одного боку, цей префікс

асоціюється із граматичним значенням категорії майбутнього часу доконаного виду (пройду, проісную, проб'юся), а з другого, — він все-таки утворює певну групу слів, що об'єднуються спільним значенням: 1) спрямування чи рух вперед: прозондувати, проглядати, простелити, протерти, проходити, провести, проложити, проривати, пропускати, промінь, промошувати, проникнути, прорізувати, прочищати, протягувати (і похідні від них); 2) бачення (чи віщування) майбутнього: провидіти, провістити, проглянути, продовжити, пропонувати, прорікати, прозирати (і похідних); 3) те (переважно молоде), що має перспективу, майбутнє: пролісок, проросток, просвіт (просвіта — !), проталина, провесна, провесінь; 4) вступна частина до чогось (літературного, музичного твору): пролог, провесінь, провесна; 5) наявність цього складу звуків у коренях загальноживаних слів іншомовного походження, що означають майбутнє: "Прогрес — розвиток по висхідній лінії, удосконалення в цьому процесі, перехід від нижчого до вищого, від простого до більш складного; протилежне *регрес*" [8, Vп, 159]; "Прогноз — передбачення на основі наявних даних напряму, характеру й особливостей розвитку та закінчення явищ і процесів у природі й суспільстві" [8, УП, 152]. До цієї семантичної групи належать також лексеми — проект, прожект, проспект, частково протуберанці.

У контексті такої семантики префікс *про-*, що виступає частиною оказіоналізму, створює відповідні тематичні асоціації, а в протиставленні до тричі повтореного *прес-* вибудовує значення, протилежне першому. Протиставлення, підсилене трикрапкою, створює значення вектора, спрямованого у майбутнє, у безкінечність.

Символ *кібчик* у контексті внутрі- позатекстових факторів вибудовує протилежні до першого символу тематичні асоціації, котрі представляють другу половину ідейного задуму даного поетичного тексту — минушість, тимчасовість, миттєвість, дріб'язок. Пригляньмося передусім до птаха, що став символом минушості. "Кібець — хижий корисний птах, родини соколових, переважно з сірим або рудим пір'ям" [8, IV, 158]. У польовому визначнику "Птахи України" описано такі його характеристики: "Розміром з голуба. У молодого верх тіла темно-бурий, з рудуватими торочками пер, низ вохристий, з поздовжніми бурими плямами, ноги жовті. Політ не стрімкий. Може довго триматися в повітрі на одному місці ("трястися"). Мало обережний птах. Часто тримається зграями. Сідає на телеграфні стовпи і проводи" [6, 65]. Діагностичні ознаки (морфологічні, екологічні, отологічні, акустичні) кібчика не дають можливості для розвитку позитивних якостей символу. Це птах невеликий, нешвидкий, необережний; любить сидіти/сідати (отже, — лінивий), любить гурт (отже, — безликий). Порівняйте діагностичні ознаки орла: "орел-білохвіст — дуже великий птах (розмах крил досягає 2-2,5 метрів). Крила довгі й широкі (махові пера в польоті розставлені). В польоті довго ширяє. Звук — гучний крик "кра-кра-кра-кра". Оселяється в лісах поблизу великих річок. Гніздо мостить на високих деревах" [6, 51] (підкреслення — М.К.).

Зрозуміло, чому в даному контексті відбір для символу минушості випав на кібчика, а не на сокола, орла, яструба, степового канюка, беркута чи могильника, хоч весь цей ряд соколоподібних належить до хижаків. З другого боку, за окремими із останніх уже закріплені певні позитивні символи:

орел — козак (у пісні "Ой дівчина-горлиця": "А козак, як орел, як побачив, так і вмер"); сокіл — козак (у пісні "Козак відіжджає, дівчинонька плаче": "козаче-соколю, візьми мене із собою на Україну далеку"); сокіл — порив до високого (у Михайла Петренка "Дивлюсь я на небо": "Дивлюсь я на небо та й думку гадаю: Чому я не сокіл, чому не літаю. Чому мені. Боже, ти крилець не дав? Я б землю покинув і в небо злітав"). Лексема "могильник" теж не може розвинути потрібних тематичних асоціацій, оскільки твірна основа/слово — *могила* — має значення: яма для поховання. У циклі І. Франка "З вершин" друга поезія — "Беркут". Символ беркута розшифровує сам автор: "Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте!.. Ненавиджу тебе за теє, що ти цар!"

У поезії "Стояла баба, руки склала" вже у самій номінації зображуваного об'єкта яскраво виражено авторське ставлення до кібчика через суфікс *-ик*. Він надає слову не значення здрібнілості, пестливості, тобто позитивних характеристик; контекст, у якому вживається це слово, створює емоційно-експресивний відтінок зневажливого, іронічного, презирливого. І здрібнілого, але в негативному плані. Якщо перший символ (*баба*) має візуальну і вікову характеристики, то другий (*кібчик*) — дійову. Він *сів, почистив, полетів*. Чому сів, а не кружляв, не тримався на одному місці, не висів у повітрі. Очевидно, міг бути: 1) втомлений попередніми польотами; 2) ситий-пересичений, тому тяжкий для польоту в повітрі; 3) просто в стані бездіяльності. Проте кібчик М.Вінграновського так почи-

нав "робочий" день — він вже зранку готувався до пошуків здобичі; чистив крило, щоб могли летіти *шукать поснідаты*.

Кібчик сів на бабу, — *бо ніде*. Обставина *бо ніде*, з одного боку, вказує, що птах шукав місця, на якому міг би сісти — перепочити, перетравити, спорожнитися, а з другого, — малює степ, в якому знаки тільки однієї культури — скіфської. Отже, найдавнішої.

"Почистив з бабою крило" — алогізм, як і "тополя вітром ледь хитала". Щоб прочитати його, необхідно з'ясувати доцільність вживання як лексичних одиниць, так і граматичних значень. Якщо *баба* — вічність, праісторія і промайбутнє, то як тоді розуміти: *почистив з бабою крило*. Отже, по порядку. "Почистив — док. до чистити". За СУМом, "чистити — робити чистим що-небудь, видаляючи плями, пил, бруд, домішки і т.ін. [8, XI, 334]. Кібчик почистив крило означає: "завершив видаляти пил, бруд, домішки, ін." Якщо почистити одягу (почистити від плям), то означає зробити її чистою, гарною, можливою для дальшого користування; почистити сад (ліс) — вирубати дерева (сухостій, чагарник), які заважають рости основним саджанцям (яблуням, грушам, ін.) у саду; дубам, соснам — у лісі. Бачимо: виконувана дія (почистив) передбачає наступну: носіння одяжі, ріст дерев. Що ж для кібчика? ПЕРЕЛІТ! За новою здобиччю, на нові території. Таким чином, кібчик — це кочівник. Що шукає поживи собі, коням, дітям. Вслід за розумінням такого прочитання даного символу постають асоціації, що породжує цей образ. Вони дуже яскраві і нагадують дії кібчика: 1) шукання нових територій для поживи; 2) переїзд/переліт на нове місце із своїм житлом, майном; 3) спустошення захоплених територій: люди знищені, святині зруйновані, села спалені, худоба забрана і з'їджена, трава випашена, спустошена; 4-1) шукання нових територій для поживи. Чи не яскраві сторінки історії України? Вартує лиш подати історичні конкретизатори: роки, імена завойовників, території, що служили здобиччю для кочівників...

"Кібчик з бабою" — на перший погляд складений підмет, виражений словосполученням іменника в називному (кібчик) із іменником з орудному відмінку з прийменником *з* (з бабою). У такому випадку присудок виступає у множині, оскільки вказує на дію двох осіб. Пор.: Тільки Чумак з Борисом стояли трохи осторонь (А.Головко), Батько з сином в роботі миру стоять на сторожі (А.Малишко). "Якщо ж присудок ставлять в однині, то цим підкреслюють, що один з діючих суб'єктів граматично підлягає другому, тобто виконує функцію додатка: 3 річки поверталась качка з каченятами (А.Шиян)" [2, 271].

У поезії М.Вінграновського присудок *почистив* виразно вказує на домінуючу роль кібчика у виконанні зображуваної дії і відводить *бабі* роль підлеглого суб'єкта. В граматиці — додатка, а у по-заінгвістичному — завойованого, підкореного народу, що виконував волю завойовника: платив данину, слугував зайді-володарю, шукав у нього ласки. Баба у контексті поезії — пасивний виконавець волі кібчика-завойовника. Чистила, бо: 1) була змушена; 2) прагнула таким чином звільнення; 3) була співницею кібчика. Якщо два перші значення зрозумілі, то останнє потребує історичного коментаря. Виходячи з того, що *баба* виступає поліфонічним символом (першопочаток, вічність, праісторія України та історія взагалі), то слід встановити значення цього символу у 6-ому рядку твору. Його значення підказується підрядним зв'язком між підметом (кібчик) і додатком (з бабою). Це історія Ру-си-України, і вона засвідчує безліч прикладів, коли скіфи-русичі-українці допомагали окупантам у завоюванні власного народу, території, культури, мови. Ось конкретні приклади: 1. У боротьбі за Київський престіл у 20-х роках другого тисячоліття Святополк двічі кликав собі на допомогу Болес-лава з військом, а з ним і німців, варягів, поляків, угрів. 2. Кочубей писав доноси Петру I на Івана Мазепу в надії отримати гетьманську булаву. 3. Феофан Прокопович пішов на службу до московських царів, зрадивши українську церкву, політичні, державні інтереси України. Зараз маємо цілий список партій, депутатів, окремих осіб, готових до повернення в лоно "матушки" Росії.

Символ кібчика і його поліфонічне прочитання відноситься і до сьогодення. Це — повелитель, загарбник, напасник, і йому в угоду заради тимчасового від нього звільнення чи задобрення, а може, в силу своєї нищої людської сутності служить баба — історія Скіфії-України.

"*Полетів шукать поснідаты*" завершує дійову характеристику кібчика. "Полетіти — тлумачить СУМ, — почати пересуватися в повітрі за допомогою крил (про птахів, комах і т.і.)" [8, VII, 64]. Кібчик почав пересуватися в повітрі не безцільно. Суб'єктний додаток, виражений стягнутою формою інфінітива вказує на причину переміщення кібчика, а наступний — мету. "Поснідати — поїсти вран-

ці, з'їсти сніданок" [8, VII, 350] — так починається "робочий" день у цього степового птаха. Не хвалою сонцю, небу. Богу (як у соловейка чи жайворонка), не піснею-гімном новому дню (пор. опис ранку у казці М.Коцюбинського "Хо"), а напастю для інших, підкоренням інших для своїх шлункових інтересів (інші у тексті і не відзначені). Так починає кібчик день, так, очевидно, і закінчує.

Отже, дійова характеристика кібчика представляє його як біологічну істоту, змістом життя якої є наповнення шлунка, тобто споживання і спорожнення (очевидно, ще відтворення). Її постійним завданням і турботою є пошук нових об'єктів для задоволення своїх фізіологічних потреб. Звідси: це не просто кочівник, а кочівник-їдун, що живе минушими інтересами, які помирають разом із ним (у поезії кібчик не представлений, скажімо, як батько, що шукає поживу для своїх дітей). Тому загрози для баби не чинить. Тепер стає зрозумілим шире і глибоке обурення автора у наступних рядках, адресованих бабі: "Чого ти плачеш? Ти не бачиш, що в кібчика *життя мале*" Автор сам входить у поетичний текст, щоб через своє ставлення до зображуваного конкретизувати символ кібчика — істоти, що живе лише для того, щоб їсти. А після себе не залишає нічого, крім посліду. Тому життя його мале — не в значенні коротке, а в значенні — "яке не має великого значення; неістотне" [8, IV, 607], незначне, дріб'язкове, безвартісне. Хоч порівняно з бабою воно таки коротке.

Спроба прочитання езопівської мови шістдесятника М.Вінграновського показала, що символіка цього поета розвивається у нетрадиційному руслі. Аналізовані символи (баба, кібчик) тяжіють до широкого узагальнення змісту, поліфонії зображення буття, що збуджує при тому конкретні історичні асоціації. Така поетична форма вираження думок уможливила їх публікацію, незважаючи на політичні умови в Україні першої половини 80-х років нашого століття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вінграновський Микола. Губами теплими і оком золотим. — К.: Радянський письменник, 1984.
2. Доленко Т.М., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. — К.: Вища школа, 1987.
3. Керлот Х. Словарь символов. М.: "REFL - Book", 1994.
4. Лесин В.М., Пулинець О.С. Словник літературознавчих термінів. — К.: Радянська школа, 1965.
5. Літературознавчий словник-довідник. Р.Т.Гром'як Ю.І., Ковалів та ін. — К.: ВЦ "Академія", 1997.
6. Птахи України. Польовий визначник. — Вища школа, 1984.
7. Святе письмо.
8. Словник української мови (в 11-ти томах). — К.: Наукова думка, 1970-1980.

Людмила Жукорська

ВПЛИВ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН НА СЕМАНТИКУ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Відомий сучасний американський лінгвіст Джефрі Х'юз зауважив, що за всіх часів і народів високо цінувалося правильне і лаконічне користування мовою. Граматично правильне оформлення мовлення ні в кого не викликало зацікавлення. Зате слова чи фрази, вжиті в переносному значенні, почали все більше цікавити лінгвістів, і не буде перебільшенням, якщо хтось скаже, що тепер на Заході в словник заглядають частіше, ніж у Біблію. Бо мова, подібно до свого носія, знаходиться в постійному розвитку, рості та зміні. Досліджуючи етапи розвитку англійської мови, Х'юз був дуже здивований різючими змінами її правопису, граматики, синтаксису та семантики, які відбулися за останнє тисячоліття. Він та інші англомовні лінгвісти вважають таке явище нормальним [3, 3]. Бо за останнє тисячоліття історія Англії пройшла через різючі зміни в суспільному, економічному та політичному житті. Такі самі зміни зачепили і носіїв мови. Мста даного дослідження - спробувати продемонструвати і пояснити походження суспільних і семантичних змін.

Зміна значення слова є найпоширенішою і найцікавішою по своїй суті [5, XXI]. Наприклад, при перекладі будь-якого тексту перекладач, працюючи з великим словником, завжди натрапляє на якесь дієслово, котре має силу-силенну значень, нерідко навіть протилежних одне одному [2, XX]. Часто центральне кореневе слово може розростатися і змінюватися до такої міри, що вже його похідні слова нічого спільного з ним не мають. Для прикладу візьмемо кореневе слово *salt* - сіль (колись вважалася цінним товаром, такий висновок робимо з наступних фраз "*the salt of the earth*" - сіль землі, "*to be worth one's salt*" - потрібний, розторопний, яке розширилося і переросло в різноманітні похідні слова: *salary*- зарплата, *salad*- салат, *sauce* - соус, *saucer*- блюдце, *sausage* - ковбаса, *silt*- осади, *to*

souse - маринувати). На цьому прикладі добре видно, що кореневе зачення слова "*salt*" фактично зникло разом з його найпершим значенням цінності. Подібний приклад кореневої спорідненості можна навести такими парами слів: *glamour* - *grammar*, *school* - *leisure*, *silly* - *blessed*.

Працюючи з новим Словником Історичних Норм Англійської мови, безперечно можна зробити такий висновок, що цей словник є справжньою коморою семантичних значень. Наявні в ньому 414825 слів повно охарактеризовані протягом всього розвитку, починаючи від самого їх виникнення. Додаток до словника, який витримав декілька видань (1972-1986), вмістив ще 63000 слів. Із цієї великої кількості слів тільки невеличку частину можна віднести до тих слів, котрі мають лише одне значення, яке не змінилося за час існування самого слова. По суп, чим загальновживаніше слово, тим ширший спектр його значень [4, VI]. По семантичних змінах англійських слів можна вивчати етапи історичного розвитку суспільства, що створює певні складності для лінгвістів. Бо якби англійська мова була однорідною, то дослідження в галузі семантики не були б такими складними. В такому випадку досліджували б лише основний словниковий запас, аналізуючи шляхи, через які відбулися різні соціальні, політичні та технічні зміни. Можна було б припустити, що основний семантичний напрям стосувався б узагальнення або розширення значення слова, тому що сам словник збагачувався б за рахунок чисельних відтінкових значень слів. Проте в даному випадку ми не можемо проводити семантичні дослідження за такою схемою, бо англійська мова надзвичайно неоднорідна, багата на слова, якщо взяти до уваги чисельні зміни значення слова, то можна натрапити і на каламбур [1, 78]. І все ж-таки ця мова відбиває головні етапи розвитку суспільства за минулі тисячу років. Якби, наприклад, загубилися всі історичні документи і свідчення раннього періоду від 900 до 1300 року, то все одно по словниковому запасу можна було б легко від слідкувати чіткий відбиток тих часів. В ньому можна віднайти видатну мовну спадщину, залишену елітою нормандців-завойовників, кельтської меншості, скандінавських племен, а також спадщину римлян, яка складається з чотирьох головних шляхів, по яких в англійську мову прийшли латинські слова. Ці чотири способи відносно характеризуються як:

Науковий (XVII-XVІ ст.) *aqueous, atomic, carnivorous, corpus ele, formula, incubate molecule, ,nucleus, vertebra, etc.*

Літературний *aberration, allusion, anachronism, democratic, dexterity, enthusiasm,*
(Відродження) *imaginary, juvenile, etc.*

Релігійний *mass, monk, bishop, num, altar, abbot, angel, devil, hymn, etc*
(VI-Vn ст.)

Основний (запозичення з *butter, cheese, cup, dish, inch, kitchen, mile, mint, ounce,*
континенту) *street, wine, etc. plum pound*

В XIX і XX ст. в англійській мові спостерігається поява маси технічної термінології, яка класифікується як п'ятий спосіб запозичень. Прикладом можуть служити такі слова: *zomotherapy, otorhinolaryngology, allopathic, etc.*

Ці форми слів, на відміну від ранніх латинських і грецьких запозичень, виявилися зовсім незнайомими для носіїв англійської мови, проте вони зберегли свій аутентичний правопис, зате ранні запозичення з латини і грецької мови мають звукову асиміляцію до англійської мови, наприклад:

англійські
inch - *uncia* (лат.)
devil - *dabolos* (грецька)
bishop - *epishopos* (грецька)

Якщо досліджувати справжній англосаксонський словниковий запас, який зберігся в сучасній англійській мові, то за оцінками німецького лінгвіста Герберта Келлера [3, 4], десь біля третини слів витіснені іншими слова або вони змінилися так, що їх важко впізнати. Наприклад, англосаксонське слово *deor* (тварина) - *deer* (олень), *jugol* (пташка) - *fowl* (птиця), *wambe* (шлунок) - *womb* (утроба), *steorfan* (вмирати) - *starve* (голодувати), *mete* (їжа) - *meat* (м'ясо), *spillan* (руйнувати) - *spill* (розливати), *sellan* (давати) - *sell* (продавати), *stol* (трон) - *stool* (табуретка). З вище наведеного прикладу можна побачити, що в кожному випадку втратилося широке загальне значення слова, бо запо-

зичене слово вже поступово перетворилося на центральний термін лексичного гнізда. В свою чергу рідне слово обмежило своє значення, а в деяких випадках і зовсім втратило його.

Зовсім інша доля спіткала терміни нормандського походження. Ці слова відображували високе становище своїх користувачів. І тоді ця лексика увійшла в активне користування представників вищого суспільства: *crown, court, parliament, army, castle, art, mansion, costume, gown, ermine, beauty, banquet, feast* і т.д. Такий же красномовний соціолінгвістичний приклад стосується назв сортів м'яса:

саксонські терміни	нормандські терміни
<i>boar</i>	<i>brawn</i>
<i>calf</i>	<i>veal</i>
<i>cow</i>	<i>beef</i>
<i>deer</i>	<i>venison</i>
<i>pig</i>	<i>pork, ham, gammon</i>
<i>sheep</i>	<i>mutton</i>

Ось в таких змінах і виявляється справжній соціолінгвістичний зв'язок між суспільним статусом носіїв мови і наявністю словникової спадщини, залишеної після себе. Зрозуміло і те, що англійська мова не була чистою вже понад тисячоліття. Бо навіть Даніель Дефо в свій час саркастично висловився про неї: "Ваша Романо-Датсько-Нормандська англійська мова".

ЛІТЕРАТУРА:

1. Funiak, W.Q., The American-British, British-American Dictionary with Helpful Hints to Travelers. South • Brunswick and New York: A.S.Barnes and Company London, Thomas Yoseloff Ltd., 1978. - 135 с.
2. Hornby, A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Vol.1, Oxford University Press, Oxford, 1982.-509 с.
3. Hughes, G., Words in Time. A Social History of the English Vocabulary. Oxford: Blackwell Ltd., 1988. - 270 с.
4. Roberts, G.R., A Dictionary of Political Analysis. London; Longmans, 1971. - 412 с.
5. Safire, W., Safire's New Political Dictionary, Random House, New York, 1993. - 930 с.

Олександра Дуда

Львівський університет

ДО ПИТАННЯ ПРО КОРЕЛЯЦІЮ ЗАГАЛЬНОВЖИВАНОВОГО

СЛОВА І ТЕРМІНА

У сучасній лінгвістиці немає однозначного вирішення теоретико-лінгвістичного трактування терміна. Це пояснюється тим, що термінологія стала об'єктом лінгвістичного аналізу тільки за останні 30-40 років у зв'язку із різким зростанням науки у житті суспільства.

Найпоширенішою є точка зору на термінологію як на чітко окреслену підсистему в середині загальної лексичної системи мови. Такий підхід до термінології виправданий особливим призначенням терміна бути засобом вираження спеціального поняття в області науки, техніки, виробництва і підтримується вибором більшості дослідників у ролі об'єкта аналізу терміносистем типу кібернетики, робототехніки, електроніки. Ізольований характер таких терміносистем дозволяє розглядати термін як "особливе" слово зі своїми специфічними властивостями, котрі вирізняють його від загальноновживаного слова. До таких властивостей відносять перш за все його здатність виражати наукове поняття, а також його тенденцію до чіткості семантичних кордонів, однозначності, відсутності емоційного забарвлення [1; 2; 7].

Однак, було б неправильним вважати, що жорстка ізольованість однаково характерна для всіх терміносистем. Широке поширення певної частини понять неізольованих областей науки накладає відбиток на характер семантики термінів, котрі виражають ці поняття. Значна частина одиниць таких терміносистем переходить із спеціальної літературно-книжної у загальноновживану лексику, яка включає в основному нейтральну лексику, певну кількість літературно-розмовних, а також літературно-книжних елементів, до числа яких входять і терміни.

Розглядаючи терміни як певний пласт загально-літературної лексики, стикаємось із рядом труднощів у розумінні того, що таке термін. Перш за все виникає питання, чи є термін словом чи значенням сло-

ва. Дане питання з'являється у зв'язку з тим, що значна частина загально-літературних слів включає у склад своєї смислової структури, поряд із загальноновживаними значеннями, значення термінологічні. Ті лінгвісти, котрі досліджують термін у складі його терміносистеми, приймають слово у такому термінологічному значенні за самостійну одиницю терміносистеми.

Наприклад слово "*loan*" має як другорядне значення термінологічне значення банківської сфери "кредит, позика". Саме у цьому значенні спеціальні словники включають це слово на правах терміна.

Проблема розмежування терміна і загальноновживаного слова у таких випадках уявляється вирішеною для практичних цілей, якщо розглядати лексичні одиниці з точки зору їх основних і другорядних значень [9, 333].

Так, загальноновживані слова, будучи як правило багатозначними, мають у ролі своїх основних значень загальнономвні, тоді як термінологічні значення виступають у їхній структурі у ролі другорядних. Наприклад, загальноновживане слово *lot* може вживатися у своєму другорядному значенні у ролі банківського терміна "партия цінних паперів, що є одиницею на фондовій біржі". Терміни ж вже своїми основними значеннями виражають відповідні спеціальні поняття і як правило, мають загальнономвні значення (якщо вони їх мають) у ролі другорядних значень. Прикладом може служити термін *deposit*, основне значення якого "депозит, вклад" є термінологічним, тоді як другорядне значення "сховище, відкладення" є загальноновживаним.

У своїй статті ми будемо виходити з розуміння терміна як слова, що має термінологічне значення у ролі основного.

Визнання контактів термінологічної лексики із загальноновживаною дає також можливість розглядати наведені слова як терміни, котрі носять на собі відбиток контактів із загальноновживаною лексикою. В ідеальному випадку терміни - це слова, смислова структура яких вичерпується значеннями, пов'язаними із спеціальною областю знань, типу: *dividend, audit, finance*.

Дискусійним є також питання про те, чи є термінологічність властивістю лексичних одиниць чи їх функцією. Визнання термінологічності властивістю лексичних одиниць приводить багатьох дослідників, як справедливо зазначає В.Г.Гак, до протиставлення терміна загальноновживаному слову і навіть загальнолітературному [3, 68].

Ми схилиємось до точки зору тих лінгвістів, котрі зв'язують термінологічність з функцією лексичних одиниць [8, 195].

Виходячи з такого розуміння терміна можливо пояснити властивість одиниць типу *deposit* функціонувати у ролі загальноновживаного слова з реалізацією ним одного із другорядних значень. Так у словосполученні *to deposit an eggs* реалізується не основне термінологічне значення слова депозит, а його другорядне загальноновживане значення відкладати яйця.

Усе вищесказане приводить до розуміння терміна, як слова, яке у всіх своїх значеннях чи у частині значень виражає спеціальне поняття науки, техніки, виробництва і т.д. і функціонує переважно у спеціальній сфері.

З такого розуміння терміна впливає те, що термінологічна лексика як сукупність термінів певної області знань, може бути представлена двома групами:

1) власне терміни (типу *dividend, audit, finance*), котрі, будучи вузькоспеціальними одиницями, функціонують переважно у спеціальній сфері;

2) лексичні одиниці, котрі умовно можна назвати загальними термінами типу *deposit*, які функціонують у спеціальній сфері у ролі термінів і в неспеціальній - як правило, як загальноновживані слова.

Безперечно, що друга група, котра представлена загальними термінами, містить лексичні одиниці двопланового характеру, котрі обслуговують як спеціальну, так і неспеціальну сфери.

Таким чином, зміни лексичних зв'язків досліджуваними одиницями під час їх функціонування у неспеціальному контексті є не тільки показником наявності у терміна загальноновживаного значення, не-пов'язаного з термінологією, але і показником його двоїстого характеру по відношенню до одного і того ж значення, у якому він виступає як термін у спеціальній сфері і як загальне слово у неспеціальній сфері.

З приводу питання про мовну природу термінологічного значення у лінгвістичній літературі також висловлюються різні погляди. Одні дослідники не вважають термінологічне значення лексичним, інші виділяють у терміна два значення: буквальне і термінологічне (мовне і логічне). Буквальним (мовним) значенням терміна визнається лексичне значення слова, що виступає у спеціальній області

знань у ролі терміна, термінологічним (логічним) значенням є екстралінгвістична дефініція (ЕД), котра вказує технічні характеристики спеціального об'єкта, позначеного терміном, і приписується слову з певним лексичним значенням [2; 5; 6].

Ми схилиємось до думки про те, що термінологічне значення за своєю мовною природою визнається лексичним і одним із показників останнього є співвідносність терміна з постійним референтом - спеціальним об'єктом певної області знань.

Виявлення відмінності між ЕД термінологічного значення і словниковим тлумаченням загальноновживаного значення слова дозволяють говорити про дві форми тлумачення значень - про звичайну і наукову дефініцію. Звичайна дефініція описує об'єкт повсякденного життя словами у загальноновживаних значеннях, наукова дефініція описує спеціальний об'єкт, максимально використовуючи для цього терміни. Але використовувати відмінності між науковими і звичайними дефініціями у якості критерія розмежування термінологічного і загальноновживаного значень не уявляється достатнім.

Незбіг опису значень слова, котре виступає як термін і як загальноновживане слово і котре позначає один і той же об'єкт дійсності відмічав ще Л.В.Щерба, котрий вважав, що у таких випадках слово передає про об'єкт інформацію різного роду [11, 68].

На відміну від загальноновживаного слова, термін є формою існування не рядового, а наукового поняття, його значення залежить від його місця в теорії, його смислової структура елементарніша за смислову структуру загальноновживаного слова.

Зміна системи понять відображається у відповідних формальних і змістовних змінах термінології (збільшенні кількості термінів, зміні їх значень). Тому вивчення змін у термінології певної області знань дає можливість отримувати уявлення про особливості і закономірності розвитку наукової думки.

Необхідність у проверці ступеня відповідності значень термінів відображуваним ними поняттям викликана специфікою терміна - на його власне мовне, лексичне значення накладається понятійне значення. Лексичне і понятійне значення терміна не завжди сумісні. У ролі значення терміна виступає наукове поняття, властивості терміна визначаються специфікою його значення. Термін не може бути службовим словом чи часткою, а може бути тільки повнозначним словом чи сполученням повнозначних слів, а службові слова можуть належати до його структури лише як допоміжні елементи. Сукупність термінів презентує особливий пласт лексики, котрий знаходиться під впливом як системи лексики, так і системи наукових понять, тому у цьому пластові поєднуються і взаємодіють два типи зв'язків: понятійний і мовний. Однак термін, як і загальноновживане слово, є продукт абстрагуючої і узагальнюючої думки, служить для визначення і володіє значенням, є матеріальним за звучанням та написанням, називає предмет і виражає поняття, тим самим відображуючи світ, утворюється за існуючими у мові законами і вступає у зв'язок з іншими словами за законами певної мови. Обидва класи слів (загальноновживані слова та терміни) мають одну і ту ж саму лінгвістичну природу. Будучи образами реальної дійсності, вони покликані позначати позамовні факти, поняття. Термінам, як і загальноновживаним словам, властиві усі види лексико-семантичних зв'язків.

Проте термін, на відміну від загальноновживаного слова, виконує не лише номінативну функцію. Він як лексична одиниця має свій особливий статус. Репрезентуючи поняття науки, термін надалі використовується як засіб пізнання, фіксації, збереження, накопичення і трансляції наукових знань.

Взаємодія загальноновживаної лексики та будь-якої терміносистеми яскраво проявляє себе у тер-І мінологізації значення лексичної одиниці. Термін, утворений у результаті термінологізації, є семантичне вмотивованою лексичною одиницею. Термінологічне значення у загальноновживаному слові може виникати на основі метафоричної чи метонімічної спеціалізації загальноновживаної одиниці. Термінологічне значення, що виникло в результаті метафоричного чи метонімічного перенесення, є за своїм характером таким же конкретним, як і вихідне значення. Термінологічність значення перебуває у прямій залежності від рівня спеціалізації поняття, що асоціюється з цим значенням. Але встановлюючи термінологічність чи нетермінологічність значення, неможливо визначити ступінь спеціалізації поняття, співвідносного із значенням знака у кожному випадку його вживання. Показником терміно-логічності знака, спроможного виконувати термінологічну функцію є сам факт його вживання в спеціальній літературі, поза якою він втрачає функціональну і семантичну специфіку і перестає бути терміном. Міграція загальноновживаного слова у терміносистему спричиняє семантичне перетворення первинного значення, а асиміляція загальноновживаного слова терміносистемою спричиняє появу се-

мантично вмотивованого знака. Ця вмотивованість здійснюється на основі перенесення загальноновживаних значень на нові наукові поняття з допомогою асоціації за подібністю (метафоризація) і на основі перенесення ознаки за суміжністю (метонімізація).

Поряд з процесом міграції загальноновживаного слова у термінологію відбувається і зворотній процес - детермінологізація. Проникнення термінів у лексику загального вжитку спричинене екстралінгвістичними факторами: статус літературної мови, інтелектуальний рівень суспільства, суспільно-політичні умови [8, 206].

Десемантизація терміна, як і будь-якого іншого автосемантичного слова, полягає у тому, що термін не тільки виражає наукове поняття, а ще є пов'язаним з певними уявленнями [4, 37]. Спеціаліст, використовуючи терміни своєї предметної області у професійному мовленні, співвідносить їх перш за все із достатньо глибокими поняттями про явища, властивості і процеси, котрі належать до сфери його компетенції. Уявлення спеціаліста досить конкретні і за своїм змістом наближені до поняття. У процесі інтелектуалізації загальнолітературної мови частина спеціальних слів проникає у мову більшості мовців. Одночасно відбувається зменшення глибини поняття.

Так, на фоні економічних перетворень суспільства запозичена із англійської мови банківська мова стає завдяки тее- і газетним матеріалам широко відомою неспеціалістам. У системі загальноновживаної лексики терміни credit - кредит, banking business - банківська справа, futures - ф'ючерсні контракти реалізують тенденцію до спрощення семного складу. Проте як справедливо зауважив ще Л.В.Щерба: "У всякому разі слід пам'ятати, що немає підстав нав'язувати загальній мові поняття, котрі їй зовсім не властиві і котрі - головним чином і вирішальне - не є якими-небудь факторами у процесі мовленнєвого спілкування".

Питання взаємодії загальноновживаної лексики і термінології багато в чому залишається дискусійним, як і підхід до семантики терміна і розбудови термінологічних систем в плані їх унормування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бонелис М.Д. Об основных способах образования горных терминов в современной английской горнорудной терминологии // Вопросы романо-германской филологии, - Москва, 1961. - том XXVI. — С. 204-242.
2. Бурдин С.М. О терминологической лексике // НДВШ. Филологические науки. - 1958. - №4. - С. 16-35.
3. Гак В.Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы в терминологии // Семиотические проблемы языка науки, терминологии и информатики. - М.: Изд-во Московского университета. -1971. - С. 68-72.
4. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. - М.: Высшая школа, 1987. -104с.
5. Канделаки Т.Л. Значение терминов и системы значений научно-технических терминологии // Проблемы языка науки и техники. - М.: Наука, 1970. - С. 5-39.
6. Капанадзе Л.А. Взаимодействие терминологической лексики с общелитературной (на материале совр. русе. яз.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10,02.02 / Моск. гос. пед. ин-т. - М., 1966. - 35 с.
7. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. - М.: Наука, 1961. - 84 с.
8. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. - Львів: Світ, 1994. - 215 с.
9. Хорнунг В. К вопросу отграничения терминологической лексики от общепотребительной // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики. - М.: Изд-во Московского университета. - 1971. -С. 333-336.
10. Циткина Ф.А. Терминология и перевод (к основам сопоставительного терминоведения). - Львов: Вища школа, 1988. - 157 с.
11. Щерба Л.В. Опыт- общей теории лексикографTM. Избранные работы по языкознанию и фонетике.—Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1958. - т. 1. - 168 с.

Ірина Яковлева

ЕКЗОТИЗМИ В РОМАНАХ ДЖ. КОНРАДА

Під екзотизмами розуміють, насамперед, слова і вислови, запозичені із маловідомих мов, переважно неіндоевропейських, і вживані для надання мовленню особливого колориту.

Дослідники екзотичної лексики [1, 107-112] вказують на її гетерогенний характер, виділяючи в ній два розряди - мовні і мовленнєві екзотизми. Перші фіксуються тлумачними та перекладними сло-

вниками і можуть бути кваліфіковані як власне екзотизми. Мовні екзотизми, маючи вільне значення, реалізуються в актах індивідуального слововживання. Їх семантика характеризується смисловими та стилістичними зсувами, які виникають при їх зіткненні з одиницями мови-реципієнта.

Мовленнєві екзотизми (авторські, оказіональні) - це свого роду потенційні слова, віртуальні знаки, які сигналізують про те, що повідомляється щось нове, зв'язане із чужорідним середовищем. Ці слова здебільшого стилістично марковані.

У цілому екзотична лексика актуалізує національно-культурний та місцевий колорит, виступає стилістичним засобом створення достовірності та своєрідності описуваного. Лінгвокраїнознавчий компонент значення цих слів покликаний відбивати національно-культурні риси певного етносу і соціуму. Мовні екзотизми передають ці смислові нарошення навіть поза контекстом, оскільки читач має певну інформацію про екзотичні назви.

Значення мовленнєвих екзотизмів декодується лише в певному контексті, хоч лексичне й фонетичне оформлення більшості з них часто робить їх імплікацію прозорою, впізнаваною. Такі екзотизми можна називати стилістичними. Здебільшого вони використовуються автором один раз, а потім ніде не фіксуються, крім тих слів, що набули значення символів чи алюзій (наприклад, із романів Свіфта:

Лапута, Бробдингег), за якими міцно закріпилося цілком певне значення, і вони можуть використовуватись поза контекстом.

У романах Дж.Конрада використовуються як назви реальних екзотичних для того часу місць, міст, океанів, морів і рік (the Western Pacific, the Australian Coast, etc.), так і вигадані самим письменником (Levuka, Tamatave, Zamboanga, etc.).

Найбільш насичені екзотизмами романи "Лорд Джим" і "Ностромо" (від 0,7% до 1,5% всіх ужитих лексем), значно менше - "Тайфун", що пояснюється темою оповіді, закріпленістю дії за одним простором. Наприклад, у "Тайфуні" - це корабельна аварія в the Western Pacific, поодинокі екзотизми тут: soolie, nan-shan etc.

Роман "Ностромо", навпаки, - історія вигаданої Дж. Конрадом країни the Republic of Costaguana, для якої він зібрав матеріал зі всієї Південної Америки. Ось як про це пише один із відомих дослідників творчості письменника Норман Шерн: "...очевидна скуппульозність, з якою розроблена географія Кастагуани і топографія міста Сулако, разом зі всіма аспектами, запозиченими в багатьох справжніх країнах та містах. Так само детально сплановане сільське господарство, ремесла, природні ресурси і комунікації місцевості...

...Справжнім протагоністом роману є провінція Сулако, країна сутінків, країна високих тінистих гірських кряжів і туманного кампо, що був німим свідком подій, викликаних пристрастями людей, засліплених добром чи злом" [2] — така, на думку критика, тема, витоки і природа художньо значимих екзотизмів у романах Дж.Конрада.

Таким чином, функціональна й стилістична роль мовних і мовленнєвих (оказіональних) екзотизмів дає підстави об'єднати їх в одну ДТГ "Екзотизми" .

Екзотизми в текстах аналізованих творів можуть позначати: географічні назви (реальні та вигадані), власні імена персонажів, їх соціальний статус, назви предметів одягу, побуту та інших національно-етнічних реалій.

У своїх морських мандрах Дж.Конрад кілька раз перетинав Середземне море на шляху у Вест-Індію; він був у Мадрасі, Бомбеї та Калькутті бродив, уздовж рік Суматри та Борнео, відвідав Бангкок, плавав Тихим океаном і зібрав дуже багатий фактичний матеріал про Схід для своїх майбутніх книг. Це дало йому можливість вільно й широко оперувати лексикою аборигенів, активно використовувати її з певною метою у своїх романах. В англійській критичній літературі про творчість письменника знаходимо думку про важливість зображення екзотичної атмосфери цим письменником: "... автор був захоплений екзотичною атмосферою і зміг точно передати її зловісну чарівність..."

Конрад відтворює всю пишноту Сходу, його задушливу атмосферу, його загадковість і гріховну красу. Але набагато важливішою за його здатність описувати екзотику є поетична концепція Сходу

² Незважаючи на неоднорідність даних лексичних одиниць з точки зору семантики, формально-граматичних особливостей, ми об'єднуємо їх в одну ЛТГ групу. Екзотизми завдяки спільності прагматичних та стилістичних функцій, що в нашому випадку важливіше.

як символу морального зла, не ставлячи за мету дати точне визначення, а лише завдяки надзвичайній силі переконання, він (Конрад) спромігся передати відразливий дух зла, що таїться у темних місцинах світу [3, 260].

Можна погодитись з автором цього висловлювання у тому, що Конрад піддався чарам Сходу, а сила його таланту дала можливість передати блиск і гострі пахощі Сходу, його загадковість і нездорову принадність. Та, з другого боку, на думку Д. Нейл, Схід у поетичній концепції Конрада є символом морального зла. Конрад зовсім не прагне обґрунтувати свою точку зору, просто завдяки силі своєї уяви він створює атмосферу відразливого відчуття зла, що окривається у темних місцях цього світу, і це сприяло такому яскравому екзотичному фону його творів.

Можна полемізувати з тою чи іншою оцінкою творчості письменника, проте це не є нашим завданням. Зауважимо лише, що екзотичні елементи займають помітне місце в його романах. Це відзначають усі критики.

У романі "Лорд Джим" екзотизми неоднорідні за своїм походженням. Більшість із них запозичені із малайзійських та індійських мов і діалектів. Немало з них уже зареєстровані в словниках мови-реципієнта і стали мовними екзотизмами, інші незнайомі чи створюються самим автором.

Досліджувані романи дають матеріал для обох груп екзотизмів, свідченням чого можуть бути такі контексти: "Більшість з моїх інформаторів дотримувалися думки, що цей камінь напевно був нещасливим, подібно до знаменитого каменя, що належав султанові Сукадану і накликав на країну війни та невимовні біди у давні часи. Навіть сам Тамб Ітан невідступно крокував, немов яничар з кинджалом, ножем і списом за своїм білим господарем (паном) під час наших подорожей [4,262].

У наведених прикладах власні назви Tamb Itan (ім'я малайця), Sucasana (назва далекої країни), інші назви: sultan — правитель її), janissary (турецький воїн — яничар), kris (малайський кинжал) малайського та турецького походження надають описуваному особливого східного колориту.

Такі описи властиві й іншим романам письменника. В "Ностромо" це слова переважно іспанського походження: "Простий люд із сусідніх сіл, пастухи та наймити з прибережних пасовищ, покірні . індіанці, всі вони з трепетом усвідомлювали, що купи блискучого золота криються в похмурій глибині проваль, які розтинали кам'яністі рівнини Азуери [5, 40].

Півострів Азуера, reons (наймити), vaqueiros (пастухи), gancho (фермер), estancia (село), — ці слова іспанського походження ніби опосередковано повідомляють читача про епоху іспанського володарювання в Сулако та в близьких із ним краях.

У романі "Ностромо" читач постійно натрапляє на такі лексичні одиниці, наприклад, у назвах предметів побуту, транспорту, інтер'єру, соціального статусу: *sombrero, serape; tertulia, casa, cancellaria, sola; lancha, volante; landrones, matreros, leperors, etc.*

Ці слова вживаються в тексті в їх прямому номінативному значенні для передачі фактуальної інформації. Однак їх іномовний статус марковано в тексті роману іншим шрифтом, як це здебільшого буває з варваризмами.

Екзотизми в романах Дж.Конрада мають різний словниковий статус. Одні з них на той час вже були зафіксовані словниками: *sombrero, caballeros, plaza, comandantes, padres, politicos, sala; bamboo, casurian-trees, etc.*

Деякі екзотизми зрозумілі з контексту. Розглянемо їх на прикладах із роману "Nostromo": "Він, Гіоргіо, дослужився до першого морського чину і був кухарем генерала [5, 59].

Тут спостерігається денотативне використання і тлумачення слова: *afferez (ensign)* — перший морський чин, або: "В старому Гіоргіо відчувалася енергія почуттів, особиста сила переконань, щось, як вони називали "террібулата", щось таке, що навіває жах подібно до старого лева [5, 60]. Тут террі-булата — щось таке, що навіває жах подібно до старого лева — стає зрозумілим завдяки наступному перифразові—"an old lion".

Подані нижче приклади також підтверджують той факт, що при використанні екзотизму автор вдається до його тлумачення — до чи після його уведення в текст:

1) Більше того, вони не обділяли лікаря увагою, він був старий, потворний і вчений — трохи дивакуватий — навіть божевільний, якщо не чаклун [5, 70].

2) Таке не говорили про нього у насмішкуватій манері людей з великих рівнин, котрі вважають, що ніхто, крім них не здатний осідлати коня [5, 72].

3) Він навмисне приїхав до Сулако, і там давали обідній прийом запропонований компанією O.S. №. [5, 61].

У деяких випадках і без прямих тлумачень зрозуміло, про що йде мова. Показовим у цьому плані є такий контекст: "Бідолашна Костагуана! Колиш вона багато означала для священників і була нічим для людей, а тепер стала усім для цих великих політиків у Ста Марті для негрів та злодіїв".

Чарльз говорив з суддями, прокурорами та шанованими людьми у містах, так само, як і з помі* щиками у їх володіннях. Коменданти запропонували йому супровід, тому що він зміг пред'явити розпорядження теперішнього політичного лідера Сулако [5, 104].

Усі підкреслені слова є семантичне однорідними. Їх можна віднести до однієї лексико-тематичної групи "Соціальний стан": *padres, politicos, alcades, fiscales cdballeros, comandantes* (священники, судді, прокурори, поміщики, коменданти), точніше їх можна визначити як належні до лексико-семантичного ряду "високий чин, становище в суспільстві", що підкреслюється перифразами "the principle people in towns; the political chief etc".

Певний інтерес становить використання Дж. Конрадом слова "diligencia" яке є назвою поштової карети — диліжанс, в англійській інтерпретації це "a stage-coach".

Протягом усієї V глави роману "Nostromo" (7 сторінок) слово "diligencia" вжите 7 разів у його іспанському написанні і виділене курсивом. Навіть із наведених нижче мінімальних контекстів значення слова зрозуміле, однак, автор, використовуючи цю лексичну іномовну одиницю у її прямому значенні та в оригінальній орфографії, підкреслює тим самим, наскільки нестерпним виявилось для високопоставленого лондонського гостя — директора залізничної компанії — пересування через гори • Сулако непрохідними дорогами понад бездонними прірвами. Подорож, метою якої було придбання земель для залізниці. Значний об'єм контекстів утруднює їх цитування, однак перший випадок використання слова "diligencia" ми наведемо в повному контексті: "Голова ради директорів залізниці був привабливим і блідим лондонцем з срібним ореолом сивого волосся і охайною бородою. Він дивився через її плече з уважним, усміхненим і стомленим виглядом. Подорож з Лондона до Ста Марта у поштових кораблях і спеціальних екіпажа вздовж узбережжя ще можна було терпіти. Але їзда через гори до Сулако виявилася зовсім іншою завдяки старому диліжансові та жахливим дорогам, котрі снувалися через ущелини [5, 62].

І далі на стор.63"Проходячи до них через цю стіну гір, котрі він сам перетнув у старому диліжансі з ризиком для життя і здоров'я..."

На стор.65: "Але директор залізничної компанії відважно подолав гори у розхитаному диліжансі".

На стор.66: "...його слух вже призвичаївся до перших звуків очікуваного диліжансу"...

На цій же сторінці: Сходячи з чотириколісного диліжансу на затерпліх ногах..."

І, нарешті, у передостанньому абзаці глави: "...Він буде супроводжувати ваш диліжанс аж до Сулако разом з кількома робітниками колії. "Дорога погана...". Тому якщо ви матимете його під рукою, то збережете собі нерви" [5, 68].

Слово "diligencia", окрім свого прямого значення "вид транспорту", на якому пересувався високопоставлений чиновник, реалізує ще й додаткові значення, ставши ключовим у цій главі. Воно створює опозицію: (контекст між зовнішнім виглядом аристократа (*handsome, pale, silvery misty white hair, clipped beard.*), транспортом, яким він їхав із Лондона (*mail boats, special carriages of the coast line*), приємними відчуттями при цьому і його нестерпними важкими переїздами в допотопному старому "diligencia"; тут також здійснюється символічне протиставлення нової цивілізації і старого світу: сучасна залізниця (*railway*) — ветхий диліжанс (*diligencia*) на фоні дикої природи, що протягом віків стає на перешкоді підприємництву, на фоні важкої праці корінних жителів і поденних наймитів (*peons*).

Романам Дж-Конрада притаманне також своєрідне використання географічних назв. Він упереміш вживає реальні й вигадані назви країн, місцевостей, рік, гір, узбереж, заток, поселень. Це можна проілюструвати на прикладі глави 38 роману "Лорд Джим", яка присвячена долі людини по імені Браун — авантюриста, відомого на узбережжях Полінезії та Австралії. Назвемо лише основні місця його перебування (відповідно до послідовності їх появи і в тексті): "the Western Pacific, the Australian coast. Cape York, Eden Bay, Polynesia, Claphane, Melanesia, Malaita, Nuka — Hiva, the South Seas,

Manila Bay, Mindanao, the Straits of Macassar, the Java Sea, Madagascar, Tamatave, Patusan, the Batu Kring, etc.

А в тексті їх розмаїття збільшується за рахунок місцевих назв: Lamboanga, Tamatave, Zevuka, Costaguana, Sulaco, Azuera тощо. Цікаво, що деякі з них потім отримують свою реальну географічну назву, наприклад: Nselemba (Congo), Sulaco (Honduras).

Така насиченість тексту екзотичними назвами (реальними й вигаданими) і їх описи засвідчують передусім особисте знайомство автора з місцями, які він може достовірно описати читачеві. Причому це стосується як реальних, так і створених його уявою, але поданих як існуючі завдяки власному досвіду та спостереженням письменника.

Колорит достовірності, реальності подій, що відбуваються на екзотичному фоні, створює, як правило, і додаткові емоційно-експресивні відтінки — відчуття чогось невідворотного, тривожного, небаченого.

З такою ж функцією виступають численні імена туземців і їх народностей у Малайзії, Вест-Індії, Полінезії: Kanakas, Westindians, coolie, sidiboy, Bigus, nakhoda.

Цікаво, що деякі з екзотизмів зазнають у тексті романів морфологічних змін. Автор використовує їх у множині, вживає при них артиклі, прийменникові додатки, займенникові та об'єктивні означення, як-от у прикладі: "Він стояв дуже схвильований на місці свідка і його щоби палали у прохолодній просторій кімнаті: велике віяло повільно піднімалось і опускалось над його головою, або: "...так, ніби в цю мить він легко зійшов з дивовижних зелених ролів по той бік світу. Джим переходив у ко-ноє, щоб пливати до кампону Дорміана", чи "Джим провів цілий день зі старим Находа".

У тексті романів відбувається свого роду натуралізація екзотичних лексичних одиниць, асиміляція їх мовою-реципієнтом, в результаті чого їх можна віднести до тієї чи іншої частини мови.

Проте багато екзотизмів залишаються не зовсім зрозумілими читачеві. У зв'язку з цим деякі укладачі та видавці доповнюють найбільш насичені екзотизмами романи Дж.Конрада різноманітними коментарями, примітками і навіть словниками. Так, роман "Nostromo", виданий 1990 р. (Penguin Books) має "Notes" і "Glossary" в кінці книги, укладені Мартіном Сеймур-Смітом (by Martin Seymour-Smith) 1983 року. Глосарій містить 125 слів-екзотизмів, здебільшого іспанського походження, з перекладом по-англійськи; в "Notes" пропонується пояснення близько 40 слів.

Отже, не всі екзотизми із романів Дж.Конрада увійшли в англійську мову та адаптувались у ній. Вони залишились переважно екзотичною лексикою, як і були нею у час написання цих творів.

Екзотизми займають помітне місце в художній структурі романів Дж.Конрада виступають однією з невід'ємних типологічних ознак стилю його морських романів-подорожей.

У значенні екзотичних лексем завжди наявний лінгвокраїнознавчий елемент, який відбиває національно-культурні аспекти життя людей, їх емоційно-моральну та психологічну своєрідність, істо-рико-етнографічні аспекти розвитку. Екзотична лексика, крім інформативно-інтелектуальної функції, сприяє створенню романтичного колориту описуваного, посилює напруженість оповіді, його достовірність, з одного боку, з другого ж, завдяки своїм зображально-ілюстративним властивостям та особливостям стилістичного функціонування екзотизми відбивають специфіку індивідуально-авторського їх використання Дж.Конрадом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яхонтова Г. Лексична структура жанра екзотично-пригодницького роману (на матеріалі романів "Острів скарбів" Р. Стівенсона та "Копальні царя Соломона", Р. Хаггарда) // Іноземна філологія. - Львів, 1990. - Вип. 97. - С. 107-112.
2. Sherry Norman, Cambridge University Press, 1971.
3. Neill Diana, A Short History of the English Novel, № 9, 1967, p. 260.
4. Conrad Joseph. Lord Jim, Penguin Books, 1994 (L. J.).
5. Conrad Joseph. nostromo. Penguin Books, 1990 (N.).
6. Conrad Joseph. Typhoon and Other Stories, Leipzig, Tauchnitz, 1928 (T.).

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА НАЗВ КОЛЬОРІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Серед лексичних шарів, які складають основний словниковий фонд мови, належне місце займає лексико-семантична група назв кольорів.

Лексико-семантична група слів — це об'єднання слів, що семантичне співвідносяться одне з одним і належить до однієї частини мови.

Одним з найважливіших завдань вивчення лексико-семантичних груп у сучасній українській літературній мові є визначення їх системного характеру. Шлях до вирішення цієї проблеми повинен лежати через дослідження конкретних лексико-семантичних груп.

Кольори, що існують у природі, становлять систему. Ця система є тримірною, тобто кожен колір може змінюватись у трьох напрямках, які характеризують колірний тон, насиченість і світлість. Ця система є безперервною і замкненою: всі кольори зв'язані один з другим безперервними переходами, і між кожними двома кольорами існує багато таких переходів. При поступовій зміні, шляхом безперервних переходів, один колір може бути переведений в будь-який інший. Так, наприклад, жовтий колір при змішуванні з червоним дає оранжевий, який при поступовій зміні може бути переведений у світло-червоний, червоний, темно-червоний, і т.д.

Колірний тон є однією з основних ознак, за якою люди розрізняють предметні орієнтують свою поведінку. В українській мові розташовані по лінії кольорного тону. Перехід від відчуття кольору до думки має в своїй основі зв'язок між кольором і словом. Єдність і розуміння зорових функцій проявляє себе у сприйманні та назвах кольорів.

Кожна назва означає одиничні кольори, узагальнюючи їх у деякі групи і абстрагуючись від різниці між ними. Для будь-якого кольору потенціально можливий цілий ряд назв, у яких кожне слово підкреслює окрему сторону одного спільного змістового поняття. Наприклад: "червоний" — один з основних кольорів спектру, що йде після оранжевого; кольору крові. Цей самий тон, але з певними відтінками і насиченістю передають слова: багрянний (густо-червоний), шарлатовий (багрянний), червлений (багрянний) — поетичне, густо-червоний, багровий (густо-червоний з легким синюватим відтінком), пурпурний (темно-багровий), червінковий (густо-червоний), червінковий (густо-червоний з коричневим відтінком), пурпурово-червоний, бордо, бордовий (темно-червоний), темно-бордовий, бураковий, бурачниковий (темно-червоний з синюватим відтінком), вишневий (темно-червоний, кольору стиглої вишні), темно-вишневий, малиновий (темно-червоний), темно-червоний, гранатовий (діал.) (темно-червоний), багристий, багрянистий (відтінок багряного), кров'яний (яскраво-червоний), криваво-червоний, кіноварний (яскраво-червоний), рубіновий (яскраво-червоний), кумачевий (яскраво-червоний), огняний (кольору вогню), огняно-червоний, яскраво-червоний, червоногарячий (яскраво-червоний), яро-червоний (яскраво-червоний), ясно-червоний (яскраво-червоний), червчатий (яскраво-червоний) — застар., шарлаховий (яскраво-червоний), чермний (яскраво-червоний), кораловий (яскраво-червоний), червонуватий, червонкуватий, червонястий, червоненький, червонявий (обл), рожевий (світло-червоний), темно-рожевий, ясно-рожевий, рум'яний (рожевий із золотисто-коричневим відтінком, рожевий), мідний (червоно-жовтий), мідно-червоний (червоний з жовтим відтінком), рудий (червоно-жовтий), рудуватий, рудавий, рудо-жовтий, буланний (світло-рудий) — про масть коня, рижий (червоно-жовтий), гнідий (червонувато-рижий) — про масть коня, темно-гнідий, цегляний (коричнувато-червоний), темно-цеглястий, темно-цеглястий, оранжевий (середній між червоним і жовтим), моркв'яний (оранжевий).

Таку групу слів, яка об'єднана на основі загальної значеннєвої співвіднесеності і яка з тим або іншим ступенем повноти передає один колір, ми визначаємо як синонімічний ряд, мікросистему, що має певну внутрішню структуру.

Відбиваючи складність і суперечливість процесу пізнання, такі мікросистеми у складі лексико-семантичної групи об'єднують різномірні елементи:

1. Утворення, успадковані мовою від епохи спільнослов'янської мовної єдності, які втратили внутрішню форму, немотивовані з погляду носіїв сучасної української літературної мови (червоний, білий, синій, зелений, чорний, жовтий, сірий, рудий, червлений, русий, сизий, сивий, гнідий).

При цьому, звичайно, маються на увазі сучасні співвідношення між звуковим комплексом і способом уявлення значення слова, або між "знаком знака" і "звуком", тобто внутрішньою формою. Такі слова є результатом закономірного розвитку, який в міру можливості розкривається етимологією. Ці назви є своєрідним кістком словника, служать основою і матеріалом для творення величезних мас похідних, мотивованих слів, порівняйте словесне гніздо, утворене на основі слова "білий": білас-тий, білястий, біління, біленький, біленько, білесенький, білизна, білість, білило, білина, білити, білитися, білиця, білі, біління, білення, білісінський, білобокий, білобородий, білобровий, біловидий, біловолосий, біловус, біловусий, білогвардієць, білоголовий, білогривий, білогрудий, білозерний, білозір, білозорий, білозубий, білозубка, білокамінний, білокам'яний, білокопитий, білокорий, білокрівець, білокрів'я, білолиций, білолобий, білоперий, білорибця, білорукій, білоручка, білуватий, білявенький, білявий, біляк, білястий і ін.

2. Новоутворення, слова-назви, що мають прозору семантико-морфологічну структуру, утворенні за колірною схожістю до предметів та явищ об'єктивної дійсності, означають колірну якість опосередковано (рожевий, фіалковий, вишневий, бузковий, пшеничний, сніжний, срібний, волошковий та ін.)

У семантичному відношенні вся сукупність назв, утворених за схожістю до предмета чи явища з характерною барвою, є дуже різноманітною групою, можливості поповнення якої новими лексемами теоретично не обмежені.

Усі ці назви можна класифікувати в залежності від того, як вони співвідносяться з основою, від якої утворені: всі лексеми (прикметники) є похідними назвами і розвинули якісне значення (порівняйте: вишневі уста, вишневі сади і вишневий цвіт).

Такий взаємозв'язок у межах лексико-семантичної системи є відбиттям об'єктивно існуючих зв'язків предметів і явищ реальної дійсності, де окреме тисячами переходами зв'язане з іншими речами, явищами, процесами, ознаками.

3. Слова — назви кольорів, які є іншомовними запозиченнями або в основі творення яких лежить іншомовний елемент: бордо, бордовий (франц. bordeaux — темно-червоний — назву дано за кольором вина, названого за містом Бордо, в якому вироблявся цей сорт вина; фіолетовий (франц. violette — фіалка); ліловий (франц. lilas — бузок); беж (франц. laine — натуральна шерсть, ясно коричневий колір з кремовим відтінком; маренго (італ. magengo) — чорний колір з сірим відтінком; назва дана за кольором тканини, що виготовлялася в селі Маренго у Північній Італії; хакі (інд. khak --колір грязі)- земляний, коричнево-зелений колір з сірим відтінком; електрик (франц. électrique)- голубий чи синій колір з сірим відтінком; палевий (франц. paille — солома) — блідо-жовтий колір з рожевим відтінком; теракотовий (франц. terra cotta — обпалена земля) — червоно-коричневий колір;

оранжевий (франц. orange — апельсин) — колір між червоним і жовтим; карий (тюрк. кара — чорний) — коричневий; індіго (ісп. indigo) — темно синій; буланій (тюрк. bulan, що означає світло-жовту масть коня) — світло рудий, жовтий; бурий (тюрк. bur, що означає рижу масть коня) — темно-коричневий; чалий (тюрк. cai — сірий, червонувато-сірий, сивий) — сірий з домішкою іншого кольору; брунатий (польськ. brnaty — коричневий) — коричневий, темно-жовтий колір.

З погляду на структуру вся мікросистема характеризується формами чотирьох словотворчих типів:

1. Кореневі, безсуфіксні назви кольорів (білий, чорний, сірий, синій, зелений і под.).
2. Назви, утворені від іменникових основ за допомогою суфіксів (лимон — лимонний, буряк — буряковий, вишня — вишневий і под.).
3. Назви, утворені від прикметникових основ за допомогою суфіксів об'єктивної оцінки (синій — синюватий, синенький, зелений — зеленавий і под.).
4. Складні утворення від основ різних лексико-граматичних розрядів слів (темно-червоний, яскраво-зелений, лимонно-жовтий та ін.).

Як явища історичні, ряди назв не є замкнутими, нерухомими системами, вони можуть поповнюватися новими словами. Однак функціонування їх не зводиться тільки до змін кількісного порядку.

Системні зв'язки в лексиці у певній мірі обумовлені закономірністю зв'язків явищ дійсності. Наявність у різних предметів матеріального світу спільних сторін і ознак визначає виникнення у сві-

домості людини асоціативних зв'язків між ними, що знаходить своє відображення в мові. Одна і та ж назва може бути місцем перетину різних рядів, утворюючи складні перехрещення. Так, наприклад, слово золотий і срібний можуть означати: матеріал, з якого виготовлено предмет (золотий годинник срібна монета); колір предмета за колірною схожістю до цих металів (золоте волосся, срібна борода) і ін. значення.

Якою багатою не була б система слів мови, навколишніх предметів, явищ, ознак завжди більше, слову часто доводиться означати більше, ніж один клас предметів, ознак, якостей чи дій.

Система слів і система значень слів мови складаються у взаємозв'язку і протягом довготривалого розвитку.

У процесі пізнання навколишнього світу склався той комплекс назв кольорів, який може бути представлений набором семантичних моделей з різним ступенем продуктивності, що реалізується у мові в різні періоди її розвитку.

1. Назви основні ("ядро"), значення яких не мотивоване з погляду носіїв сучасної української літературної мови.

2. Назви, що означають колірну якість опосередковано, за колірною схожістю ("периферія").

3. Назви іншомовного походження, морфологічно оформленні за словотворчими типами сучас-, ної української літературної мови ("периферія").

Аналіз семантичних рядів назв кольорів дозволяє говорити про семантичне багатство і різноманітність цієї лексико-семантичної групи, про її словотворчі і семантичні зв'язки з іншими пластами лексики.

Дослідження показало, що лексико-семантична група назв кольорів є система. Центром якої є "ядро", що складається із семи семантично незалежних слів (червоний, білий, чорний, жовтий, синій, зелений, голубий). "Периферія", дистанціюючи різні відтінки основного тону, розміщена навколо ядра. Між колірними тонами не існує різких фізичних та психологічних меж.

Назвам кольорів "ядра" характерні такі ознаки:

1. Невивідність основи.

2. Первинність колірного значення при наявності вивідних (переносних) значень.

3. Неможливість визначення його мовного значення через інші назви кольору (порівняйте "червоний", "жовтий" і "оранжевий", який визначається як середній між червоним і жовтим).

4. Можливість утворення від даного слова різних вивідних і складних слів (білий — білизна, білість, білосніжний та ін.).

5. Здатність входити у склад фразеологізмів та порівняльних зворотів із значенням кольору (пустити червоного півня, червоний, як рак).

6. Частотність вживання (члени "ядра" в середньому в 10 разів частотніше, ніж члени "периферії").

7. Стилістична нейтральність слова. (Порівняйте: червоний і вишневий).

8. Вільна сполучуваність і його об'єктивна необумовленість. (Порівняйте: карий і коришневий). "Периферія" характеризується:

1. Залежністю лексичного значення слова, тобто можливістю визначення значення через відповідні назви інших кольорів (наприклад: малиновий — темно-червоний, янтарний — золотисто-жовтий, прозоро-жовтий і т. д.).

2. Кожна лексична одиниця "периферії" є членом мовного синонімічного ряду, що групуються навколо основної назви кольору, члена "ядра".

3. У складі синонімічних рядів одиниці "периферії" займають залежне положення, що зв'язано з їх семантичною і лексичною специфікою, з наявністю у них спеціальних уточнюючих функцій, що не властиво назвам "ядра".

Генетичне назви кольорів органічно пов'язані з словами предметного значення. Семантичні та етимологічні дослідження слів свідчать, що назви кольорів виникають як слова-характеристики, відбивають у своєму лексичному значенні ту або іншу властивість чи ознаку предмета. Так, наприклад, в основі назви кольору "вишневий" лежить порівняння з кольором плодів стиглої вишні. Назви барв, утворенні за колірною схожістю, виникли пізніше порівняння з так званими

"первинними кольорами" (червоний, жовтий, синій, зелений), в результаті подальшого розвитку абстрагуючої властивості людського мислення.

Збагачення словника кольорів підпорядковується певним законам, воно йде в основному у напрямку розширення назв відтінків основних кольорів спектру. Це прикметники вивідні від назв металів, плодів, рослин, тварин, мінералів, продуктів харчування, явищ природи, назв тканин, назв технічних витворів з яскраво вираженим забарвленням.

Через наявність внутрішньої форми ознака, виражена похідними назвами кольорів, не сприймається як абсолютна, безвідносна.

Прагнення людської свідомості до нових засобів вираження якісних градацій кольору сприяє утворенню в мові складних назв кольорів, що передають їх різні відтінки, дають їх психологічну характеристику (темно-жовтий, світло-червоний, ніжно-голубий, різно-білий і под.), а також позначають змішані кольори та їх відтінки (зеленувато-жовтий, молочно-білуватий, попелясто-жовтий і под.).

На сучасному етапі розвитку мови колірна лексика в основному поповнюється саме за рахунок складних назв, які використовуються в художній літературі для портретної характеристики дійових осіб, змалювання пейзажів. Широко вживаються кольороназви (складні) в різних галузях науки та образотворчого мистецтва.

Зеновія Будій

Тернопільський технічний університет

ЛЕКСИКА ПОЛЮВАННЯ У РОМАНІ Г.МЕЛВІЛЛА "МОБІ ДІК"

Лексико-семантична система художнього твору є складне ціле, системний аналіз якого дає можливість розкрити внутрішні зв'язки функціонування лексичних одиниць. Найбільш доцільним та результативним вважається вивчення особливостей словникового складу твору з точки зору семантичних полів та лексико-семантичних груп, так як це допомагає визначити тематичне скерування твору, особливості зображуваного матеріалу, естетичний світогляд автора. Адже, як вважають Дятчук В.В. та Пустовіт Л.О., "світ зображуваних письменником реалій віддзеркалюється в його словнику, у виборі тих понять — прямих і переносних, однозначних і багатозначних назв, які покликані відтворити навколишню природу і передати емоційно-оцінне ставлення письменника до зображуваного" [3, 5].

Мета даної статті — дослідити функціонування елементів лексико-семантичних груп (ЛСГ), які утворюють структуру та склад семантичного поля полювання у романі Г.Мелвілла "Мобі Дік" (1851).

Темі полювання на китів підпорядковано всю словесно-художню систему роману. На час написання роману Америка була однією з найбільших морських держав світу з високо розвинутим торговельним, китобійним та військовим флотом. Китобійний промисел став невід'ємною частиною життя американців.

У романі детально описується робота, трудові будні, звичайне життя на борту китобійного судна "Пекод". Одночасно з розвитком сюжету автор вирішує проблему філософського змісту: проблему добра та зла, взаємозв'язку та взаємозалежності у Природі та Всесвіті, тому цілі розділи роману "переростають у довершену алегорію життя" [9, 140].

Слова, словосполучення, фразеологізми, значення яких співвідносяться з темою полювання, встановлюють семантичні зв'язки та беруть участь у відтворенні картин полювання на китів.

За своїми семантичними характеристиками семантичне поле полювання можна поділити на такі розряди:

- 1) лексико-асоціативний цикл "полювання";
- 2) військова лексика.

Оскільки ці розряди виділялися за їхніми функціонально-стилістичними належностями, основна увага приділялася стилістичному значенню досліджуваних одиниць, які утворюють у романі семантико-стилістичне поле. Згідно з твердженням Азнаурової З.С. під семантико-стилістичним полем ми розуміємо сукупність стилістичних значень, представлених у вигляді "сітки" або системи з особливостями їх взаємодії [1, 17].

Лексичний асоціативний цикл "полювання" представлений у романі наступними лексико-семантичними групами (ЛСГ):

- 1) ЛСГ слів, об'єднаних загальним значенням "hunt";

- 2) ЛСГ із загальним значенням "hunter";
- 3) ЛСГ із значенням "prey".

Лексеми *chase*, *pursuit* та *hunt* мають найвищу частотність вживання серед елементів своєї групи (27, 9 та 8 слововживань) та чітко виділяються в тексті роману завдяки високій частотності вживання і важливій естетичній функції. Елементи цієї ЛСГ передають поняття самої суті китобійного промислу. Функціонуючи, як правило, із спеціальною лексикою китобійного промислу, такі слова набувають характеру лексичних одиниць, які означають специфічне поняття у сфері китобійного промислу, наприклад: "... in the early times of the whale fishery, ere ships were regularly launched in **pursuit** of the game, the people of that island erected lofty spars along the sea-coast,..." [8, 173]; "... considering that the **pursuit** of whales is always under great and extraordinary difficulties; that every individual moment, indeed, then comprises a peril; under these circumstances is it wise for any maimed man to enter a whaleboat in the **hunt**?" [8, 244]; "How obvious is it, too, that this necessity for the whale's rising exposes him to all the fatal hazards of the chase" [8,382].

Лексичні одиниці ЛСП слів із загальним значенням "hunt", будучи вжитими у своєму прямому номінативному значенні, передають напруженість переслідування та полювання на кита.

В цьому ж плані велике стилістичне навантаження несуть лексеми, з якими вживаються слова *chase*, *hunt*, *pursuit*, акцентуючи небезпеку китобійного промислу, наприклад:

tormented, weary and perilous, hard, hot, valiant chase;
continuous, intense, keen pursuit;
bloody hunt.

Слова, об'єднані загальним значенням "hunter", не відзначаються високою частотністю вживання, проте їх використання автором є важливим при висвітленні теми полювання, оскільки вони сприяють розкриттю загарбницького характеру діяльності людини. За допомогою порівнянь, які базуються на лексичних елементах даної ЛСГ, Мелвілл передає думку про те, що людині притаманний ненаситний дух мисливця: "In this business he proceeds very heedfally, like a **treasure-hunter** in some old house, sounding the walls to find where the gold is masoned in" [8, 354]; "His boat's crew were all in high excitement, eagerly helping their chief, and looking as anxious as **gold-hunters**" [8, 417].

До одиниць ЛСГ, об'єднаних значенням "prey", що функціонують у романі, належать слова *foe*, *prey*, *enemy*, які вживаються у прямому значенні, коли автором подаються описи процесу полювання на китів: "The four boats were soon on the water; Ahab's in advance, and all swiftly pulling towards their **prey**" [8, 290]; "At length the breathless hunter came so nigh his seemingly unsuspecting **prey**, that his entire dazzling hump was distinctly visible,..." [8, 550].

На рівні лексики взаємовідносини між людьми та китами, яких люди вбивають, передаються вживанням слова *foe* у номінативному значенні: "... that tiller was in one mass, curiously carved from the long narrow lower jaw of hereditary **foe** " [8, 94], "... in life the great whale's body may have been a real terror to his foes, ..." [8,323].

У романі Мелвілл гостро і глибоко ставить проблему боротьби добра і зла. Символом зла в очах Ахава є Білий Кит, до якого капітан відчуває лише ненависть і жадобу знищити його: "...one captain, seizing the line-knife from his broken prow, had dashed at the whale, as an Arkansas duellist at his **foe**,... That captain was Ahab"-[10,201].

Капітан Ахав, керуючись сліпою ненавистю до кита, прагне неодмінно вполювати його, чого б це йому не коштувало. Він свідомий того, що це може занапастити всю команду корабля. У прямій мові Старбака у синтагматичному зв'язку функціонують елементи лексики полювання та лексеми *wilful*, *deadly*, *harm*, які допомагають імпліцитно передати сум'яття, напруження, що наростає у розвитку подій роману : "Aye and he would fain **kill** all his crew.... Yes, it would make him the **wilful murderer** of thirty men and more, if this ship come to any deadly harm ..." [8, 19], Мелвілл показує, як Ахав сам стає загрозою для оточуючих, тому що "людина, яка ненавидить надто сильно, стає тим, що вона ненавидить" [6, 98].

У романі простежується тема ворожості не тільки у відносинах між людьми та китами, де лексеми ЛСГ слів, об'єднаних значенням "prey", вживаються у номінативному значенні, але і у випадках, коли вони вживаються метафорично, передаючи сприйняття морем присутності живих істор:" But not only is the sea such a **foe** to man who is an alien to it, but it is also a fiend to its own offspring; ... so the sea

dashes even the mightiest whales against the rocks, and leaves them there side by side with the split wrecks of ships" [8, 287].

У розділі 23 "The Lee Shore" говориться про те, що земля є небезпечною для корабля під час шторму на морі. Поєднання лексеми *foe* з елементами морської лексики допомагає з особливою експресією передати напруженість становища: "But in that gale, the port, the land, is that ship's direst jeopardy... With all her might she crowds all sail off shore; in so doing, fights 'gainst the very winds that fain would blow her homeward; seeks all the lashed sea's landlessness again, for refuge's sake forlornly rushing into peril; her only friend her bitterest foe!" [8, 129]. Емотивного забарвлення лексеми *foe* надає емоційно-експресивний прикметник *bitterest*, вжитий у одному контексті з нею.

Однією з особливостей мови роману Г.Мелвілла є помітна концентрація в його лексичному складі елементів військової лексики, які тісно взаємодіють з елементами асоціативного циклу "полювання" та лексикою китобійного промислу. Лексичні одиниці військової лексики допомагають відтворити атмосферу китобійного промислу, який зображений автором як справжня війна людини з Природою, коли людина ставить собі за мету підкорити Природу. У романі прослідковується поступова еволюція загарбницької поведінки нентакітців, які, як тільки відчули себе впевнено на морі, оголосили війну найбільшим живим істотам акваторії: "...these Nantucketers, born on a beach, should take to the sea for a livelihood!... and in all seasons and all oceans **declared** everlasting war with the mightiest animated mass that has survived the flood..." [8, 88-89].

Військову лексику роману можна поділити на наступні ЛСГ:

- 1) ЛСГ слів, об'єднаних загальним значенням "warfare";
- 2) ЛСГ слів, що називають військові дії;
- 3) ЛСГ слів, що називають військовослужбовців;
- 4) ЛСГ слів, об'єднаних загальним значенням "weapon".

Найвища частотність вживання серед слів, об'єднаних загальним значенням "warfare", - у слова *battle*. Найчастіше воно вживається у номінативному значенні; в окремих випадках прикметники, вжиті у синтагматичному зв'язку з іменником *battle* (*great battle*, *deadly battle*), надають йому особливої експресивності.

У деяких випадках слово *battle* набуває термінологічного характеру, що підсилюється вживанням у цьому ж контексті інших лексем військової лексики: "In that grand **order of battle** in which Captain Ahab would probably **marshal** his forces to descend on the whales, these three headsmen were as **captains of companies**" [8, 139].

Всі лексеми військової лексики, які функціонують у даному реченні, вжиті на метафоричному рівні. Таке використання лексем підкреслює думку автора про те, що полювання носить характер запеклого бою.

Лексема *war* вживається у словосполученнях моделі V +(Prep.)+ WAR, де вона набуває спеціального значення, наприклад: *to carry on war*, *to make war*, *to declare war*.

В епізоді роману, де зображено бій команди "Пекода" з Білим Китом, функціонує елемент військової лексики — *assault*, який вживається поряд з емоційно зарядженим прикметником *more deadly* у порівнянні, що передає жорстокість зіткнення, коли бій іде не на життя, а на смерть: "But soon resuming his horizontal attitude, Moby Dick swam swiftly round and round the wrecked crew; sideways churning the water in his vengeful wake, as if lashing himself up to still another and more deadly **assault**" [8, 553].

На метафоричному рівні неодноразово прослідковується паралель між поняттями ведення війни та полювання на китів: "Nor when expandingly lifted by your subject, can you fail to trace out great whales in the starry heavens, and boats in **pursuit** of them; as when long filled with thoughts of **war** the Eastern nations saw **armies** locked in **battle** among the clouds" [8, 285].

У деяких випадках елементи ЛСГ слів, об'єднаних загальним значенням "warfare", зазнають різного роду семантичних перетворень і виступають в ролі художньо-образних засобів. Особливістю їхнього вживання є те, що вони, як правило, використовуються у контексті з власними назвами історичних битв. Переважно це відбувається у випадках алюзій та порівнянь. Подаючи опис зовнішності Квікега, Ізмаїл говорить: "As I live, these covered parts of him were checkered with the same squares as his face;... he seemed to have been in a **Thirty Year's War**..." [8, 50]. Поведінка пораненого кита нагадує відчайдушного Арнольда у битві під Саратогою: "A whale wounded in this parts,...., was now dashing

among the revolving circles like the lone mounted desperado Arnold, at the **battle of Saratoga**, carrying dismay wherever he went" [8, 400].

Група слів, що називають військові до, та лексеми ЛСГ слів, які передають назви військовослужбовців, будучи вжитими у порівняннях або метафорах, набувають художнього змісту та розкривають складність полювання на китів, підкреслюють небезпеку китобійного промислу, під час якого знесилюються не лише люди, а й зношується обладнання та сам корабель. Наприклад: "Long seasoned and weather-stained in the typhoons and calms of all four oceans, her old hull's complexion was darkened like a French **grenadier's**, who has alike **fought** in Egypt and Siberia" [8, 94], "Not the raw **recruit, marching** ...into the fever heat of his first **battle**;... can feel stranger and stronger emotions than that man does, who for the first time finds himself pulling into the charmed; chummed circle of the hunted Sperm Whale" [8, 239], "Look at the sailor, called the mincer, who .. heavily backs the grandissimus, as the mariners call it, and with bowed shoulders, staggers off with it as if he were a **grenadier** carrying a dead comrade from the field" [8,428].

Узагальнюючим образом полювання на китів як кривавої війни є порівняння табуна китів з армією, флотом. Семантика слова *agmy* підсилюється словом *host*, яке у словосполученні "host of vapory spouts" вживається у номінативному значенні архаїзму *host*. Кити, які прагнуть уникнути небезпеки, порівнюються з військом, що не хоче потрапити у засідку: "Seen from the Pequod's deck, this **host** of vapory spouts, showed like the thousand cheerful chimneys of some dense metropolis... As marching **armies** approaching an unfriendly defile in the mountains, accelerate their **march**, all eagerness to place that perilous passage in their rear,... even so did this vast **fleet** of whales now seem hurrying forward through the straits..." [8, 393].

За допомогою порівнянь, які базуються на лексичних одиницях ЛСГ слів, об'єднаних загальним значенням *weapon*, автор передає думку про те, що все знаряддя, яке використовується у китобійному промислі, є нічим іншим, як холодною, нищівною зброєю, а саме полювання нагадує справжню війну: "Thereby the **weapon** is instantly at hand to its hurier, who snatches it up as readily from its rest as a black woodsman swings his **rifle** from the wall" [8, 303].

Навіть погляди китобійників стають убивчими, коли йде мова про пошуки китів: "But though the ship so swiftly sped, and though from every eye, like **arrow**, the eager glances **shot**, yet the silvery jet was no more seen that night" [8, 248].

У описі могутності кита, який міститься в уривку з Біблійної Книги Йоза, зустрічаються елементи військової лексики, які відтворюють поняття цілого арсеналу зброї, що може використовуватися у китобійному промислі: "Canst thou fill his skin with barbed irons? or his head with fish-spears? The **sword** of him that layeth at him cannot hold, the **spear**, the **dart**, nor the **habergeon**: he esteemeth iron as straw; the arrow cannot make him flee; **darts** are counted as stubble; he laugheth at the shaking of a spear!" [8,369].

Мелвілл підкреслює той факт, що на морських просторах ведеться війна людини та природи. У розділі 86 "The Tail", де говориться про безпечну гру кита в океані, удар хвоста по воді нагадує постріл з гармати: "You would almost think a great **gun** had been **discharged**; and if you noticed the light wreath of vapor from the spiracle at his other extremity, you would think that that was the smoke from the **touch-hole**" [8, 388]. При описі тайфуна у Японському морі автор вдається до лексичних засобів, що передають вибухи бомб: "It will sometimes burst from out that cloudless sky, like an exploding **bomb** upon a dazed and sleepy town" [8, 508].

Нами помічено випадки вживання елементів семантичного поля полювання у метафорах та алюзіях, де вони переходять у поле філософської лексики, будучи вжитими у одному контексті. Наприклад, слова, об'єднані загальним значенням *weapon*, передають думки про вартості та мету життя, які сповнюють кожну людину у вирішальні моменти її буття: "This is my substitute for pistol and ball. With a philosophical flourish Cato throws himself upon his sword; I quietly take to the ship" [8, 31]. Підтекстова інформація, створена на основі протиставлення способів виходу із складних життєвих ситуацій (*throws: quietly take to*), допомагає читачеві зрозуміти сприйняття автором навколишнього світу, його любов до усього живого на Землі та філософський підхід до ставлення людей одне до одного та до Всесвіту.

Слова, об'єднані загальним значенням "hunt", передають невтомне, проте марне переслідування думкою химерних, вигаданих мрій: "But in **pursuit** of those far mysteries we dream off, or intormented

chase of that demon phantom that, some time or other, swims before all human hearts; while chasing such over this round globe, they either lead us on in barren mazes or midway leave us whelmed" [8, 252].

Використовуючи лексику полювання для філософських узагальнень, автор підсумовує свої спостереження за людьми та природою — рослинним, тваринним світом, внутрішньою суттю життєвих явищ і робить досить песимістичний висновок: "For we are all killers, on land and on sea; Bonapartes and Sharks included" [8, 161].

Вживання лексем killers, Bonapartes та Sharks у одному лінійному зв'язку створює ігдітекстову інформацію, яка проспективно готує читача до майбутніх трагічних подій у романі, підкреслює загальну спрямованість концепцій роману.

Фінальний епізод полювання зображено письменником через сприйняття подій персонажем Ізмаїлом. Яскраво негативне ставлення героя до такого полювання передається за допомогою лексичних одиниць семантичного поля лексики полювання та військової лексики, які вжито метафорично або у порівнянні: "...the line... — ran foul. Ahab stooped to clear it; he did clear it; but the flying tum caught him round the neck, and voicelessly as Turkish mutes bowstring their victim, he has shot out of the boat, sre the crew knew he was gone" [8, 574].

Таким чином, функціонування лексики полювання та військової лексики у романі "Мобі Дік" має важливе стилістичне значення для відтворення реальної картини світу китобійного промислу, передачі внутрішнього психологічного стану персонажів та створення підтекстової інформації філософського плану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азнаурова З.С. Слово как объект лингвистической стилистики: Автореф. дис....-д-ра филол.наук. — М., 1974.
2. Вердиева З.Н. Семангические поля в современном английском языке. — М., 1986.
3. Дятчук В.В., Пустовіт Л.О. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови. — К., 1983.
4. Кочерган М.П. Слово і контекст. — Львів, 1980.
5. Кухаренко В.А. Інтерпретація тексту. — Л., 1978.
6. Doren Carl van. The American Novel. 1789-1939. N.Y., 1940.
7. Lyons J. Semantics, w. 1-2. Cambridge University Press, 1978.
8. Melville H. Moby-Dick. N.Y., L., 1966.
9. Richard H. Brodhead. Hawthorne, Melville and the Novel. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1977.
10. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English/ A.S. Homby. Oxford University Press, 1974.

Тетяна Олійник

КУЛЬТУРНО-АСОЦІАТИВНИЙ (СИМВОЛІЧНИЙ) КОМПОНЕНТ ЗНАЧЕННЯ ВЛАСНИХ ІМЕН

Останнім часом все більшої актуальності в лінгводидактиці набуває вивчення мови в тісному зв'язку з культурно-історичною традицією народу носія. Саме цей напрямок і був названий Є.М.Верещагініним та В.Г.Костомаровим "лінгвокраїнознавством" та виділявся ними як "аспект методики викладання іноземних мов, в якому досліджуються прийоми ознайомлення тих, хто вивчає мову, з новою для них культурою" [1, 3]. З точки зору методики викладання іноземних мов під лінгвокраїнознавством розуміють сукупність способів ознайомлення школярів, студентів, стажерів із сучасною дійсністю народу через його мову і в процесі її вивчення.

Лінгвокраїнознавство, що сформувалося в практиці викладання іноземних мов в кінці 60-х на початку 70-х рр., пройшло шлях від загального країнознавства до власне лінгвістичного країнознавства.

Подальший розвиток призвів до переходу від нейтрального лінгвокраїнознавства (без вказівки конкретного адресата, для іноземців взагалі) до порівняльного лінгвокраїнознавства (вивчення явищ мови і культури в порівнянні з аналогічними явищами в рідній мові і культурі тих, хто вивчає іноземну мову).

Проте, і нейтральне лінгвокраїнознавство як етап лінгвістичних досліджень цілком виправдане, так як багато явищ мови і культури, їх національна своєрідність є настільки самобутніми, що можуть бути розкриті і описані без співставлення з якою-небудь іншою культурно-мовною спільністю. Однак, перш ніж стати надбанням учнів, країнознавча інформація обробляється викладачем з врахуванням національної приналежності учнів, мети і завдань навчання, рівня мовної та загальноосвітньої підготовки учнів, їх інтересів і ряду інших факторів. Опора на національну культуру учнів стає основним принципом порівняльного країнознавства.

Порівняльне країнознавство має філологічну природу: ознайомлення з культурою мови, що вивчається, проводиться через вивчення мовних одиниць-носіїв країнознавчої інформації. Головна мета порівняльного лінгвокраїнознавства — забезпечення комунікативної компетенції в актах міжкультурної комунікації через вивчення вираженої в мові національної культури [2, 3].

Лінгвокраїнознавство забезпечує вирішення цілого ряду проблем, зокрема головної філологічної проблеми — адекватного розуміння тексту, тому воно виступає в якості лінгвістичної основи не тільки даного напрямку лінгводидактики, але й перекладу.

При співставленні мов національно-культурні відмінності спостерігаються практично на всіх рівнях, але особливо яскраво на лексичному і фразеологічному, ось чому безпосереднім об'єктом порівняльної лінгвістики виступає перш за все лексика і фразеологія.

Оскільки, в загальнолюдській практиці слово виступає як матеріальна оболонка думки, ідеї, то, очевидно, що для його (слова) наповнення змістом необхідні певні знання. Ці знання формуються в процесі розвитку культури певної національної групи і носять назву фонових. Найкращим прикладом, що ілюструє специфіку фонових знань певної нації є мовний твір як культурно - історичний документ цієї нації.

Будь-який мовний твір передбачає наявність:

1. предмета повідомлення, а саме того, про що говориться в даному тексті;
2. ситуації спілкування, тобто тієї обстановки, в якій здійснюється мовна комунікація;
3. учасників мовного акту, кожен з яких має певний досвід як нелінгвістичного (екстралінгвістичного) знання(про оточуючий світ), так і лінгвістичного(знання мови). При чому, для однозначного тлумачення мовного твору рівною мірою впливає наявність як одних(екстралінгвістичних), так і інших(лінгвістичних)."-Як би не намагались деякі дослідники провести водорозділ між лінгвістичним та екстралінгвістичним, світ слів невіддільний від світу речей..." [4, 524].

З іншого боку, учасники комунікативного акту, як правило, володіють інформацією на неоднакових рівнях. "Інформаційна" нерівність співрозмовників виникає за рахунок тих знань, що одержані людиною в результаті неповторного особистого досвіду. Саме ця нерівність у володінні інформацією і є спонукуючою, через яку люди вступають в акт спілкування.

Як правило, комуніканти спершу намагаються визначити загальний для них об'єм знань і потім інтуїтивно враховують його; це відображається і на формі розмови, і на її змісті. Саме такі спільні для учасників комунікативного акту знання і є фоновими (калька з англійської background knowledge) [1, 10]. О.С. Ахманова визначає фонові знання як "спільне двостороннє знання реалій слухачем і мовцем, що є основою мовного спілкування" [6, 498].

Наявність певних фонових знань є неодмінною умовою спілкування. Головною перешкодою в міжнаціональному спілкуванні є відмінність фонових знань, що складають специфіку національних культур комунікантів.

Фонові знання базуються на кумулятивній (накопичувальній) функції мови, на здатності мови виступати в якості сховища колективного досвіду, на її здатності закріплювати накопичений колективний досвід безпосередньо у формах мови, в структурних одиницях мови-словах, фразеологізмах, мовних афоризмах. "Кумулятивна функція мови — це, власне, проникнення культури в мову і мови в культуру, зв'язок мови і культури" [7, 7].

Відомо, що мова як одна з найбільш характерних складових національної культури, є самостійним суспільним явищем, вона відображає і виражає загальнолюдські та національно-специфічні риси культури даного народу [8, 20].Звідси і фонові знання включають, перш за все, загальнолюдські знання, регіональні відомості і ті відомості, якими розпоряджаються всі члени певної етнічної і мовної спільності. Саме ці знання одержали назву країнознавчих в роботах С.М.Верещагіна та В.Г. Кос-

томарова, вони є об'єктом лінгвокраїнознавства [1, 74-75], тобто такого навчання іноземній мові, при якому одночасно з навчанням мові ведеться навчання елементам культури народу, коли мова виступає як частина культури.

Ось чому врахування культурознавчого матеріалу, його відбір і презентація в процесі навчання мові складають суть лінгвокраїнознавства. Фонові знання, пов'язані з особливостями національної культури, знаходять своє вираження перш за все в національній забарвленій лексиці.

Серед лексичних пластів мов, що є національними мовами декількох країн (англійська, наприклад, є національною мовою США, Англії, Канади, Австралії, Нової Зеландії та ряду інших країн) виділяється національно забарвлена лексика, пов'язана з реаліями цих країн (американізм, британізм, канадізм, австралізм і т.і.).

Американізм, наприклад, що виражають особливості суспільно-політичної структури американського суспільства, його економіки та культури, побуту, традицій та звичаїв американців, є основним об'єктом лінгвокраїнознавства США. Саме ці лексичні одиниці, що означають предмети та явища, специфічні для культури США, складають основну відмінність американського варіанту англійської мови від його британського, канадського, австралійського та інших варіантів [9, 65-66].

Зазвичай, до американізмів відносять дві цілком різні групи лексичних одиниць:

а) слова та сталі словосполучення, які є локально маркованими аналогами інших лексичних одиниць, що виражають ті ж поняття: амер. tuxedo- англ. dinner-jacket, амер. mail-box- англ. letter-box.

б) лексичні одиниці, які позначають предмети та явища, специфічні для ареалу американського варіанту англійської мови. Сюди належать такі одиниці: prairie, skunk, mulatto, tomahawk, moccasin, wigwam, ranch, tornado, Coca-cola, які не тільки широко використовуються в інших варіантах англійської мови для позначення відповідних американських реалій, але й входять до інтернаціональної лексики.

Для соціолінгвістики, яка розглядає американізм як локально марковані одиниці мови тільки в синхронному плані, без врахування їх походження, об'єктом дослідження є лексика першої групи.

Для лінгвокраїнознавства більший інтерес представляє лексика другої групи, що позначає специфічні реалії американської дійсності. Національний колорит цих слів, їх зв'язок з природно-кліматичними особливостями і культурою США постійно відчувається як носіями мови, так і іноземцями. Оскільки вони є єдиними словесними позначеннями даних явищ і предметів американської дійсності, ці слова вживаються як американцями, так і британцями, канадцями, австралійцями тощо, та їх зв'язки з американською культурою в цілому не слабшають. Ось чому такі слова є своєрідними "ключами" при описі американської дійсності. Недарма англійці при описі США широко використовують американізм, такі як dime, high school, chain-store, drugstore і т.і. [10, 153, 159].

Справжні та найбільш важливі відмінності американської англійської від британської англійської полягають не в самій мові, а у відмінностях між суспільствами, що використовують той чи інший варіант [11, 93]. Ось чому найбільш оптимальним шляхом вивчення національного варіанту мови можна вважати метод, що базується на співставленні мов, культури, способу життя, національних традицій народу-носія.

При співставленні мов і культур виділяють співпадаючі елементи та неспівпадаючі. Будучи компонентом культури, мова в цілому належить до неспівпадаючих.

До неспівпадаючих елементів належать перш за все предмети, що позначені безеквівалентною лексикою та коннотації, що мають слова в одній мові і які відсутні або відрізняються в словах іншої мови.

Денотат, з однієї сторони, може бути загальнолюдським і мати широке розповсюдження, а з іншої - належати тільки одному регіону або даній культурі. Якщо із семантики слова виключити значення, зумовлене різними мовними рівнями (дериваційне, морфологічне і синтаксичне), не враховувати його внутрішньої форми, "образного значення", естетичних асоціацій, то залишиться так званий екстралінгвістичний зміст слова, який прямо і безпосередньо відображає національну культуру. Цю частину значення слова Є.М.Верещагін і В.Г.Костомаров називають культурним компонентом значення слова [12, 199].

Слова, семантика яких відображає своєрідність культури, називають лексикою з країнознавчим компонентом або просто словами з культурним компонентом.

Культурний компонент має, насамперед, так звану безеквівалентну лексику, яка виявляється при зіставленні мов, тому що в ній найбільше проявляється специфіка відображення дійсності даною мовою і специфіка її культури. Зазвичай, під безеквівалентною лексикою розуміють лексичні одиниці, які не мають лексичних еквівалентів в одній із співставляювальних мов з таких причин:

- 1) через відсутність у суспільній практиці її носіїв відповідних реалій;
- 2) через відсутність у ній лексичних одиниць, що позначають відповідні поняття.

Л.С.Бархударов пропонує звузити поняття безеквівалентної лексики, вилучивши з неї слова, яким вже знайдено відповідники в практиці перекладу. Безеквівалентною лексикою Л.С.Бархударов називає "лексичні одиниці (слова та усталені словосполучення) однієї з мов, які не мають ні повних, ні часткових еквівалентів серед лексичних одиниць іншої мови" [13,с.94]. До неї належать власні імена (ВІ), географічні найменування, назви установ, організацій та ін., що не мають постійних відповідників в лексиконі іншої мови. Наприклад: прізвища Hanema, Thome, Appleby, назви населених пунктів Tarbox, Mather та ін., на відміну від імен John, George, прізвищ Shakespeare, Dickens, Lincoln і географічних назв типу London, New York, the Thames, the Mississippi та ін., які мають в українському лексиконі сталі відповідники Джон, Джордж, Шекспір і т.і. "...В цілому можна вважати, — робить висновок Л.С.Бархударов, що до числа безеквівалентної лексики належать ВІ і назви, маловідомі носіям іншої мови" [3, 94-95].

Границя між словами, які мають постійні відповідники в лексиконі іншої мови та безеквівалентною лексикою надто умовна, і, як ми можемо легко переконатися на прикладі ВІ, не має ніякого значення для визначення слів, які відображають національну особливість культури.

Підбір еквівалентів в перекладацькій практиці не позбавляє національне забарвлену лексику її яскраво вираженої культурної приналежності. Наприклад, англійські імена і прізвища типу John, George, Shakespeare, Dickens, Lincoln і географічні назви типу London, New York, the Thames, the Mississippi та ін., в яких в українській мові з'явилися сталі відповідники і які через це перестали бути безеквівалентними, мають для лінгвокраїнознавства зовсім не менше, а навпаки, набагато більше значення, ніж ВІ типу Hanema, Thome, Appleby, маловідомі для носіїв іншої мови.

Так, Дніпро для українця - це зовсім не те, що the Dnipro для англійця чи американця, і, водночас, нам невідомі асоціації, пов'язані, скажімо, з річкою the Mississippi ("The 01' Man River"- "Старина", "Дідусь", як її називають в негритянських блюзах) [13, 48].

Отже, частина безеквівалентної лексики, одержавши сталі відповідники в перекладі (втративши при цьому поняття безеквівалентності), втратила в мові перекладу значну частину своїх культурних асоціацій через невідповідність в різних мовах коннотативних значень слів.

Відомо, що поряд з концептуальним ядром, в склад лексичного значення слова входять так звані коннотатії (від лат.соп — разом з і patatio — позначення) - додаткові, попутні значення : емоційні, експресивні, стилістичні "додатки" до основного значення, що надають слову особливого забарвлення.

Коннотативна лексику і складає наступну групу національне забарвленої лексики. Якщо перша група (безеквівалентна лексику) виділялась денотативним культурним компонентом значення, то, щодо другої, можна сказати, що вона володіє коннотативним культурним компонентом або коннотативним фоном. ВІ, будучи надбанням певної культури, володіють у своїй більшості яскраво вираженим культурним компонентом [14, 43].

Під значенням ВІ розуміємо те, що ми знаємо про предмет [15, 25]. Не знати значення ВІ - це не знати його співвіднесеності з предметом, не знати змісту загального імені (ЗІ) - це значить не знати його співвіднесеності з поняттям. Значення ВІ не дорівнює, однак, поняттю його апелювання (тобто ЗІ, на відміну від ВІ) і ніколи не обмежується ним, навіть в тих випадках, коли фонетичне і морфологічно з ним співпадає. Лексичний зміст морфем, з яких утворене ім'я не є основним. При визначенні значення імені до уваги береться фактор його популярності, фактор суспільно-історичний. Основне значення може бути і у ВІ - асоціація з основним денотатом. В імен з різними ономастичними характеристиками однозначність основної асоціації може коливатися. Так, для імен із всезагальною популярністю, навіть якщо вони широко використовуються для будь-яких вторинних найменувань ("Москва" - готель, ресторан, парфуми), перша і основна асоціація однозначна (Москва — місто). Це досягається високою частотністю вживання їх саме в цьому, основному значенні [15, 285-286].

Всі об'єкти, що мають реальні ВІ, можуть мати і символічні ВІ, які не відображають ніяких властивостей об'єктів. Це робиться або з метою конспірації, або в тих випадках, коли реальна назва надто реальна і заважає виконувати функцію називання. До розряду символічних попадають і всі іншомовні назви, матеріальний склад і синтаксичні зв'язки елементів яких не зрозумілі в іншій мові. В символічних назвах, що складаються з мовного матеріалу даної мови, слова вживаються не в своєму основному і прямому значенні, а в символічному. По своїй співвіднесеності з позначуваним предметом

ВІ можуть бути реальними і символічними. В реальних ВІ слова, що входять до їх складу, вживаються в своєму прямому значенні. Наприклад, назви підприємств, установ, товариств, відділів, комісій і т.і.: Астрономічне товариство. Конструкторське бюро тощо. Тут всі або майже всі слова - ЗІ, а вся назва в цілому -ВІ. В назвах такого типу перше слово пишеться з великої букви, яка в письмовому тексті і вказує, що це не апелятив, а ВІ.

Всі об'єкти, що мають реальні ВІ, можуть мати і символічні ВІ, які не відображають ніяких властивостей об'єктів. Це робиться або з метою конспірації, або в тих випадках, коли реальна назва надто реальна і заважає виконувати функцію називання. До розряду символічних попадають і всі іншомовні назви, матеріальний склад і синтаксичні зв'язки елементів яких не зрозумілі в іншій мові. В символічних назвах, що складаються з мовного матеріалу даної мови, слова вживаються не в своєму основному і прямому значенні, а в символічному, тобто з таким перенесенням значення, яке не пов'язане ні з якими стилістичними фігурами.

В семантиці ВІ поряд з мовними, екстралінгвістичними, енциклопедичними (історичними, географічними) відомостями сконцентровані і психологічні, емоційні, афективні моменти, а також ідеологічна спрямованість назви, особливості її сприйняття. До енциклопедичної інформації імені належить не тільки той комплекс відомостей, який з'являється у мовця в результаті знайомства з об'єктом, але й сума попередньої інформації про об'єкт, яку він одержує, ніколи не бачивши його.

Асоціації, що мають місце в момент створення ВІ, як і ті, що пов'язані з іменами в процесі їх вживання в мові - широкі та різноманітні. Вони створюють комплекс, значно ширший, ніж коло асоціацій ЗІ. Поряд з асоціаціями, які більш чи менш однозначно пов'язуються в членів мовного колективу з тим чи іншим іменем, в індивідуальному вживанні у кожної людини виявляються свої, особливі та неповторні асоціації. Якщо історичні, побутові та інші коннотації, що пов'язуються в колективі з іменем, за своєю силою і яскравістю перевищують пряме топонімічне чи антропонімічне призначення, ім'я може перетворитися в загальне. Перетворення ВІ в ЗІ (шевіот, бордо, утопія, макінтош) -факт мови, один із шляхів поповнення її словникового складу.

Література

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Изд. 2-е. - М.: Русский язык, 1976.
2. Томахин Г.Д. Реалии - американизм. Пособие по страноведению: Учебное пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. — М.: Высш. шк., 1988. - 239с.
3. Бархударов Л.С. Язык и перевод. - М.: Междунар. ота., 1975.
4. Гак В.Г. От толкового словаря к энциклопедии языка (Из опыта совр. франц. лексикографии). - Известия АН СССР, Серия л-ры и языка. — 1971, № 6.
5. Верещагин Е.М. Вопросы теории речи и методики преподавания иностр. языков. - М.: Изд. МГУ, 1969.
6. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд. 2-е. - М.: Сов. Энциклопедия, 1969.
7. Костомаров И.Г., Верещагин Е.М., Морковкин В.В. Теоретические основы лингвострановедческого словаря. - В кн.: Денюсова М.А. Лингвострановедческий словарь. Народное образование в СССР. - М.: Русский язык, 1978.
8. Белодед И.К. О некоторых аспектах взаимодействия познавательной и эстетической функций языка. - В сб.: Теория языка. Англистика. Кельтология. — М.: Наука, 1976.
9. Швейцер А.Д. Различия в лексике американского и британского вариантов современного литературного английского языка. - В.Я., 1967, № 2.
10. Швейцер А.Д. Литературный английский язык в США и Англии. - М.: Высшая шк., 1971.
11. Strevens Peter. British and American English. Ldn, 1972.
12. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Состав семейства учебных лингвострановедческих словарей : ономастический словарь. - В сб.: Актуальные проблемы учебной лексикографии. М.: Русский язык, 1977.
13. Томахин Г.Д. Лексика с культурным компонентом значения. ИЯВШ. — 1980, № 6.
14. Томахин Г.Д. Америка через американизмы. - М.: Высшая шк., 1982. Изд. Аллендорф К.А. Проблема имени собственного на материале топонимических наименований Франции. - Ученые записки. — 1953. — Т.5.

ІСТОРИЯ МОВИ. ДІАЛЕКТОЛОГІЯ	3
Зиновій Бичко. ОШЛЬСЬКИЙ ДІАЛЕКТ І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ ВАРІАНТ, УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.....	3
Лілія Невідомська. МОВОЗНАВЧІ ПИТАННЯ В ПРАЦІ МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА "АЗБУКА І АВЕСADLO".....	8
Стефанія Лісняк. ПОГЛЯДИ СТЕПАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО НА МІСЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СЕРЕД ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ.....	11
Наталія Парасін. МЕТОДИ ТЛУМАЧЕННЯ РЕЄСТРОВИХ СЛІВ У ДІАЛЕКТНИХ СЛОВНИКАХ І. ВЕРХРАТСЬКОГО.....	15
Олена Гузар. СПРОБИ ВПРОВАДЖЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ ЛАТИНСЬКОЇ АБЕТКИ.....	19
Лілія Лушпинська. ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В МОВОЗНАВЧИХ ПРАЦЯХ ХІХ-ХХ ст.....	23
Стефанія Панцьо. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ ТВІРНИМИ ІМЕННИКАМИ І ПОХІДНИМИ ПРИКМЕТНИКАМИ З СУФІКСОМ -Я- У ЛЕМКІВСЬКИХ ГОВІРКАХ.....	25
Галина Ступінська. КОМПАРАТИВНІ ФРАЗЕМИ ЗІ СПОЛУЧНИКОМ <i>ЯК В</i> • ЛЕМКІВСЬКІЙ ГОВІРЦІ.....	28
Богдан Сокіл. ДИСКУСІЇ ПРО ШЛЯХИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (90-ті роки ХІХ ст.).....	30
Галина Грудь. ПИТАННЯ РІЧНОЇ МОВИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ С.РУСОВОЇ.....	33
УКРАЇНСЬКА ОНОМАСТИКА	35
Дмитро Бучко. ЗАСАДИ УКЛАДАННЯ ОНОМАСТИЧНОГО АТЛАСУ УКРАЇНИ.....	35
Ганна Бучко. ВІДАПЕЛЯТИВШІ ПРИЗВИЩА БОЙКІВЩИНИ.....	39
Богдана Близнюк. ГУЦУЛЬСЬКІ ПРИЗВИЩА СЕМАНТИЧНОГО СПОСОБУ ТВОРЕННЯ.....	44
Галина Панчук. ПРИЗВИЩА ОГПІЛЛЯ НА -АК, /-'АК/, -ЧАК ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ.....	48
Галина Бачинська. ПРИЗВИЩА НА -ИЧ, -ОВИЧ, -ЕВИЧ УКРАЇНЦІВ-ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З ПОЛЬЩІ НА ТЕРИТОРІЮ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ.....	51
Галина Мельник. ПОКУТСЬКІ ПРИЗВИЩА З СУФІКСАМИ -УК(-'УК), -Уу.....	54
Віра Котович. ВІДАПЕЛЯТИВШІ СЛОВ'ЯНСЬКІ АВТОХТОННІ ІМЕНА В ОСНОВАХ ОЙКОШМІВ ОПІЛЛЯ.....	56
Мирослав Юрків. ГІДРОНІМИ І ОЙКОШМИ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	59
Наталія Лісняк. МІКРОТОПОШМИ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ, МОТИВОВАНІ НАЗВАМИ ПОЗИТИВНОГО І НЕГАТИВНОГО РЕЛЬЄФУ.....	63
Людмила Радьо. ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ КОМПОЗИТНІ ІМЕНА В ОСНОВАХ ОЙКОШМІВ НА* -jb, *-ja.....	69
Наталія Бияк. ОНОМАСТИЧНИЙ ПРОСТІР НІМЕЦЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ РОМАНУ О.ГОНЧАРА "СОБОР".....	73
ФОНЕТИКА	77
Ольга Валігура. ОЗНАКИ УКРАЇНСЬКО-АНГЛІЙСЬКОЇ ПРОСОДИЧНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ В СТРУКТУРІ УСНОГО ТЕКСТУ.....	77
Оксана Алексієвець. ОБГРУНТУВАННЯ ГРАДУАЛЬНО-ОЦНОЧНОЇ МОДЕЛІ ВИЗНАЧЕННЯ РІВНІВ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ВИСЛОВЛЮВАНЬ.....	79
Алла Калита, Оксана Алексієвець. ВЗАЄМОДІЯ ЗАСОБІВ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ЕКСПРЕСИВНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ.....	82

Наталія Рибіна. СПЕЦИФІКА СТРУКТУРНО-РИТМІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОЗОВИХ ТЕКСТІВ.....	88
Ірина Дудяк. СОЦІАЛЬНО ОБУМОВЛЕНА ВАРІАТИВНІСТЬ СУЧАСНОЇ БРИТАНСЬКОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ.....	91
Ірина Петруша. ПРОСОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ АНГЛІЙСЬКИХ ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ УКРАЇНОМОВНИМИ ІНФОРМАНТАМИ.....	94
Ярослава Федорів. КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТА ЛІНГВІСТИЧНИХ АСПЕКТІВ АКТУАЛІЗАЦІЇ ВИСЛОВЛЮВАНЬ-НЕВДОВОЛЕНЬ.....	96
ГРАМАТИКА І СЛОВОТВІР.....	103
Людмила Пархонюк. АНТРОПОНІМІЧНІ АПОЗИТИВШ КОНСТРУКЦІЇ; СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОЗНАКИ.....	103
Марія Заборна. ЗАКОНОМІРНОСТІ МОДЕЛЮВАННЯ СИТУАЦІЙ-ОБРАЗУ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІРРЕАЛЬНОГО ПОРІВНЯННЯ.....	107
Галина Одинцова. ХАРАКТЕР КАТЕГОРІЇ ОЦІННОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ТЕКСТІ.....	109
Світлана Станіславська. СЕМАНТИКА СКЛАДНОЇ НОМІНАТИВНОЇ ОДИНИЦІ В МЕЖАХ ЗАЙМЕННИКОВО-СПІВВІДНОСНОГО РЕЧЕННЯ ПРОСТОРОВОГО ЗНАЧЕННЯ.....	112
Віктор Рачкевич. ПРОБЛЕМАТИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ З <i>-ING</i> ФОРМАМИ.....	114..
Тетяна Вільчинська. ОЦІННІ НАЗВИ ОСІБ, УТВОРЕНІ СКЛАДНОСУФІССАЛЬНИМ СПОСОБОМ..	116
Лариса Кислюк. СЛОВОТВОРЧИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ АНГЛІЙСЬКОГО ТАШМЕЦЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ.....	118
Ірина Вербовська. СЛОВОТВІРНІ ПРИКМЕТНИКОВІ ВАРІАНТИ.....	121
Галина Дідук. ІМЕННИКОВІ СЛОВОТВОРЧІ КОМПОНЕНТИ ЕМОЦІЙНО- , ЕКСПРЕСИВНОГО ЗНАЧЕННЯ.....	125
Мирослава Пігур. ДЕРИВАЦІЙНА СЕМАНТИКА У СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗДАХ З ВЕРШИНАМИ <i>БІЛИЙ. ЧОРНИЙ. СІРИЙ</i>	127
ЛЕКСИКОЛОГІЯ. СЕМАНТИКА. СТИЛІСТИКА.....	130
Алла Капіта. ФОНОСЕМАНТИКА У ЗАГАЛЬНІЙ СИСТЕМІ СЕМАНТИЧНОГО ЗНАННЯ.....	130
Ірина Бабій. МЕТАФОРИЧНЕ ВЖИВАННЯ НАЗВ СИНЬОЇ ГАМИ КОЛЬОРІВ У МОВІ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ.....	135
Олена Штонь. РОЛЬ ФОНОВИХ СЕМ У ТВОРЕННІ МОВЛЕННЕВОГО СМISЛУ ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ.....	139
Володимир Буда. СТИЛІСТИЧНА РОЛЬ ОПИСІВ-ІНТЕР'ЄРІВ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ ПРО КОЗАЦТВО.....	141
Марія Крупа. ПОЛІФОНІЯ СИМВОЛІВ У ПОЕЗІЇ МИКОЛИ ВІШГРАНОВСЬКОГО "СТОЯЛАБАБА, РУКИ СКЛАЛА".....	144
Людмила Жукорська. ВПЛИВ СУСПІЛЬНИХ ЗМІЮ НА СЕМАНТИКУ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ.....	149
Олександра Дуда. ДО ПИТАННЯ ПРО КОРЕЛЯЦІЮ ЗАГАЛЬНОВЖИВАНОВОГО СЛОВА І ТЕРМІНА.....	151
Ірина Яковлева. ЕКЗОТИЗМИ В РОМАНАХ ДЖ. КОНРАДА.....	154
Оксана Крижанська. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА НАЗВ КОЛЬОРІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	159
Зеновія Будій. ЛЕКСИКА ПОЛЮВАННЯ У РОМАНІ Г. МЕЛВІЛЛА "МОБІ ДПС" ¹¹	162
Тетяна Олійник. КУЛЬТУРНО-АСОЦІАТИВНИЙ (СИМВОЛІЧНИЙ) КОМПОНЕНТ ЗНАЧЕННЯ ВЛАСНИХ ІМЕН.....	166